

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Umjetnost - Umjetna inteligencija - Umjetna stvarnost

sv. 11.

Nakladnik/Publisher

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet /University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Za nakladnika/For publisher

Zoran Tomić, rektor/rector

Dražen Barbarić, dekan/dean

Uredničko vijeće/Editorial board

Dražen Barbarić
Goran Mijočević
Andrea Miljko
Mate Buntić
Kristina Sesar
Šimun Novaković
Perina Meić

Davorka Topić-Stipić
Franjo Takač
Marko Odak
Tino Tomas
Miroslav Vasilj
Maja Nižić

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić
Jure Zovko
Gordan Akrap
Aleksandar Bogdanić
Iva Rosanda Žigo
Ružica Zeljko-Zubac
Katica Krešić
Ivica Musić
Miljeko Brekalo
Ines Blažević
Sanja Seljan

Ivan Dunder
Đorđe Obradović
Damir Zorić
Ivica Šarac
Iko Skoko
Peter Smeriga
Zoran Tomić
Boris Havel
Martina Keselj
Dženana Husremović

Gladni urednik/Editor-in-chief

Marko Odak

Izvršni urednik/Executive editor

Goran Mijočević

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Marija Vukoja Mikulić

Martina Vuletin

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Zoran Pervan

UDK & DOI

Marija Karačić

Tisak/Print

Fram-Ziral, Mostar

Adresa uredništva/Editorial address

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar

E-mail: ikj@ff.sum.ba

Naklada/Circulation

300

Referiran u/Indexed in:

Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

Mostar	2025.	sv. 11.	str. 235
--------	-------	---------	----------

UDK: 316.7

81

930.85

DOI godišnjaka

<https://doi.org/10.47960/3029-3103>

ISSN

(Tisak) 2303-7423

(Online) 3029-3103

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Umjetnost - Umjetna inteligencija - Umjetna stvarnost

sv. 11.

Mostar, 2025.

Sadržaj

Proslov	7
Akademik Drago Štambuk	
Zlatna formula hrvatskoga jezika <i>ča-kaj-što</i> kao kulturno dobro - temelj zakona o hrvatskom jeziku	9
Domagoj Galić – Mate Penava – Ana-Mari Bošnjak	
Dekodiranje umjetne stvarnosti	29
Gordana Iličić – Anita Lukenda – Katica Jurčević	
Umjetna inteligencija i demokracija	47
Ivana Sivrić – Ivana Grbavac – Darija Markić	
Artificial Intelligence and Media: Manipulation Through Photography and Deepfake Technology	63
Silvana Marić Tokić – Ivona Šetka-Čilić – Miroslav Vasilj	
Medijska konstrukcija stvarnosti u slučaju Južne plinske interkonekcije	89
Vedran Biokšić – Anita Glibić – Nino Ćorić	
Upotreba umjetne inteligencije za evaluaciju učinka nogometaša i objava u elektroničkim medijima: primjer <i>Sofascore</i>	109
Andrea Miljko – Filip Ivanović	
Digitalne ulaznice kao potencijalna digitalna umjetnička djela: transformacija kroz NFT i <i>blockchain</i> tehnologije	123
Kristian Pandža	
Komparativna analiza tradicionalnoga i umjetnom inteligencijom kreiranoga scenarija	135
Igor Ivašković	
Slovenska percepcija neologizama u hrvatskome jeziku.	151
Dijana Jurčić	
Rodni diskurs u trap folk stihovima na digitalnim platformama	171
Toni Barać	
Skulpture Sofije Naletilić Penavuše kroz prizmu hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini.	191
Upute autorima	227
Instructions for Authors	231

Proslov

Tijekom proteklih deset godina, Međunarodna znanstvena konferencija *Identiteti - Kulture - Jezici* profilirala se kao relevantno mjesto susreta znanstvenika iz različitih područja društvenih i humanističkih znanosti. Svaka konferencija bila je tematski oblikovana u skladu s aktualnim znanstvenim i društvenim izazovima. Tako smo osmu konferenciju posvetili velikom jubileju - 500. obljetnici tiskanja Judite, te ju naslovili *Marko Marulić i njegovo doba*. Godinu kasnije, deveta konferencija nosila je naslov *Pitanje nacionalnoga u suvremenome kontekstu s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, čime smo otvorili prostor za interdisciplinarnu raspravu o nacionalnim identitetima, političkim procesima i kulturnim politikama u regiji.

U 2023. godini, promišljajući temu desete konferencije, usmjerili smo se prema fenomenu koji je obilježio globalnu znanstvenu i tehnološku scenu - umjetnoj inteligenciji. Konferencija stoga nosi naziv *Umjetnost - Umjetna inteligencija - Umjetna stvarnost*, a otvorila je brojna pitanja na sjecištu tehnologije, etike, kreativnosti i ljudske percepcije stvarnosti.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, djeluje na sjecištu društvenih i humanističkih znanosti te danas nudi 17 studijskih programa i studiranja neke od čak 63 različite studijske kombinacije. Upravo ta raznolikost i širina potvrđuju našu otvorenost prema interdisciplinarnom pristupu, koji je danas važniji no ikada. Interdisciplinarnost se jasno očituje i u prijavljenim radovima i izlaganjima, koji dolaze iz raznih znanstvenih područja - od povijesti umjetnosti, filozofije, psihologije, novinarstva, do informacijskih znanosti, politologije i drugih.

Desetljeće održavanja ove konferencije svjedoči o trajnoj potrebi za znanstvenim dijalogom i promišljanjem ključnih pitanja suvremenoga društva, kulture i jezika. Vjerujemo da će i ovogodišnji zbornik radova ponuditi vrijedne uvide, otvoriti nova pitanja i potaknuti daljnja istraživanja u duhu otvorenosti, raznolikosti i znanstvene radoznalosti.

AKADEMIK DRAGO ŠTAMBUK

Veleposlanik RH u Iranu (2019. -)

UDK: 811.163.42`28

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.9

ZLATNA FORMULA HRVATSKOGA JEZIKA ČA-KAJ-ŠTO KAO KULTURNO DOBRO - TEMELJ ZAKONA O HRVATSKOM JEZIKU¹

(Kulturno dobro, Rješenje Z-7412, 2019)

Slika 1, Selva, otok Brač

Rođen sam u Selcima, na istočnoj vršini otoka Brača, među ruševinama prekrasnog kamenoga gnijezda, u sačuvanom krilu Palače Štambuk; naime talijanski okupator 9. kolovoza 1943. spalio je u znak odmazde moje rodno mjesto, dom vrsnih kamenoklesara i graditelja. Od bračkoga kamena iz obiteljskih kamenoloma ili petrada građeni su Bijela kuća u Washingtonu, zgrada Ujedinjenih naroda na newyorškom East Riveru, brojne palače u Istambulu, Odesi, Parizu... također lokalne palače Štambuka, Didolića, Nižetića... S bračke istočne zaravni vide se more i jadranski biseri, ljubičasta gromada Biokova na kopnenoj strani. Moji mještani nisu živjeli od mora, nego uglavnom od branja i obrade kamena, te zemljoradnje - ali

1 Plenarno izlaganje.

su s visoka uživali u plavetnom beskraju, u njegovim bojama i preljevima, snateći odlaske u daleki svijet kojih zbog učestalih oskudica i nije nedostajalo.

Sve u životu počinje s djetinjstvom, pa tako i ovaj uvod u Zlatnu formulu hrvatskoga jezika ča-kaj-što, temom mojega mostarskog obraćanja; u najosjetljivijim godinama krenula je moja općinjenost ljudskim glasom, pjevom i hrvatskim jezikom. Kao dijete predškolske dobi stalno sam se naginjao nad kućni zdenac, u nj govorio, pjevao, osluškivao jeku i širenje glasovnoga volumena. Često me moja zabrinuta majka odvlačila od bunara jer se bojala da u nj ne padnem.

Selca su u potpunosti čakavsko mjesto, dok je dva kilometra udaljeni Sumartin pri radonjskoj uvali, čisto štokavsko mjesto zbog hercegovačkih prebjega s kopna koji bježaše pred turskim vojnama.

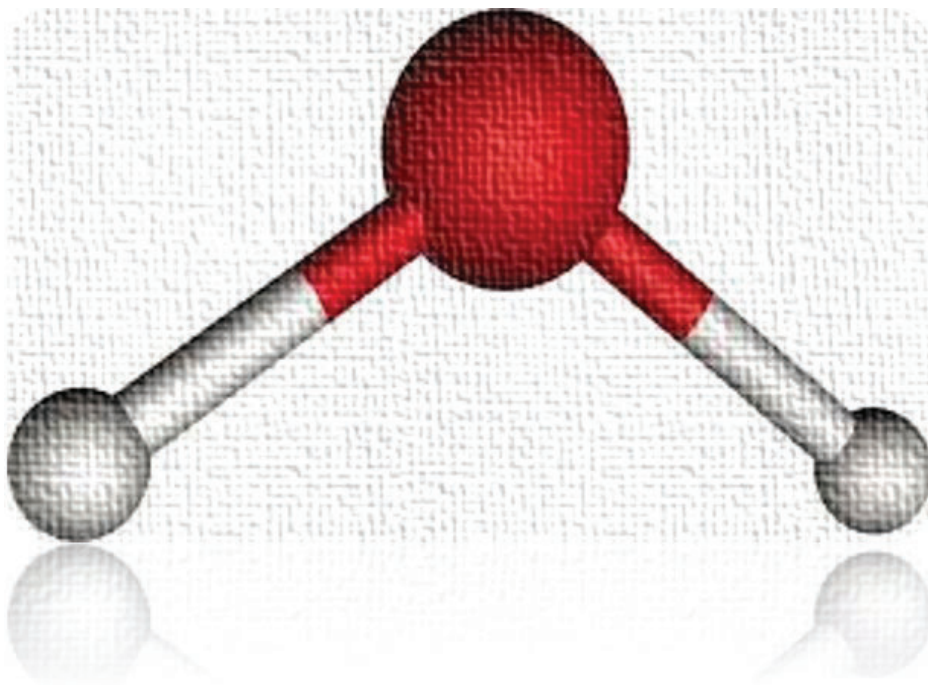
Selca su općinsko središte, i kada sam počeo pohađati osnovnu školu, mi selačka čakavska većina susreli smo se u njoj sa sumartinskom štokavskom manjinom koja je govorila drukčije od nas. Moji čakavski vršnjaci rugali su se neobično govorećim štokavcima, ali su potonji u školi otprve došli na svoje dok smo se mi Selčani, iako većina, morali prilagođavati štokavskom standardu.

Već tada sam uočio da s našim jezikom nešto nije u redu, ili sam barem tako to doživljavao; shvatio sam da u jeziku postoji rez koji nije otprve savladiv i koji nas Hrvate udaljava jedne od drugih.

Prvotni osjećaj rane u jeziku nikada me otada nije napustio, ali sam s vremenom, obrazujući se postupno i šireći obzorja, počeo poimati da je hrvatska domovina složena od raznih govora koji grade tri osnovna jezična idioma iliti stilizacije: čakavsku, kajkavsku i štokavsku. Potonju s izvedenim standardom ili normom, ali također, kao i prve dvije, s podvrstama i varijacijama koje trojedni hrvatski jezik čine iznimno bogatim i razvedenim.

Razmišljao sam kako dijagnosticirati stanje rascijepljenosti hrvatskoga jezika u "ostriženim zemljama", koju mu terapiju preporučiti u cilju integracije ili sjedinjenja, te opstanka i jačanja? Tako se u jednom trenutku rodila u mom srcu i umu formula ča-kaj-što, nazvah je zlatnom, koja u viševalentnom, gotovo kemijskom vezivanju, integrira nenasilno, osmotski, sve hrvatske dionice, sinkronijski i dijakronijski ih ucjelovljuje, predstavljajući braniteljsku tvrđu koja čuva i pokriva trojednim jezikom hrvatsko etničko ozemlje i povijesni hod hrvatskoga naroda, pa je time i tako prepreka presizanjima istočnih i inih susjeda.

Ča-kaj-što; metaforički je obrambeni bedem i opkop oko zamka hrvatskoga jezika.

Slika 2, H₂O

Kada sam ča-kaj-što formulu složio s valentnim vezama, namah sam je usporedio sa živodajnom molekulom vode: H₂O u kojoj najveći atom kisika predstavlja štokavski standard i substandarde mu, dok su dva manja atoma vodika: ča i kaj, jednako važna za našu opstojnost i životvornost, a predstavljaju golemu i blistavu leksičku priču trojednoga hrvatskoga jezika.

Slika 3, Ozalj

Bilo je u prošlosti nekoliko pokušaja integracijskoga pristupa hrvatskome jeziku; u Ozaljskom književnom krugu je čak ostvaren nazovi-standard kada su plemenitaške obitelji Zrinski i Frankopan u 17. stoljeću pisale mješavinom triju hrvatskih jezičnih dionica (tzv. hrvatskom koiné), razvidnoj u pretiskanom "Putnom tovarušu" Ane Katarine Zrinske (Matica hrvatska, Čakovec, 2005.). Potonji način miješanoga pisma mogao je biti put međusobnoga prožimanja kojim se, a tako i držim, trebao razvijati hrvatski jezik (kao i kod starih Grka, gdje starogrčki jezik Atene, ili grčka koiné, bi sastavljen od atičkih dijalekata), te je mogao jezično, a i politički, ujediniti hrvatske zemlje, što se na žalost nije dogodilo. Naime, kada su Zrinski i Frankopani politički nasilno zatrti, gubitkom narodne elite oslabila je snaga ozaljskoga primjera i zgasnuo jezični integracijski pristup; krenulo se u jezičnoj politici putem koji nije promicao i potkrepljivao hrvatske nacionalne interese, nego uglavnom tuđe.

Tako je iznuđeni bečki odabir štokavice 1850. nastojanjima Srbijanaca Vuka Karadžića, Slovenca Jerneja Kopitara i dirigiranjem, iz pozadine, austrijske balkansko-imperijalne politike, predodredio štokavski idiom za jezik kojim će se govorno ujediniti Južni Slaveni; izbacio je drastično čakavicu i kajkavicu iz javne i službene uporabe i smanjio hrvatske preduvjete za vlastitu političku integraciju favorizirajući politiku južnoslavenskoga "prisajedinjenja" pod vodstvom Srbije (Vuk navodi: "Svi su štokavci Srbi, svi kajkavci Slovenci, samo su čakavci Hrvati"). Odbacivši svoju

blistavu jezičnu čakavsko-kajkavsku pričuvu, Hrvati su pod utjecajem iliraca i vukovaca - Gaja, Daničića, Maretića i drugih - krenuli radikalno smjerom jezično-narodne dezintegracije, što je ostavilo razdjelnice i rane na hrvatskome jezičnom i nacionalnom biću koje ni do dana današnjega nisu zacijelile.

Valjalo mi je moju integrirajuću ideju iz djetinjstva o trojednome hrvatskom jeziku, pod dojmom rušenja staroga sustava polovicom 80-ih, unijeti u praksu, pa sam već tada počeo razmišljati o osnivanju ča-kaj-što svehrvatske jezično-pjesničke smotre. Katalizator za ubrzanje akcije bio je nadolazeći Domovinski rat, jer se u njemu nije samo radilo o osvajanju hrvatskih zemalja nego i hrvatske uljudbe i kulture po kojoj jesmo specifična zajednica i puk, a kojoj jezik jest najsvrhovitija odrednica narodno-sne pripadnosti. Onaj koji posvaja jezik, posvaja i teritorij na kojemu se zbori tim jezikom. Potonja zbivanja ubrzala su utemeljenje mogega projekta jezične trojdnosti, a gdje bolje i sigurnije nego na tlu rodnoga mjesta. Tako se uoči "Krvavog Uskrsa" 1991., uz općinsku potporu, održala na Veliku subotu, 30. ožujka, prva svehrvatska jezično-pjesnička smotra Croatia rediviva ča-kaj-što, kada sam ovjenčao maslinovim vijencem lokalnoga čakavskog barda Zlatana Jakšića čije sam stihove uklesao na prvu ploču "Zida od poezije" ovjenčanih pjesnika. Zlatan mi je prepustio izbor kao i brojni omaslinjenici ili poetae oliveati poslije njega. Urezani njegovi versi, prvi na Zidu od poezije, jesu sljedeći:

Bog je stvori buru / za nosit ševuru/ i zavitar da se huli vitar.

Slika 4, Zlatan Jakšić, prvi ovjenčanik, i Drago Štambuk, utemeljitelj

Čitav je makro i mikrokozam u ovim stihovima. Bog kao prokreacijska sila koja sve pokreće, od vjetra nadalje, a zavitar ili zavjetrina utišani je

trenutak, mjesto kontemplacije i pounutrenjenja spoznaje da smo maleni ljudski kamenčić kojega vjetar vije, ali s moći razmatranja i komentiranja svega oko nas u stvarnome svijetu. Sljedeća ploča 1992. bila je moja, a na nju sam bio prisiljen pristati po ovjenčanju, ovaj put, od brojnih sudionika. Rekoše, ne bez ironije: "Bolje da te se riješimo na početku nego kasnije".

Mnogo sam dvojio o tome koje stihove dodati Zlatanovima, jer bilo je to u punom zamahu velikosrpske agresije na hrvatsku domovinu, kada se iznova budila zatomljena nacionalna svijest i otvarao nutarnji prostor prihvaćanja naše, u jugoslavenskom komunizmu dekadama onemogućavane, narodne pripadnosti. Zbog rečenih okolnosti, nasilju usuprot, izabrah stihove iz pjesme *Težak*:

Onako kako more cjeliva otok / postupno, postojano / tako ćemo i mi djeca Božje providnosti / sebe nanovo zavoljeti.

Uistinu je trebalo sebe nanovo zavoljeti, prihvatiti sve hrvatske snage i slabosti, jer kako sam naš puk tada doživljavao - Hrvati su imali itekako velikog obzira prema sebi i samoprihvatanju. Lakše je bilo voljeti druge i sve što je tuđe, premda nas i Biblija poučava da u ljubavi valja krenuti od sebe, iznutra; ne zavolimo li prvo sebe, ne ćemo biti u stanju voljeti druge, pa ni cijeli preostali svijet. Domoljublje je za mene u ovom slučaju bilo korijenje iz kojega se razrastalo stablo s krošnjom, hrvatskome narodu prirođenog kozmopolitizma i ekumenizma. Obzir, čak odbojnost, prema sebi i svojemu - odbačen je, ali avaj, na koji rok, poslije 34 godine življenja u svojoj državi, pitat nam se: gdje stojimo danas - koliko smo ostali pri osjećajima o kojima ovdje zborim. Koliko nas je ljubav prema sebi unaprijedila, ojačala i ukorijenila, dala plodove i proširila vidike?

Slika 5, Vesna Parun

Slika 6, Dragutin Tadijanović

Mogao bih ovako nastavno zboriti kroza smotrin niz, iz godine u godine; izredali su se na njoj najveća imena hrvatskoga pjesništva. Ovjenčani su Slavko Mihalić, Vesna Parun, Dragutin Tadijanović, Ante Stamać, Petar Gudelj, Luko Paljetak, Ivan Golub, Jakša Fiamengo... ravnopravno smo tretirali pjesnike iz svih triju dionica hrvatskoga jezika i dovoljno je bilo samo jednom doći na smotru i u jednoj jedinoj noći oćutjeti vatromet hrvatske trojedne Riječi, pa da se zaljubimo u nevjerojatnu raskoš i bogatstvo hrvatskoga jezika.

Slika 7, Luko Paljetak

Slika 8, Ivan Golub

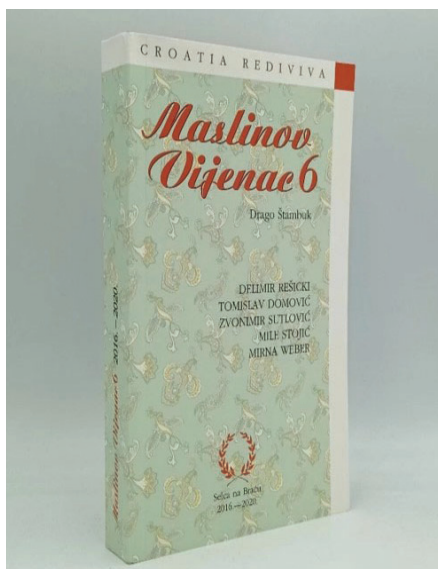

Slika 9, Jakša Fiamengo

Slika 10, Zid od poezije

Zid od poezije svjedoči našu ustrajnost, popunio je već tri reda od po deset ploča, a četvrti počinje s novim pločama, sveukupno 33 pjesnika su na Zidu sa svojim uklesanim stihovima, većinu od kojih sam ja odabrao, ukoliko pjesnik ili pjesnikinja nije inzistirao ili inzistirala na određenim versima. Zid je postao atrakcijom, ljudi dolaze preda nj iz daleka, zovu ga i *Oltarom hrvatskoga pjesništva*, a kada neki od stihotvoraca mine, lokalni ljudi zadje-nu vjenčić o ploču preminuloga, dodaju svijeću i pomole se u tišini. Učenici znaju napamet urezene verse, a glas ovoga lirskog objekta raste svednevice.

Slika 11, Maslinov vijenac 6

Da sve ne bi ostalo na kamenom obilježavanju, svakih pet godina slažem izbor pjesama ovjenčanika ili oliveatusa, omaslinjenika, popratne tekste iz tiskovina, komentare, jezikoslovne osvrte, moj uvodni sažetak svake smotre, sa slijedom ranijih koji se tako prenose, iz "Maslinovog vijenca 1" do, trenutačno, 2021. godine zaključenoga "Maslinovog vijenca 6". Svaki je sve deblji, a broj 5 i 6, zaključno, imaju blok posvećen Zlatnoj formuli hrvatskoga jezika ča-kaj-što: s mojom osobnom aplikacijom Vijeću za nematerijalnu baštinu pri Ministarstvu kulture RH, i s podrškama svih relevantnih hrvatskih institucija koje podupiraše i tražiše, zajedno s mojom malenokošću, da se Zlatna formula proglasi kulturnim dobrom Republike Hrvatske i stavi na Nacionalnu listu zaštićene nematerijalne baštine. Među njima su HAZU, Matica hrvatska, Društvo hrvatskih književnika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, istaknuti pojedinci među kojima najjače svijetli neprežaljeni akademik i intelektualac, prijatelj Radoslav Katičić koji je svojim sjevremenim osvrtom o Zlatnoj formuli dao veliku i odlučnu potporu mom konceptu i projektu. A u svome tekstu podrške mojoj aplikaciji navodi sljedeće:

Ministarstvu kulture Republike Hrvatske
Upravi za zaštitu kulturne baštine
Odjelu za nematerijalnu kulturnu baštinu

Uz službeno obrazloženje prijedloga dr. Drage Štambuka da se nad zlatnom formulom hrvatskoga jezika ča-kaj-što uspostavi zaštita kao nematerijalnog kulturnog dobra.

Upravo sam u miru i punoj sabranosti pročitao obrazloženje dr. Drage Štambuka za stavljanje zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što pod zaštitu kao nematerijalnog kulturnog dobra. Pod dubokim sam dojmom. Tamo je ugrađeno toliko pjesničke osobnosti predlagatelja, a sve u jednostavnoj prozi, toliko istančane jezične kreativnosti, toliko dubokoga razumijevanja hrvatskoga jezika, da je čitanje toga obrazloženja nezaboravan i upravo potresan doživljaj.

A ono o čem se ja najviše pitam, o tome kako jezikoslovno prosuđujem iskaze o hrvatskom jeziku izrečene u spomenutom obrazloženju, o tome mogu reći samo to da je predlagatelj svagdje pogodio u sridu i na vrlo osoban način rekao upravo ono kako ja znam da doista jest.

U potpunosti podupirem i zagovaram prihvatanje ova prijedloga, s velikom željom da se ostvari stavljanje na nacionalnu listu nematerijalne baštine, kako dr. Štambuk utemeljeno je naziva: zlatne formule hrvatskoga jezika. Potonjim činom formalno bi se zaštitile i osnažile sve dionice hrvatskoga jezika, a na dobrobit baštinskoj, posebice jezičnoj, poputbini našega naroda, jer hrvatski jedini je od slavenskih jezika koji ima ovako osobitu, trojstvenu jezičnu narav i sudbinu.

Zagreb, 22. srpnja 2012.

Radoslav Katičić

Radoslav Katičić
akademik

Slika 12, preslik Katičićeve podrške i preporuke

“Upravo sam u miru i punoj sabranosti pročitao obrazloženje dr. Drage Štambuka za stavljanje Zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što pod zaštitu kao nematerijalnog kulturnog dobra. Pod dubokim sam dojmom. Tamo je ugrađeno toliko pjesničke osobnosti predlagatelja, a sve u jednostavnoj prozi, toliko istančane jezične kreativnosti, toliko dubokoga razumijevanja hrvatskoga jezika, da je čitanje toga obrazloženja nezaboravan i upravo potresan doživljaj.

A ono čemu se ja najviše pitam, o tome kako jezikoslovno prosuđujem iskaze o hrvatskom jeziku izrečene u spomenutom obrazloženju, o tomu mogu reći samo to da je predlagatelj svagdje pogodio u sridu i na vrlo osoban način rekao upravo ono kako ja znam da doista jest.

U potpunosti podupirem i zagovaram prihvatanje ovoga prijedloga, s velikom željom da se ostvari stavljanje na Nacionalnu listu nematerijalne baštine, kako dr. Štambuk utemeljeno je naziva: zlatne formule hrvatskoga jezika.

Potonjim činom formalno bi se zaštitile i osnažile sve dionice hrvatskoga jezika, a na dobrobit baštinskoj, posebice jezičnoj poputbini našega naroda, jer hrvatski jedini je od slavenskih jezika koji ima ovako osobitu, trojstvenu jezičnu i književnu narav i sudbinu.”

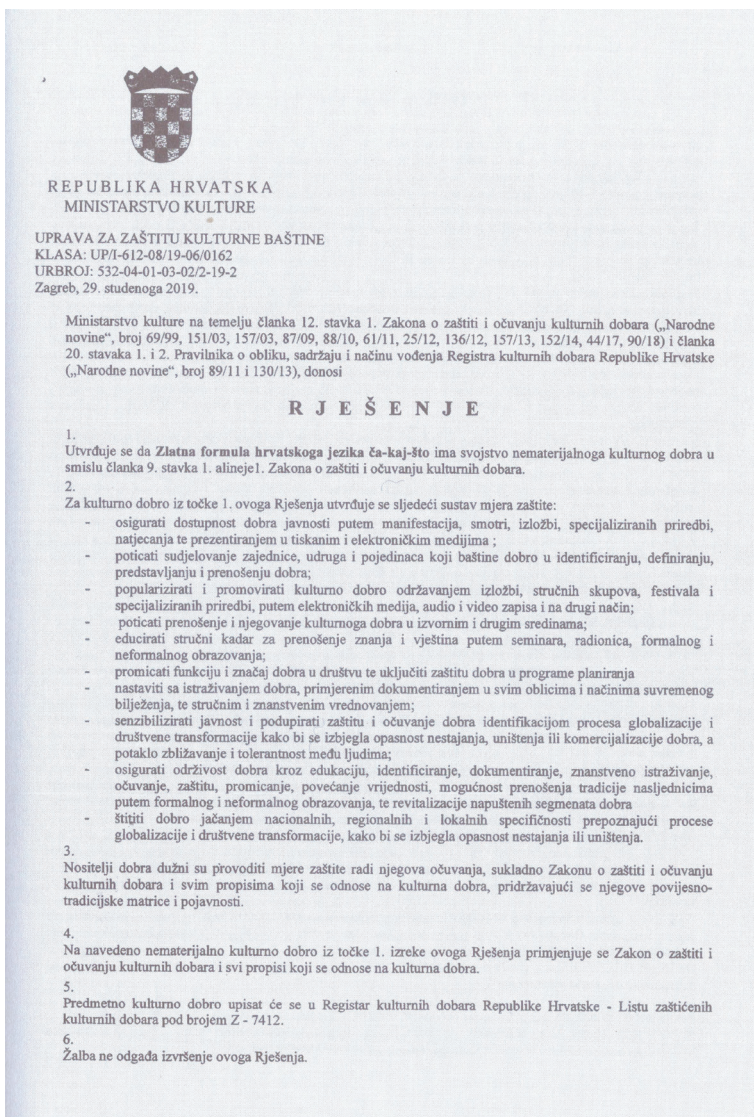

Slika 13, Radoslav Katičić, supruga mu Ioanna, Drago Štambuk

Priložena fotografija snimljena je ispred starohrvatske crkvice sv. Nikole ili Mikule, dan nakon 21. ča-kaj-što smotre u Selcima (8. VIII. 2011) gdje je akademik Katičić predstavio "Maslinov vijenac 4", kazavši pritom javno da je projekt Zlatne formule ča-kaj-što najvažniji projekt od osnutka hrvatske države.

Vizija udružena s osobnom ustrajnošću, nakon niza godina zaustavljanja prijedloga i čekanja, konačno je Rješenjem Ministarstva kulture RH 29. studenoga 2019. proglašena kulturnim dobrom i stavljena na Nacionalnu listu zaštićene nematerijalne baštine, čime je "na mala vrata" u javni prostor ušao Zakon o hrvatskome jeziku koji integrira i štiti jezičnu nam sveukupnost i cjelovitost.

Obrazloženje u Rješenju (Registar kulturnih dobara RH - Lista zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z-7412) jest sljedeće:

Slika 14-1, Rješenje ministarstva kulture RH

Obrazloženje

Hrvatski jezik ima tri stilizacije ili narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko. Nazive su dobili prema upitnim zamjenicama *ča*, *kaj* odnosno *što*. U štokavskome se zamjenica pojavljuje kao *što* (ali i *šta*), u kajkavskome *kaj* (ali i *kej*, *koj*, *kuj*, *ke*), a u čakavskome *ča* (ali i *ča*, *ca*, *če*, *čo*, *co*). Narječja se dijele na dijalekte, dijalekti na skupine govora, a skupine govora na mjesne govore. Upravo su mjesni govori polazište dijalektološkim istraživanjima, a u kulturnom su smislu mjesni govori baština i sredstvo za prenošenje hrvatske baštine.

Današnje prostiranje hrvatskih narječja razlikuje se od prvašnjega jer je osmansko ošvajanje u 15. i 16. stoljeću opustilo velik dio kajkavskoga i čakavskoga prostora. Ipak, bez obzira na nepovoljne povijesne okolnosti, hrvatski su se govori razvijali i danas se zna da su govori svakoga od tri hrvatska narječja sličniji nego što se mislilo i tvrdilo.

Naglasni sustav jedan je od najkonzervativnijih elemenata narodnoga govora, a u svim trima hrvatskim narječjima nalazimo govore koji imaju gotovo identičnu okosnicu naglasnoga sustava: tzv. starohrvatski tronaglasni sustav koji se sastoji od kratkoga naglaska: *dōma* (Babina Greda), *dōma* (Komiža), *dīme* (Bednja), dugoga silaznog naglaska: *māst* (Babina Greda), *māst* (Komiža), *māost* (Bednja) i dugoga uzlaznog naglaska, koji se još naziva i hrvatskim akutom: *šūša* (Babina Greda), *šūša* (Komiža), *syša* (Bednja).

Neprijepona je činjenica da su hrvatski leksikografi, poput Ivana Belostenca, koji je pisao i govorio kajkavskim narječjem, u svoje rječnike često uvrštavali i riječi iz ostalih dvaju narječja, doživljavajući ih jednako „svojima“, odnosno dokazujući svijest o jedinstvenosti hrvatskoga jezika bez obzira na njegovu dijalektu i narječnu razvedenost.

Standardni, tj. općehrvatski jezik stvaran je od 30 - ih godina 19. st., sinkrono s dovršavanjem etnogenetičkih procesa kojima je hrvatski narod zadobio današnje ime i sadržaj. Dominacija standardnoga hrvatskog jezika od početaka 20. stoljeća utjecala je (pogotovo od 50 - ih godina) na zauzimanje stajališta o narječjima kao nečemu nazadnom i neprestiznom pa je govorenje kojim narječnim govorom često proglašavano neispravnim, „seljačkim“. Iz takva se odnosa razvilo negativno stajalište prema narječjima, dijalektima odnosno mjesnim govorima općenito, što je potpuno pogrešno. Zanimljivo je da se buđenjem nacionalne svijesti potkraj 1960 - ih i početkom 1970 - ih godina razvija snažna dramska i filmska umjetnost upravo na dijalektima, a uspjeh koji ili imaju serije *Malo misto*, *Mejaši*, *Gruntovčani*, *Prosjaci* i *sinovi* (emitirani tek 1984.), pa i brojni filmovi poput *Breze*, *Tko pjeva zlo ne misli*, jasno je dao do znanja da je potencijal koji čuvaju hrvatski dijalekti neizmjeran i da govori nisu prepreka u razumijevanju na cijelom području hrvatskoga jezika.

Nakon višegodišnje prakse očuvanja govora kao nematerijalne kulturne baštine, zbog raznolikosti upisanih govora (različiti čakavski, kajkavski, štokavski), pokazuje se da bi upis jezično ucjelovljujuće „zlatne formule ča-kaj-što“, kao sredstva u očuvanju i prenošenju hrvatske i baštine i identiteta pokrio sve one govore koji ili imaju mali broj nositelja (ili starije govornike) ili im lokalne zajednice nisu zainteresirane za taj tip kulturne brige o govoru. Tim se govorima takvim upisom daje status prepoznatoga kulturnoga dobra jer govori jesu i kulturno dobro i sredstvo u očuvanju mnogih nematerijalnih kulturnih dobara.

Autor je „zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što“ dr. Drago Štambuk, koji ju je i predložio za upis na Listu nematerijalne kulturne baštine RH. Ta formula pokriva prošlost hrvatskoga jezika i stožer je oko kojega se mora graditi hrvatski jezični identitet. Ona opisuje međupovezanost hrvatskih narječja, koja je veća nego što se na površini vidi. Njome je „obuhvaćena sva dijalekatska raznolikost u svoj svojoj različitosti, sva povijest hrvatskoga književnog jezika sa svim njezinim dijalekatskim stilizacijama, uključujući tu i standardni jezik, onakav kakav je izrastao i sjajno se potvrdio. Uz to, zlatna formula upućuje na pravi pristup tomu standardnom jeziku, pristup ne s gledišta dijalektološke ekspertize, nego sve cjelovite povijesti hrvatskoga pisanja. Upravo zato ča-kaj-što i jest zlatna formula hrvatskoga jezika,“ kako je napisao akademik Radoslav Katičić u svojem osvrtu (Kolo 2, Zagreb, 2014.; prenesen u Maslinov vijenac 5, 2016. i u Kad su miši balali molfrinu, 2017.), a povodom 30. godišnjice Štambukova bavljenja rečenom formulom, njezinim promicanjem i afirmacijom. Napose njezinim oživotvorenjem kroz svehrvatsku jezično-pjesničku smotru Croatia rediviva ča-kaj-što u Selcima na otoku Braču koju utemelji 1991. i koja nadahne i potakne brojne ine narječne smotre diljem Hrvatske.

Zbog svoje iznimne važnosti u očuvanju hrvatskoga identiteta i prenošenju baštine upis u Registar kulturnih dobara RH „zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što“ kao sredstva prenošenja i očuvanja baštine i identiteta nadređeno je svim dosadašnjim i pojedinačnim upisima, ne isključuje ih, nego im upravo otvara pristup Listi zaštićenih kulturnih dobara, potiče prepoznavanje i skrb oko govora za koje ne bi bilo interesa ili mogućnosti poticanja na očuvanje i prenošenje.

Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu Ministarstva kulture na sjednici održanoj 20. veljače 2017. g. ocijenilo je da **Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što** ima svojstvo nematerijalnog kulturnog dobra kako to definira Zakon o zaštiti i očuvanju kulturne baštine u članku 9. stavku 1. alineji 1.

Slika 14-2, Obrazloženje (a)

“Hrvatski jezik ima tri stilizacije ili narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko. Nazive su dobili prema upitnim zamjenicama *ča*, *kaj* odnosno *što*. U štokavskome se zamjenica pojavljuje kao *što* (ali i *šta*), u kajkavskome *kaj* (ali i *kej*, *koj*, *kuj*, *ke*), a u čakavskome *ča* (ali i *ća*, *ca*, *če*, *čo*, *co*). Narječja se dijele na dijalekte, dijalekti na skupine govora, a skupine govora na mjesne govore. Upravo su mjesni govori polazište dijalektološkim istraživanjima, a u kulturnom su smislu mjesni govori - baština i sredstvo za prenošenje hrvatske baštine. Današnje prostiranje hrvatskih narječja razlikuje se od prvašnjega jer je osmansko osvajanje u 15. i 16. stoljeću opustilo velik dio kajkavskoga i čakavskoga prostora. Ipak, bez obzira na nepovoljne povijesne okolnosti, hrvatski su se govori razvijali i danas se zna da su govori svakoga od tri hrvatska narječja sličniji nego što se mislilo i tvrdilo.

Naglasni sustav jedan je od najkonzervativnijih elemenata narodnoga govora, a u svim trima hrvatskim narječjima nalazimo govore koji imaju gotovo identičnu okosnicu naglasnoga sustava: tzv. starohrvatski trona-glasni sustav koji se sastoji od kratkoga naglaska: *dōma* (Babina Greda), *dōma* (Komiža), *dīme* (Bednja), dugoga silaznog naglaska: *mâst* (Babina Greda), *mâst* (Komiža), *mâost* (Bednja) i dugoga uzlaznog naglaska, koji se još naziva i hrvatskim akutom: *sūša* (Babina Greda), *šūša* (Komiža), *sȳša* (Bednja). Neprijeporna je činjenica da su hrvatski leksikografi, poput Ivana Belostenca, koji je pisao i govorio kajkavskim narječjem, u svoje rječnike često uvrštavali i riječi iz ostalih dvaju narječja, doživljavajući ih jednako ‘svojima’, odnosno dokazujući svijest o jedinstvenosti hrvatskoga jezika bez obzira na njegovu dijalektnu i narječnu razvedenost.

Standardni, tj. općehrvatski jezik stvaran je od 30-ih godina 19. st., sinkrono s dovršavanjem etnogenetičkih procesa kojima je hrvatski narod zadobio današnje ime i sadržaj. Dominacija standardnoga hrvatskog jezika od početaka 20. stoljeća utjecala je (pogotovo od 50-ih godina) na zauzimanje stajališta o narječjima kao nečemu nazadnom i neprestičnom pa je govorenje kojim narječnim govorom često proglašavano neispravnim, ‘seljačkim’. Iz takva se odnosa razvilo negativno stajalište prema narječjima, dijalektima odnosno mjesnim govorima općenito, što je potpuno pogrešno. Zanimljivo je da se buđenjem nacionalne svijesti potkraj 1960-ih i početkom 1970-ih godina razvija snažna dramska i filmska umjetnost upravo na dijalektima, a uspjeh koji su pozele serije *Malo misto*, *Mejaši*, *Gruntočani*, *Prosjaci* i sinovi (emitirani tek 1984.), pa i brojni filmovi poput *Breze*, *Tko pjeva zlo ne misli*, jasno je dao do znanja da je potencijal koji čuvaju hrvatski dijalekti neizmjeran i da govori nisu prepreka u razumijevanju na cijelom području hrvatskoga jezika. Nakon višegodišnje prakse očuvanja govora kao nematerijalne kulturne baštine, zbog raznolikosti upisanih govora (različiti čakavski, kajkavski, štokavski), pokazuje se da bi upis jezično ucjelovljujuće ‘Zlatne formule ča-kaj-što’, kao sredstva u očuvanju i prenošenju hrvatske i baštine i identiteta pokrio sve one govore koji ili imaju mali broj nositelja

(ili starije govornike) ili im lokalne zajednice nisu zainteresirane za taj tip kulturne brige o govoru. Tim se govorima takvim upisom daje status prepoznatoga kulturnoga dobra jer govori jesu i kulturno dobro i sredstvo u očuvanju mnogih nematerijalnih kulturnih dobara.

Autor je ‘Zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što’ dr. Drago Štambuk, koji ju je i predložio za upis na Listu nematerijalne kulturne baštine RH. Ta formula pokriva prošlost hrvatskoga jezika i stožer je oko kojega se mora graditi hrvatski jezični identitet. Ona opisuje međupovezanost hrvatskih narječja, koja je veća nego što se na površini vidi. Njome je, citiramo, ‘obuhvaćena sva dijalekatska raznolikost u svojoj svojoj različitosti, sva povijest hrvatskoga književnog jezika sa svim njegovim dijalekatskim stilizacijama, uključujući tu i standardni jezik, onakav kakav je i nastao i sjajno se potvrdio. Uz to, zlatna formula upućuje na pravi pristup tomu standardnom jeziku, pristup ne s gledišta dijalektološke ekspertize, nego sve cjelovite povijesti hrvatskoga pisanja. Upravo zato ča-kaj-što i jest zlatna formula hrvatskoga jezika’, kako je napisao akademik Radoslav Katičić u svojem osvrtu (*Kolo*, br. 2, Zagreb, 2014.; prenesenom u *Maslinov vijenac*, 5, 2016. i u *Kad su miši balali molfrinu*, 2017.), a povodom 30. godišnjice Štambukova bavljenja rečenom formulom, njezinim promicanjem i afirmacijom. Napose njezinim oživotvorenjem kroz svehrvatsku jezično-pjesničku smotru Croatia rediviva ča-kaj-što u Selcima na otoku Braču koju utemelji 1991. i koja nadahne i potakne brojne ine narječne smotre diljem Hrvatske.

Zbog svoje iznimne važnosti u očuvanju hrvatskoga identiteta i prenošenju baštine, upis u Registar kulturnih dobara RH ‘Zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što’ kao sredstva prenošenja i očuvanja baštine i identiteta, nadređen je svim dosadašnjim i pojedinačnim upisima, ne isključuje ih, nego im upravo otvara pristup Listi zaštićenih kulturnih dobara, potiče prepoznavanje i skrb oko govora za koje ne bi bilo interesa ili mogućnosti poticanja na očuvanje i prenošenje.

Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu Ministarstva kulture na sjednici održanoj 20. veljače 2017. ocijenilo je da ‘Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što’ ima svojstvo nematerijalnoga kulturnog dobra kako to definira Zakon o zaštiti i očuvanju kulturne baštine u članku 9. stavku 1. alineji 1.

Na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, a prema preporuci Povjerenstva za nematerijalnu kulturnu baštinu, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnoga dobra na sjednici održanoj 13. studenoga 2019. godine utvrdilo je da **Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što** ima svojstvo kulturnoga dobra.

Donošenjem ovog rješenja, sukladno članku 12. stavku 1. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara na predmetno dobro primjenjuju se citirani Zakon, kao i svi drugi propisi koji se odnose na kulturna dobra. Sukladno članku 12. stavku 4. istoga Zakona, točkom 5. izreke ovoga Rješenja, određena je obveza upisa predmetnoga dobra u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

Sukladno članku 12. stavku 5. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, žalba protiv ovoga Rješenja ne odgađa njegovo izvršenje.

Iz gore navedenih razloga riješeno je kao u izreci.

Uputa o pravnome lijeku:

Protiv ovoga Rješenja može se izjaviti žalba Povjerenstvu za žalbe pri Ministarstvu kulture u roku od 15 dana od njegova primitka. Žalba se predaje ovom tijelu neposredno ili šalje poštom preporučeno, a može se izjaviti i u zapisnik. Na žalbu se sukladno članku 9. stavku 2. točki 29. Zakona o upravnim pristojbama („Narodne novine“ broj 115/16), ne plaća upravna pristojba.

Dostaviti:

1. Croatia reditiva, udruga, n/r Drago Štambuk, Gajeva 45, 10000 Zagreb
2. Općina Selca, Trg Stjepana Radića, 21425 Selca, UO
3. Društvo hrvatskih književnika, Trg bana Josipa Jelačića 7/I, 10 000 Zagreb UO
4. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Trg Nikole Šubića Zrinskog 11 10000 Zagreb UO
5. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Republike Austrije 16, 10 000 Zagreb UO
6. Katedra Čakavskog sabora "Bakarskoga kraja", Škrlevo 191, 51223 Škrlevo UO
7. Katedra Čakavskog sabora Roč, Vela vrata, 52425 Roč UO
8. Kajkavsko spravišće, društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti, Ilica 34, 10000 Zagreb UO
9. Matica hrvatska, Matice hrvatske 2, Zagreb, UO
10. Šokačka rič, Bana Jelačića 1, 32100 Vinkovci Institut za etnologiju i folkloristiku, Šubićeva 42, 10000 Zagreb UO
11. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb
 - Konzervatorski odjel u Dubrovniku, Restićeva 7, 20 000 Dubrovnik
 - Konzervatorski odjel u Karlovcu, V. Vranicanija 6, 47000 Karlovac
 - Konzervatorski odjel u Osijeku, Kuhačeva 27, 31000 Osijek
 - Konzervatorski odjel u Puli, Ul. Grada Graza 2, 52000 Pula
 - Konzervatorski odjel u Varaždinu, Gundulićeva 2, 42000 Varaždin
 - Konzervatorski odjel u Splitu, Porinova bb, 21000 Split
 - Konzervatorski odjel u Šibeniku, J. Čulinovića 1/3, 22000 Šibenik
 - Konzervatorski odjel u Rijeci, Užarska 26, 51000 Rijeka
 - Konzervatorski odjel u Zadru, I. Smiljanica 3, 23000 Zadar
 - Konzervatorski odjel u Zagrebu, Mesnička 49, 10000 Zagreb
 - Konzervatorski odjel u Požezi, M. Peića 3, 34000 Požega
 - Konzervatorski odjel u Bjelovaru, Trg E. Kvaternika 6, 43000 Bjelovar
 - Konzervatorski odjel u Gospiću, Budačka 12, 53000 Gospić
 - Konzervatorski odjel u Trogiru, Gradska 41, 21220 Trogir
 - Konzervatorski odjel u Krapini, Magistratska 12, 49000 Krapina
 - Konzervatorski odjel u Sisku, Nikole Tesle 17, 44000 Sisak
 - Konzervatorski odjel u Imotskom, A. Starčevića 7, 21260 Imotski
 - Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu, A. Starčevića 43, 35000 Slavonski Brod
 - Konzervatorski odjel u Vukovaru, Županijska 5, 32000 Vukovar
 - Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Kuševićeva 2/II, 10000 Zagreb
 - Služba za pokretnu, etnografsku i nematerijalnu kulturnu baštinu, ovdje
 - Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, ovdje
 - Pismohrana, ovdje

Slika 14-3, Obrazloženje (b)

Na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, a prema preporuci Povjerenstva za nematerijalnu kulturnu baštinu, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnoga dobra na sjednici održanoj 13. studenoga 2019. utvrdilo je da 'Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što' ima svojstvo kulturnoga dobra."

Matica hrvatska s novim vodstvom pokrenula je krajem 2021. proces donošenje Zakona o hrvatskome jeziku, a upravo navedeno Rješenje o proglašenju Zlatne formule ča-kaj-što kulturnim dobrom - jest, kako već kazah, svojevrsni zakon o hrvatskom jeziku "na mala vrata". Stoga sam držao neophodnim Zlatnu formulu hrvatskoga jezika ča-kaj-što pridodati i uključiti u Matičin prijedlog predmnijevanoga Zakona o hrvatskom jeziku, što se uz moju ustrajnost, te nastojanje, i dogodilo.

U teško stečenoj slobodi bilo nam je bitnim staviti sve jezično blago na stol i prosijati ga kroz sito književnoga jezika, uz glavno jelo: standardni jezik (koji se sjajno potvrdio i kao takav zahtjeva i zavrjeđuje nastavak osjetljive normizacije), i predjelo i pojelo, te sve moguće začine i slastice iz čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga, s radosnom ozbiljnošću pristupajući u narodnom interesu i na primjeren način, sređivanju i preslagivanju unutar rastera i mreža sveukupnosti jezika nam hrvatskoga.

Jer povijesno, između austrijske imperijalno-balkanske jezične politike (*Drang nach Osten*) i velikosrpskih jezičnih presizanja (*Drang nach Westen*), koineizirajući su pokušaji (Belostenčev i Zrinsko-frankopanski ozaljski književni krug) težili za poistovjećivanjem jezika i ozemlja, pokrivajući svim trima jezičnim dionicama hrvatske povijesne i raseljene zemlje. Sve su hrvatske filološke škole XIX. stoljeća prije hrvatskih vukova, prihvaćajući štokavsku stilizaciju, pazile na otvorenost narječnomu bogatstvu i izražajnosti da bi obuhvatile svu hrvatsku jezičnu i teritorijalnu cijelost.

Zadaća je naše današnje generacije da sa što opsežnijim jezičnim zahvatom pokrije što više hrvatskoga ozemlja, dijagnosticira povijesne jezične i teritorijalne gubitke, i gdje je moguće - ispravi ih, slobodnim i demokratskim načinima iskaza narodne volje, obrambeno se postavi prema nasilnim presizajućim politikama o tzv. zajedničkome jeziku, jer hrvatski jedino preko štokavske dionice može se uvjetno staviti pod kapu tzv. zajedničkoga jezika, dok s distinktnima: čakavicom i kajkavicom ukazuje na svoje stoljećima skupljano leksičko blago, kao i na značajne književnosti ostvarene u podređenim idiomima koje Zlatna formula reafirmira, ali ne tako da bi ništila iznimno potvrđeni hrvatski štokavski standard, nego ga bogatila na uravnotežen i mudar način, dodajući a ne oduzimajući ništa od njegove primjerene ostvarenosti.

I UNESCO je inicijativom iz 1999. i rezolucijom Ujedinjenih naroda iz 2002. proglasio Međunarodni dan materinskoga jezika svjestan činjenice da svaka dva tjedna nestane jedan jezik. Od nekih 6000 jezika u svijetu svaki je drugi ugrožen. Spomenuti gubitci umanjuju kulturnu različitost planeta i odlaskom svakoga od njih nestaje posebnost jedne kulture.

Naša domovina Hrvatska dio je svijeta i sve što u njoj jezičnoga i inoga propadne, propalo je i u cijelome svijetu, pa stoga i naše jezične dionice o kojima ovdje zborimo valja štititi, a najbolje ćemo to učiniti kada stvari preuzmемо u svoje ruke i svaki zavičajni govor ili idiom čuvamo od propasti i globalizacijskoga, uglavnom anglosaksonskog, jezičnog uravnavljanja i žrvnja, time što ćemo ih upotrebljavati, na njima govoriti, pisati knjige i držati dragocjenom rezervom i dodatnom opcijom, krenu li jezične, ili ine, stvari po zlu.

Potičem, stoga, nastavnike da zajedno s učenicima govore i pišu na mjesnim govorima, jer od hrvatskoga jezičnoga viška nema štete, nego samo koristi - više leksika, više naziva za isti predmet ili pojam, a unošenje distinktnе materinske riječi u hrvatski štokavski standard na osjetljiv i fluidan način, poput osmotskog procesa u koineizirajućem ča-kaj-što naporu, radosna je rabota koju svima preporučujem.

Nikako ne bih htio da Hrvati preko noći postanu nepismeni odrekavši se standarda, ali zagovaram da se lokalni idiomi ili substandardi drže srcu blizu i rabe po potrebi, te tako obogaćuju normu koja je fleksibilna i čuva nas od jezičnih presizanja ozgor i sa strane. Bitna je ravnoteža u pristupu: odveć centripetalnosti ili unitarizma kao i centrifugalnosti ili separatizma u jeziku šteti narodu koji njime u ovako specifičnom trojednom jezičnom ozemlju govori odnosno piše i pokušava se izboriti za svoju autentičnu i odgovarajuću narodnosnu jezičnu sudbinu.

Vjerujem da je budućnost hrvatskoga jezika u njegovu ocijelovljenju preko ča-kaj-što zlatne formule koja ga jezično, književno, kulturološki, identitetski i politički integrira, sve nas dovodeći u spoznajni mir da ništa nije preko mjere, suvišno, ništa za odstraniti, jer odbačeni kamen, pa i riječ, kako Biblija uči, u nekim kriznim i budućim vremenima može postati i postaje kamenom zaglavnim.

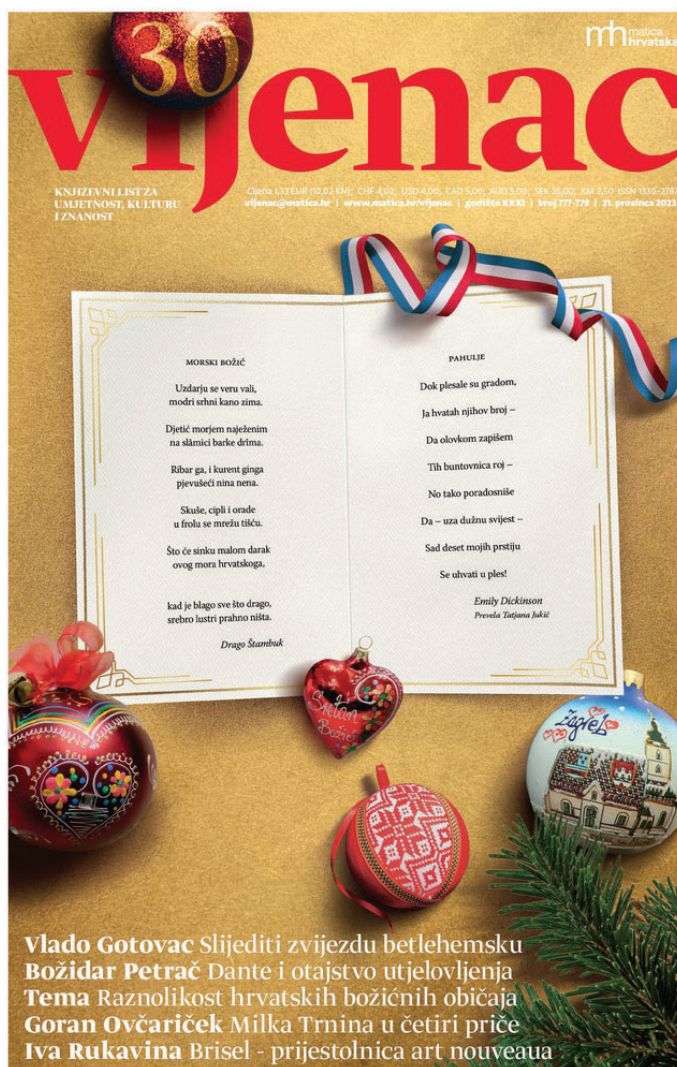
Drugujte s prvotnim i sekundarnim, pa i tercijarnim materinskim jezikom, jerbo nas sve rečene dionice samo podučavaju i bogate, otvaraju nam nove spoznajne prostore, čine sve nas Hrvate složenijim i osjetljivijim ljudskim bićima, a na korist i slavu naše jedinstvene i prelijepe Domovine.

Zakon o hrvatskom jeziku izglasан je, *Deo gracias*, u Hrvatskom saboru, u siječnju 2024., s izvjesnim promjenama u originalnom Matičinu prijedlogu; tako je izbačen članak koji navodi Zlatnu formulu hrvatskoga jezika ča-kaj-što kao hrvatsko zaštićeno nematerijalno kulturno dobro, ali se ipak u sljedećem članku kaže kako formulom ča-kaj-što (ne spominjući pridjev Zlatna), s valentnim vezama između upitnih zamjenica, na djelomice razvodnjen način, ipak ističe, naglašava formula i njezin značaj za integraciju svih triju hrvatskih stilizacija, te upire time u budućnost hrvatskoga jezika koji će se razvijati iz svoje posebne vlastitosti, prebogatе

trojednosti, u interesu svih govornika hrvatskoga jezika i hrvatskoga ozemlja koje nije ograničeno samo na teritorij Republike Hrvatske.

Preostaje da se uskoro, prema izglasanom Zakonu formira Vijeće za hrvatski jezik i započne istinska skrb o našem identitetski osnovnom oruđu po kojemu jesmo narod i zajednica iznimne osobnosti i neizrecive sudbine.

Kao pjesnik zamoljen sam da na kraju govora pročitam svoju kratku pjesmu koja je sretno koinezacijski ča-kaj-što složena, a naslovljena je Morski Božić. Ona je mogućim primjerom koji nadaje smjer razvoja i bogaćenja hrvatskoga standardnoga jezika.

Slika 15, Vijenac, božićna naslovnica 2023, Morski Božić

Morski Božić

Uzdarju se veru vali,
modri srhni kano zima.

Djetić morjem naježenim
na slâmici barke drîma.

Ribar ga, i kurent, ginga
pjevušeći nina nena.

Skuše, cipli i orade
u froļu se mrežu tišču.

Što će sinku malom darak
ovog mora hrvatskoga,

kad je blago sve što drago,
srebro lustra prahno ništa.

Londra, 1990.

Sursum corda! Gore srca!

Hvala na pozornosti!

Mostar, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 3. lipnja 2024.

DOMAGOJ GALIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
domagoj.galic@ff.sum.ba

MATE PENAVA

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
mpenava21@unizd.hr

ANA-MARI BOŠNJAK

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
anamari.bosnjak@ff.sum.ba

UDK: 316.7: 316.37

316.7: 316.42

DOI: 10.47960/3029-3103.225.11.29

Prethodno priopćenje

DEKODIRANJE UMJETNE STVARNOSTI

Sažetak

Polazišna je točka rada teza Johna Searlea o društvenoj konstrukciji stvarnosti. Očigledan je primjer ove teze pojam novca, jer činjenica da određeni komadi papira (i tkanine) imaju različite vrijednosti ovisi o intersubjektivnome konsenzusu nekoga društva (vrsti društvenoga ugovora). Autori smatraju da, iako je mnoštvo stvari u današnjemu svijetu konstrukt, iz toga ne slijedi da ti konstrukti ne moraju imati racionalno utemeljenje. Postmoderno odmicanje od činjenica i pretjerano naglašavanje interpretacija doveli su do toga da trenutačno živimo u postčinjeničnome stanju. Iako činjenice i dalje postoje, u političkome i širem društvenom životu počinju igrati sve manju ulogu. Posebno je ilustrativan primjer pokret koji Mounk (2023) naziva *sintezom identiteta*, a koji se kolokvijalno naziva *woke* pokretom. Glavni je temelj ovoga pristupa stvarnosti teza da su osjećaji pojedinca najbitniji u njegovoj interakciji sa stvarnošću te da se stvarnost treba prilagoditi pojedincu. Posljedica ovakva stava bila bi potpuna fragmentacija stvarnosti i nemogućnost komunikacije. Ako je istina samo ono što nam se sviđa, a neistina ono što nam se ne sviđa, pojmovi istine i neistine gube svaki smisao. U političkome se spektru gubitak činjenica iz vida najviše ogleda u rastu raznih populističkih opcija (i na lijevome i na desneme spektru) i u nestajanju potrebe za suradnjom. Stavovi se političkih protivnika bez promišljanja odbacuju samo jer ih je druga strana ponudila, a retorike se zaoštravaju i radikaliziraju, često na lažnim temeljima. Autori smatraju da bi izlaz iz ovakve situacije bio u rehabilitiranju činjenica kao temelja za konstruiranje stvarnosti. Time bi življena stvarnost prestala biti umjetna i postala stvarna, konsenzus izgrađen na racionalnim temeljima.

Ključne riječi: stvarnost; umjetna stvarnost; sinteza identiteta; postmodernizam; činjenice.

DECODING AN ARTIFICIAL REALITY

Abstract

The starting point of this paper is John Searle's thesis on the social construction of reality, an obvious example of this thesis being the concept of money. Namely, the fact that certain pieces of paper (and cloth) have different values depends on the intersubjective consensus of a society (a kind of a social contract). The authors believe that although many things in today's world are constructs, it does not follow that these constructs do not have to have a rational basis. The postmodern move away from facts and the overemphasis on interpretations have led to a state that we currently live in a post-factual state. Although facts still exist, they are starting to play an increasingly smaller role in political and wider social life. A particularly illustrative example is the movement that Mounk (2023) calls identity synthesis, and which is colloquially called the *woke* movement. The main foundation of this approach to reality is the thesis that the feelings of the individual are the most important thing in their interaction with reality and that reality should be adapted to the individual. The consequence of such an attitude would be the total fragmentation of reality and the impossibility of communication. If the truth is only what we like and falsity is what we do not like, the concepts of truth and falsity lose all meaning. In the political spectrum, the disappearance of facts is mostly reflected in the growth of various populist options (both on the left and on the right spectrum) and in the disappearance of the need for cooperation. The positions of political opponents are rejected without reflection just because the other party has offered them, and the rhetoric is sharpened and radicalized, often on false grounds. The authors believe that the way out of this situation would be in the rehabilitation of facts as a basis for constructing reality. In this way, the living reality would cease to be artificial and become real, a consensus built on rational foundations.

Keywords: reality; artificial reality; identity synthesis; postmodernism; facts.

1. DETEKTIRANJE POSTMODERNOGA STANJA

Tvrdnja da je društvena stvarnost konstrukcija predstavlja odmak od klasične teze metafizičkoga realizma o stvarnosti kao onome što postoji sasvim neovisno od spoznajnoga subjekta, a uloga spoznajnoga subjekta jest tu stvarnost samo razumijevati. U nekim radikalnim inačicama čak i ne postoji razlika između čovjeka kao spoznajnoga subjekta i ostalih materijalnih predmeta koji postoje u svijetu. John Searle u svojoj utjecajnoj knjizi *The Construction of Social Reality* iz 1995. godine i u drugim spisima na navedenu temu radi razliku između prirodnoga i društvenoga svijeta. Dok je za prvi nesumnjivo istina da postoji neovisno o ljudskome umu, društvena stvarnost nesumnjivo je proizvod mentalne stvarnosti.¹

¹ Usp. John Searle, *The Construction of Social Reality*, The Free Press, 1995., str. xi-xiii.

Prva odlika društvene stvarnosti, koja nas može i zbuniti, jest da postoji samo jer mi mislimo da postoji. Objektivna je činjenica da je ove godine Real Madrid osvojio Ligu prvaka, da određeni komadi papira vrijede određenu svotu novca ili da je netko građanin Republike Hrvatske. Temeljna odlika ovih činjenica jest da su one takve bez obzira na to što netko mislio o njima. No, one postoje samo zbog kolektivnoga slaganja ili priznavanja. Kako bi ovo detaljnije pojasnio, Searle uvodi razdiobu između dviju vrsta činjenica. Naime, neke su neovisne o promatraču, a neke su ovisne. One činjenice kao postojanje Sunčeva sustava, sile, fotosinteze i sl. neovisne su o promatraču, dok su činjenice koje se tiču društvene stvarnosti ovisne o promatraču. Drugim riječima, razlika je u tome što za činjenice ovisne o promatraču mora postojati spoznajni subjekt kako bi došlo do njihova nastanka i održavanja.²

No, iako je neosporna činjenica da je društvena stvarnost konstruirana, iz toga ne slijedi da ona ne treba biti konstruirana na racionalnim temeljima ili bar na slaganju većine članova te društvene skupine. Društveno konstruiranu stvarnost svakako bi mogli nazvati umjetnom u širem smislu te riječi, jer nije plod nekih prirodnih procesa nego plod čovjekova djelovanja. Iz ovoga, naravno, slijedi da ne možemo svaku vrstu umjetne stvarnosti odbaciti, nego moramo pronaći neki kriterij za razlikovanje između one umjetne stvarnosti koja je prihvatljiva (pa čak i neizbježna) i one koju treba izbjegavati. Glavni kriterij ovdje bi bila podloga nastanka neke vrste umjetne stvarnosti. Općenito su prihvatljivije umjetne stvarnosti stvorene na racionalnim temeljima od onih stvorenih na iracionalnim temeljima. Ova podjela nije uvijek točna, ali je najbolja misao vodilja za razdiobu.

No, kritikom znanstvene metode i s njom povezane racionalnosti koja se sredinom 20. stoljeća pojavljuje u više oblika, i sami pojam racionalnosti dolazi na zao glas. Tako, primjerice, Paul Feyerabend kritizira znanstvenu metodu i s njom povezanu racionalnost, govoreći da je „znanost mnogo bliža mitu nego što je to znanstvena filozofija spremna priznati“³. Znanost je po njemu „samo jedan od mnogih oblika misli koje je čovjek razvio, ne nužno i najbolji“⁴, a racionalnost je dvosmislen pojam koji nigdje nije jasno objašnjen. Tako je zamisao da postoje univerzalno valjani i obvezujući standardi znanja po Feyerabendu na isti način poslužila križarima, prosvjetiteljima ili marksistima, jer je svaki pokret oblikovao tu zamisao po vlastitim potrebama.⁵

2 Usp. John Searle, „Social ontology: some basic principles“, *Philosophy in a New Century*, Cambridge University Press, 2012., str. 27.

3 Paul Feyerabend, *Against Method: Outline of an anarchistic theory of knowledge*, Verso, 1975., str. 295.

4 *Isto*.

5 Usp. Paul Feyerabend, *Farewell to Reason*, Verso, 1987., str. 10-11.

Možemo pretpostaviti da je ova zamisao ostatak iz vremena u kojima se važnim stvarima upravljalo iz jednog središta, kralja ili ljubomornog boga, podupirući i pružajući autoritet samo jednom pogledu na svijet. A kako dalje možemo pretpostaviti, Razum i Racionalnost su moći slične vrste i okružene su istom aumom kao što su bili bogovi, kraljevi, tirani i njihovi nemilosrdni zakoni. Sadržaj je ispario; preostala je aura i po njoj moći preživljavaju.⁶

Thomas Kuhn kritizira shvaćanje znanosti kao linearnoga napretka⁷, a Rorty kritizira samu ideju postojanja preegzistentne stvarnosti kojoj se sve više približavamo te umjesto toga predlaže ideju samoostvarenja kroz napredak.⁸ Kako će Rorty dalje reći, samu razdiobu između stvarnosti i privida trebalo bi odbaciti te prihvatiti razdiobu između korisnijih i manje korisnih načina govora.⁹ Opirući se pozitivističkoj ideji univerzalna napretka, Foucault će reći da društva nisu postala naprednija, nego samo uspješnija u kontroliranju svojih podanika.¹⁰ Moć je za njega duboko ugrađena u strukture društva, a ljudi se uvijek bune protiv bilo kojega oblika koji moć zauzme. Ova moć nije nešto racionalno, ne dolazi iz izbora ili odluke pojedinca. Ne radi se također o odnosu između vladara i onoga kojim se vlada, tj. o odnosu odozgo prema dolje. Naprotiv, moć dolazi odozdo, iz mnoštva točaka koje su u promjenjivim i nejednakim odnosima. Stoga neće postojati ni jedinstven otpor moći, nego se i tu radi o raznim točkama otpora koje su prisutne na raznim mjestima u mreži moći.¹¹ Jako je važno istaknuti kako iz Foucaultova odbacivanja binarnoga odnosa moći i otpora slijedi to da svaki otpor u nekome trenutku može zauzeti poziciju moći kada dovoljno ojača. Na Foucaulta se dalje nastavlja Edward Said, koji primjenjuje Foucaultovu analizu na odnos Zapada i Istoka. Naime, Said u svome djelu *Orijentalizam* tvrdi da su zapadni autori stvarali sliku Istoka kao opravdanje za kolonijalnu prevlast nad tim područjem.¹²

Kako tvrdi Yascha Mounk, upravo su Foucaultove i Saidove ideje, uz one Gayatri Chakravorty Spivak i Dericka Bella, ključne točke razvoja pokreta koji se kolokvijalno naziva *woke* pokretom, a koji on naziva *sintezom identiteta*. Ključna ideja koju je pokret sinteze identiteta (dalje SI) preuzeo od

6 Isto, str. 11.

7 Usp. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, drugo izdanje, The University of Chicago, 1970., str. 2-3.

8 Usp. Richard Rorty, *Pragmatizam i drug eseji*, Asim Mujkić (prev.) Svjetlost, 2002., str. 15.

9 Usp. Richard Rorty, *Philosophical Papers: Truth and Progress*, sv. 3., Cambridge University Press, 1998., str. 1.

10 Usp. Michel Foucault, *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, Vintage Books, 1995., str. 101-102.

11 Usp. Michel Foucault, *The History of Sexuality: Volume 1: An Introduction*, Pantheon Books, 1978., str. 94-96.

12 Usp. Edward Said, *Orientalism*, Penguin Books, 1978., str. 3.

Spivak jest tzv. *strateški esencijalizam*, priznavanje da su određene društvene kategorije društvena konstrukcija, a u isto vrijeme izricanje iznimno esencijalističkih tvrdnji o zahtjevima tih skupina. Na ovo nastavlja se Bellovo odbacivanje ključnih vrijednosti pokreta za građanska prava (*Civil Rights Movement*) kao što su odbacivanje cilja rasne integracije.¹³ No, temeljni je problem ovdje što se većina navedenih autora ne bi složila s načinom na koji se njihove zamisli koriste.¹⁴ Naime, kao što je to Neurath davno primijetio, prazninu koja preostane nakon što iscrpimo dokaze i logičku argumentaciju često popuni politička agenda.¹⁵

Moderni pokret SI postao je globalni fenomen u zadnjih desetak godina, počevši od pokreta *Black Lives Matter* (BLM) koji je postao naširoko poznat 2013. godine, a posebnu pozornost zadobio je nakon slučaja smrti Georgea Floyd a i velikih prosvjeda 2020. godine. Ispočetka je izraz *woke* korišten kao poziv na svijest o rasnoj nepravdi, ali se s vremenom proširio na ostale teme u okviru borbe za društvenu pravdu (*Social Justice War*), uključujući LGBTQ+, imigrantska prava, feminizam, ekološki aktivizam i slično.

U današnje vrijeme manje se koriste prije česti izrazi kao što su *Social Justice Warrior* (SJW) i *Political Corectness* (PC) iz jednostavna razloga što su postali predmet kritika, pa i ismijavanja u široj javnosti, gdje su ponajviše zadobili pejorativno značenje. Slična sudbina može se predvidjeti i SI, pogotovo ako se trend nastavi trenutačnim tempom i ne postave se neke racionalne granice. Ovo, naravno, ne znači da će takve prakse prestati, jer će zagovornici takva način javne komunikacije i dalje biti prisutni u javnoj sferi, ali se mogu očekivati neka modifikacija i orijentacija na neki problem koji prije nije bio opširno tematiziran.

Iako su razlozi nastanka SI, kao što su borba za prevladavanje nepravde i stvaranje društva jednakosti, u najvećoj mjeri plemeniti, načini na koje se pokušavaju ostvariti ovi ciljevi pokazuju se kao veoma problematični. Kao što Mounk tvrdi, nije problem to što se kod primjene SI-ja pretjeralo, problem je u tome što će SI, u najboljem mogućem scenariju, stvoriti društvo koje na temeljnoj razini krši vrijednosti kojima bi trebali težiti. Naglasak na razlike među društvenim skupinama postavlja kruto definirane skupine u borbu za resurse i priznanje, borbu unutar koje smo svi prisiljeni pristati da nas se definira po grupama u kojima smo se rodili.¹⁶

13 Usp. Yascha Mounk, *The Identity Trap: A Story of Ideas and Power in Our Time*, Penguin Books, 2023., uvod (e-knjiga).

14 Usp. Isto, poglavlje 4.

15 Usp. Otto Neurath, „The Lost Wanderers of Descartes and The Auxiliary Motive (On the Psychology of Decision)“, *Philosophical Papers: 1913-1946*, D. Reidel, 1983., str. 8.

16 Usp. Y. Mounk, *n. dj.*, uvod.

Mounk također navodi više razloga zbog kojih je SI-ju potrebno posvetiti pozornost. Ponajprije je bitno istaknuti da mu se nije posvetilo puno akademske pozornosti, za razliku od drugih političkih trendova, kao što je npr. desni populizam, o kojemu postoji mnoštvo literature. Nadalje, pitanja koja se postavljaju u okviru SI-ja važna su jer je izuzetno bitno kakav je intelektualni okvir za razumijevanje stvarnosti, rasvjetljava li stvari ili samo stvara zbnjenost. Treći razlog za proučavanje SI-ja pretpostavljena je kontraproduktivnost ovoga pokreta kako bi se moglo ukazati na slučajeve u kojima temeljne tvrdnje SI-ja uzrokuju stvarnu štetu. I na kraju, važno ga je proučiti jer ovaj pokret omogućuje rast desnoga populizma.¹⁷ Primijesimo li ove Mounkove tvrdnje na nedavno održane izbore u SAD-u, upravo se SI često spominje kao razlog priklanjanja Trumpu, a ne Kamali Harris. Trumpova predizborna kampanja čak je otvoreno propagirala taj stav sa sloganom: *Kamala is for they/them, President Trump is for you*.

Osim Mounka, u znanstvenoj su zajednici gotovo isključivo zastupljeni članci koji kritiziraju SI¹⁸ zbog navodne aproprijacije od bijelih ljudi ili „oružanoga djelovanja“ protivnika socijalne pravde kako bi se potkopale emancipacijske svrhe.¹⁹ Naravno, postoje izuzetci, pa se može spomenuti Susan Neiman koja kritizira SI iz perspektive političke ljevice tvrdeći da identitetske politike podrivaju lijeve ciljeve jer ističu razlike među ljudima te smatra da kulturne kategorije ne bi trebale zauzimati središnju poziciju u političkome djelovanju.²⁰ Ipak, većina radova kritika je „privilegiranih“ bijelih pojedinaca, a ne „autentična wokeizma“. S druge strane, kritika autoritarnoga karaktera SI-ja i novoga vala identitetske politike može se većinom naći u neformalnim izvorima, poput knjiga neakademske izdavača, tekstova na platformi X i u videima na YouTubeu.²¹ Ipak, vrijedno je spomenuti da se na platformama poput X-a počinju pojavljivati kritike usmjerene prema konzervativnim javnim akterima koje su slične kritici SI. Zbog toga je primjetan porast korištenja izraza *Woke right* kako bi se kritizirali određeni pripadnici „desne“ struje na političkoj sceni u SAD-u, s tim da je zanimljivo to što te kritike dolaze s desne strane političkoga spektra. Ipak, takve klasifikacije u samome su začetku i ograničene su na društvene mreže bez velike vidljivosti u javnosti.

17 Usp. Isto.

18 Vidi Benjamin Boyce, „Racist compared to what? The myth of white wokeness“, *Whiteness and Education*, 6 (2), 2021, str. 115-129.

19 Vidi Staci Zavattaro – Domonic Bearfield, „Weaponization of Wokeness: The Theater of Management and Implications for Public Administration“, *Public Administration Review*, 82 (3), 2022., str. 585-593.

20 Usp. Susan Neiman, *The Left is not Woke*, Polity Press, 2023., str. 56.

21 Usp. Devina Ayona, „A Preliminary Overview of “Wokeism”: Three Major Issues for IR Research“, *IR-UI Commentaries*, 4(6), 2023, str. 2.

Ipak, treba uzeti u obzir da je strastvena rasprava o značenju SI-ja i javnim politikama vezanima za ovaj koncept nekada bila isključivo domaća tema u SAD-u, ali je počela prodirati u druge zemlje i odmah je postala izvor zabrinutosti. Treba istaknuti da međunarodni pokret SI izvan SAD-a nije dovoljno dobro znanstveno proučen. Općenito, ako se on spominje u akademskim tekstovima, obično se spominje usputno i bez sustavnijega pokušaja da se sustavno definira, osim navođenja njegova značenja, iako je brojna akademska literatura koja raspravlja o aktivizmu, društvenoj pravdi, identitetskoj politici, kulturnim ratovima, lijevom totalitarizmu, političkoj korektnosti i kulturi otkazivanja, a to su ključne riječi koje se obično povezuju s SI-jom.²² Spomenut ćemo nekoliko država kako bi dobili sliku odnosa prema pokretu SI u svijetu. Zanimljivo je da u susjednoj Latinskoj Americi pokret SI ne samo da nije zaživio nego se smatra i neprirodnim proizvodom iz SAD-a koji nema poveznice s društvima u Južnoj Americi.

U Čileu izraz *cancel* ili biti otkazan postoji i koristi se uglavnom među mlađim ljudima koji, na primjer, kažu: „Otkazu me zbog ovog što sam rekao/la“. Umjesto izraza *woke* u Čileu ljudi koriste ideju „dekonstruiranja“, kao „mora se dekonstruirati“. Što se tiče tema kao što su *woke* kapitalizam i politika identiteta, Maria Montt Strabucchi smatra da su to još uvijek marginalne teme kojima se bave uglavnom akademski krugovi. U Meksiku, prema Jaimeu Ortegi, profesoru političkih znanosti na Universidad Autónoma Metropolitana, izraz *woke* koristi se na pogrdan način kao sinonim za „političku korektnost“. Zbog toga, dodaje, nitko se ne definira kao *woke*; *woke* je uvijek onaj drugi. Izraz se koristi i za pogrdno opisivanje onih koji teže raspravljati o temama koje, prema Orteginu mišljenju, trebaju biti puno relevantnije u SAD-u nego u Meksiku, kao što su rodne studije i slično. Druga nijansa toga pojma odnosi se na to da netko tko je *woke* obično brine o korištenju inkluzivnoga jezika i čak opominje „nepismene seljake“ zbog nepravilna korištenja jezika. Ortega dodaje da je u Meksiku profil pripadnika *woke* pokreta takav da je vrlo progresivna osoba (često članovi akademske zajednice iz humanističkih znanosti) koja si može priuštiti puno putovanja i smatra sebe kozmopolitskom, ekološkom i/ili feminističkom. Također, to je osoba koja se osjeća moralno superiornom u odnosu na druge i opominje ih zbog toga što nisu kao ona. Prema Orteginim definicijama čini se da se pojam *woke* u Meksiku negativno doživljava kao snobizam te stran i nametnut kulturni proizvod koji nije u skladu s meksičkom stvarnošću.²³

22 Usp. D. Ayona, *n. dj.*, str. 2.

23 Usp. Ignacio López-Calvo, „The Afterlives of Wokeness and the Limits of Epistemic Colonialism“, *Meridian: The Newsletter of the Global Studies Center*, 1(4), 2023., str. 6-7.

Što se tiče prijema tih pojmova u Peruu, Rodrigo P. Campos objašnjava da se u Peruu također umjesto *woke*, najčešće koristi riječ „dekonstruiran“. Bitnije je naglasiti da se pojam „kulturalna apropiacija“ uglavnom koristi ironično, čak i u progresivnim krugovima, kako bi se ismijavali ljudi opsjednuti „otkazivanjem“ drugih. Bit je da u tim državama postoje stvarni problemi, poput značajne ranjive populacija koja se ne osjeća dijelom zemlje jer ih vlada dosljedno ignorira. Zabrinuti su za preživljavanje, boje se da ne umru od lako izlječivih bolesti, brinu se zbog rudarstva ili uzgoja koke i zbog toga što im djeca umiru od kontaminirane vode. Za njih su politika identiteta, uključujući diskurs o seksualnim manjinama, reproduktivnim pravima, feminizmu, istospolnim brakovima sekundarne stvari rezervirane za snobove u akademskim krugovima.²⁴

Naravno, *woke* pokret nije problematično pitanje samo u siromašnijim područjima svijeta. Primjerice, premijer Singapura Lee Hsien Loong u intervjuu 2024. godine kritizirao je „zapadnu woke kulturu“ tvrdeći da ona podriva društvenu solidarnost. Istaknuo je da na Zapadu postoji pokret koji se zove *woke*, što podrazumijeva da ste vrlo osjetljivi na probleme drugih ljudi. To vodi vrlo ekstremnim stavovima i društvenim normama, osobito u nekim akademskim institucijama, sveučilištima. Spomenuo je pojmove poput stvaranja sigurnih prostora, poštovanja preferiranih zamjenica i davanja upozorenja prije potencijalno uvredljivih izjava. Zaključio je da ovaj pokret ima negativne nuspojave jer ljudi postaju preosjetljivi kada drugi nešto kažu s manjkom poštovanja koje vi ili vaša podgrupa smatrate da imate pravo zahtijevati.²⁵

U Velikoj Britaniji 2023. godine provedeno je istraživanje u suradnji IP-SOS-a, The Policy Instituta i King's Collegea iz Londona o SI-ju, kulturnome ratu i podjelama u britanskome društvu. Istraživanje je pokazalo da je svjesnost javnosti o SI-ju porasla zadnjih godina, pa je 74 % čulo o SI-ju, a 71 % o kulturnome ratu. Broj novinskih članaka koji spominju „kulturni rat“ narastao je na 2224 u 2022. godini u odnosu na 1869 u 2021. godini. Ono što je zanimljivo jest da je 42 % javnosti izjavilo da bi smatrali uvredom ako bi ih netko nazvao *woke*, što je porast od 18 % u odnosu na 2020. godinu. Od 2020. godine stabilno raste uvjerenje da je *woke* pejorativan pojam.²⁶

24 Usp. Isto.

25 Usp. Michael A. Moore, „Outgoing Singapore prime minister slams ‘wokeness’ as ‘burdensome’ lifestyle“, *Washington Examiner*, 13. V. 2024., <https://www.washingtonexaminer.com/news/world/3001767/singapore-prime-minister-slams-wokeness-burdensome-lifestyle/>, (9. X. 2024.).

26 Vidi Bobby Duffy i dr., *Woke vs anti-woke? Culture war divisions and politics*, Policy Institute at King's College, 2023.

U Francuskoj je odbacivanje SI-ja doseglo takvu razinu da je francuski ministar obrazovanja osnovao *think tank* zadužen za borbu protiv „wokeizma uvezenog iz SAD-a“. Predsjednik Emmanuel Macron požalio se da je „Francuska (napustila) intelektualnu raspravu ideologizirajući je, ponekad popuštajući anglosaksonskim tradicijama temeljenim na drugačijoj povijesti“ te je primijetio da su „određene društvene teorije potpuno uvezene iz SAD-a, sa svojim problemima, koje cijenim (...) ali koje se samo pridodaju našima“²⁷. Ironično, dvije godine kasnije Macron je imenovao Papa Ndiaye, profesora senegalskoga podrijetla koji je studirao u SAD-u i specijalist je za pitanja manjina, za novoga ministra obrazovanja Francuske. No, Ndiaye se distancirao od SI-ja uz objašnjenje da ne odobrava „moralizatorski ili sektaški diskurs“.²⁸ Ovi podatci govore u prilog tezi da je pokret SI bio pretjerano istican u medijima i prema široj javnosti te da se može očekivati da će taj fenomen gubiti na važnosti.

Uglavnom, većina publikacija o SI-ju još je uvijek ograničena na SAD, što je razumljivo s obzirom na povijesno podrijetlo riječi. Ipak, kao što sugeriraju navedeni primjeri, riječ je postala poznata i korištena i u drugim dijelovima svijeta, ali sve više kao pogrdna riječ za „razmaženost“ privilegiranih liberala, pri čemu se *wokeizam* dominantno opisuje kao američki kulturni uvoz i spominje se njezin „epistemički imperijalizam i kulturni kolonijalizam“²⁹. U svakome slučaju može se argumentirati da je fenomen SI teško prihvatljiv za društva i države izvan sfere „Zapada“, bile one liberalne demokracije ili ne.

2. POSLJEDICE NA INDIVIDUALNOJ RAZINI

SI nas suočava s posljedicama koje utječu na pojedince i onima koje utječu na društvo u cjelini. Dvije temeljne posljedice na individualnoj razini svakako bi bile zloporaba kulture otkazivanja te pojma političke korektnosti. Iako su oba ova pojma u svojoj srži legitimni i poželjni alati demokratskoga društva, neki njihovi aspekti takvi su da ih se može pretvoriti u opasno oružje za manipulaciju.

Može se pronaći više definicija kulture otkazivanja. Tako Jonathan Rauch predlaže razlikovanje između otkazivanja i kritiziranja. Dok je cilj kritike uvijek rasprava i pronalaženje greške, cilj je otkazivanja stigmatizacija razgovora i kažnjavanje onoga koji je pogriješio. Kod kritike nam je stalo jesu li naše tvrdnje istinite, a u otkazivanju nam je stalo jedino do toga

27 D. Ayona, *n. dj.*, str. 2.

28 Clea Caulcutt, „French education minister’s anti-woke mission“, *Politico*, 19. X. 2021., <https://www.politico.eu/article/macron-education-minister-jean-michel-blanquer-anti-woke/>, (8. X. 2024.).

29 Usp. I. López-Calvo, *n. dj.*, str. 6-7.

kakav će učinak proizvesti. Kritika uvijek naglašava raznolikost perspektiva, a otkazivanje nameće konformizam i prihvatanje jedne perspektive. Nadalje, kritika je zamjena za društvenu kaznu, dok je otkazivanje jedna vrsta društvene kazne. I konačno, kritika po Rauchu pokušava učiti i pronaći nova znanja, a otkazivanje pokušava manipulirati postojećim informacijama.³⁰ Greg Lukianoff i Rikki Schlott navode izjavu Christine Hoff Sommer kako je kod kulture otkazivanja riječ o slučajevima gdje se pojedinci suočavaju s apsurdno teškim posljedicama za relativno male propuste, ako je uopće riječ o propustima. Također nude vlastitu definiciju kulture otkazivanja, nazivajući je raznim vrstama kažnjavanja (otkazima, ukidanjima angažmana itd.) zbog govora koji je zaštićen pravom na slobodu govora te klimom straha i konformizma koji su zavlitali zbog ovih kažnjavanja. Općenito je riječ o jeftinim taktikama koje se oslanjaju na *ad hominem* napade, odbacivanja stavova ideoloških protivnika bez pobijanja njihovih argumenata, u isto vrijeme zastrašujući bilo koga tko bi htio ponuditi sličan argument.

Nadalje tvrde da se kultura otkazivanja pojavila kada su društveni mediji omogućili skoro trenutčno stvaranje bijesnih rulja. Na „ljevici“ se uglavnom javljala u akademskim krugovima te se širila na šire društvo kroz stranice kao što je *Tumblr*. Na „desnici“ se kultura otkazivanja uglavnom manifestirala kroz tradicionalne medije, njima naklonjene medije i platformu *4Chan*, a dijelom je nastala zbog dominacije ljevice u obrazovnim i kulturnim ustanovama.³¹

S druge strane, Ernest Owens smatra da je ovaj fenomen prisutan kroz čitavu povijest civilizacije, gdje su ljudi odbacivali druge osobe, događaje i trendove koje su smatrali neprihvatljivima. Owens navodi kako je fraza, u obliku u kojemu je se danas koristi, prvi put upotrijebljena u prosincu 2014. godine, a otada je imala intenzivnu primjenu.³² No, po samim naslovima poglavlja navedene knjige možemo vidjeti da je Owens u svojoj analizi pristran, jer po njegovu shvaćanju politička ljevica koristi kulturu otkazivanja kako bi proširila prava i slobode za veći broj ljudi, dok je politička desnica koristi kako bi zadržala moć i spriječila druge da dođu na položaje moći.³³ Ako prihvatimo ovu matricu, iz nje bi slijedilo da politička ljevica nikada ne koristi kulturu otkazivanja na neprikladan način, dok je kod političke desnice to uvijek slučaj, što je sasvim zasigurno neisti-

30 Usp. Jonathan Rauch, *The Constitution of Knowledge: A Defense of Truth*, Brookings Institution Press, 2021., str. 218.

31 Usp. Greg Lukianoff – Rikki Schlott, *The Cancellation of the American Mind: Cancel Culture Undermines Trust and Threatens Us All – But There Is a Solution*, Simon & Schuster, 2023., prvi dio. (e-knjiga).

32 Usp. Ernest Owens, *The Case For Cancel Culture: How This Democratic Tool Works to Liberate Us All*, St. Martin's Press, uvod (e-knjiga).

33 Usp. *Isto*, poglavlje 3 i 4.

na, a ovu ćemo tvrdnju i oprimjeriti. Glavni problem koji susrećemo kod upotrebe ovoga pojma jest nedostatak racionalna mehanizma na temelju kojega bi se moglo prosuditi je li nekomu nanescena šteta zbog opravdanih razloga ili se radi o iracionalnom zahtjevima jedne ili više skupina koji nemaju (ili ne bi smjeli imati) utemeljenje u stvarnosti. Nitko se zasigurno neće protiviti ako se dokazanoga pedofila spriječi u tome da nastavi uspješnu karijeru, no kada se nekoga želi spriječiti u daljnjemu djelovanju jer se stavovi te osobe protive stavovima nekoga drugog, dolazimo do problema. Iako će zagovornici SI-ja često reći da je sloboda govora samo farsa iza koje se krije opravdanje govora mržnje, sloboda govora jedan je od temelja demokratskoga društva, a na temelju sadržaja nečijega govora procjenjuje se kakvi bi daljnji postupci društva prema toj osobi trebali biti.

Ovdje vrijedi spomenuti dva primjera, iako ih se u literaturi može pronaći mnoštvo. Prvi je onaj Erike López Prater, profesorice na sveučilištu Hamlin, koja je izgubila posao profesorice povijesti umjetnosti jer je studentima pokazala sliku osnivača islama, Muhameda. Naime, riječ je o slici na kojoj Muhamedu melek Džubrail (anđeo Gabrijel) otkriva tajne vjere. Sliku je naručio muslimanski vladar u 14. stoljeću, a naslikao ju je musliman. Kako je profesorica znala da je u nekim inačicama islama svetogrđe pokazivanje slika, upozorila je na sliku u silabusu na početku predavanja na kojemu će je pokazati te, prije nego što će je pokazati, ponudila je svima kojima prikazivanje slike nije prihvatljivo napuštanje predavaonice. Iako se na samome predavanju nitko nije žalio, nedugo nakon završetka predavanja počele su žalbe studenata, koje su rezultirale otkazivanjem suradnje navedenoj profesorici.³⁴

Drugi slučaj je onaj Kathleen Stock, filozofkinje koja je dala otkaz na Sveučilištu Sussex zbog pritisaka studenata okupljenih u neformalnu udrugu za zaštitu prava transrodnih osoba kojima se nisu sviđali njezini stavovi o rodnoj problematici. Glavni argumenti protiv Stock bili su njezino članstvo u *LGB Alliance* te potpisivanje *Deklaracije o pravima žena na temelju spola* (*Declaration on Women's Sex-Based Rights*). Autori ne žele prejudicirati stranu u ovoj raspravi nego istaknuti da je sveučilišna profesorica bila prisiljena napustiti radno mjesto jer se nije osjećala sigurno zbog stalnih prijetnji koje su nastale kao posljedica izricanja stavova. Što se tiče prije navedenoga Owensova kriterija, Stock je istaknuta ljevičarka koja je doživjela napade s ljevice, što svakako ne ulazi u širenje sloboda i prava pojedinaca.

Druga opasnost kod primjene kulture otkazivanja jest ona koja je usmjerena povijesno, gdje se mnoge povijesne ličnosti želi diskreditirati na temelju stavova koje su zastupali ili postupaka, a koji se danas smatraju

34 Usp. G. Lukianoff – R. Schlott, *n. dj.*, studija slučaja, sveučilište Hamlin.

neprihvatljivima. Ovdje svakako vrijedi istaknuti inicijative za *otkazivanje* Georgea Washingtona i drugih uglednih ličnosti iz povijesti. Ovakvu pristupu nedostaje hermeneutička dimenzija jer se povijesne ličnosti uvijek mora promatrati prema standardima njihova vremena, a ne prema standardima koji trenutačno vrijede. Moralni napredak jest napredak u istoj mjeri u kojoj je to tehnološki napredak. Zbog toga je u istoj mjeri neopravdano povijesne ličnosti okrivljavati za postupke koji su bili uobičajeni u njihovo vrijeme (posjedovanje robova), kao što bi bilo neopravdano tvrditi da su ljudi iz 18. stoljeća zaostali jer ne znaju voziti automobil ili koristiti telefon.

Osim već spomenutoga fenomena *Cancel culture* koji označava „otkazivanje“ javne osobe ili tvrtke zbog izjava ili postupaka koji su neformalno proglašeni neprihvatljivim od strane *woke* pokreta, čime se guši sloboda govora, u mnogim slučajevima dovodi do autocenzure i ponekad do potpune cenzure, posebno u akademskim i kulturnim krugovima. Također se javna rasprava pod utjecajem *wokeizma* usredotočuje na identitetsku politiku, što dovodi do otuđivanja i marginaliziranja dijela stanovništva koji se ne smatra dijelom skupine koju ovaj pokret štiti. Na taj način ukorjenjuje se mišljenje da je *woke* ideologija autoritarna, nepravedna i agresivna.

Kako bi se shvatio otpor prema *wokeizmu*, bitno je ukazati na pretjeranu zastupljenost fenomena u javnoj sferi, što je vjerojatno i dovelo do zasićenja šire populacije. U akademskim radovima porastao je broj spominjanja pojmova predrasude, rasizam, transfobija i slično. Na vrhuncu pokreta BLM 2020. godine antirasističke liste za čitanje i zbirke široko su se dijelile na društvenim mrežama kao dio plemenitih napora za iskazivanje iskrene zabrinutosti u vezi s rješavanjem rasizma.³⁵ Na koncu, najvažniji masovni mediji u SAD-u počeli su više naglašavati teme povezane s *woke* pokretom, uključujući povećan broj spominjanja pojmova rasizma, seksizma, homofobije. Uglavnom, *woke* pokret je početkom desetljeća u velikoj mjeri preplavio ne samo filmsku, glazbenu i medijsku industriju nego i sport i povezana događanja. Primjerice, u doigravanju za košarkaškoga prvaka NBA velik broj igrača nosio je izraze povezane s *woke* pokretom umjesto svoga prezimena. Na dresovima su umjesto prezimena igrača pisali izrazi poput: *Black Lives Matter*, *Say Their Names*, *Vote, I Can't Breathe*, *Justice*, *Peace*, *Equality*, *Freedom*, *Enough* i slični izrazi. Takva praksa bila je općeprihvaćena, pa je čak 300 od 350 igrača prihvatilo na dresovima ispisati te pojmove umjesto vlastitoga imena. To dovoljno govori o masovnome utjecaju *woke* pokreta 2020. godine.

35 Usp. Francesca Sobande – Akane Kanai – Natasha Zeng, „The hypervisibility and discourses of ‘wokeness’ in digital culture“, *Media, Culture & Society*, 44(8), 2022., str. 1584.

No, u jednome dijelu populacije *woke* je postao pogrdan, uvredljiv izraz za „politički liberalan“ ili „lijevo“ nastrojen u pitanjima rasne i socijalne pravde na način koji se smatra nerazumnim ili ekstremnim³⁶, a s obzirom na to da je pokret prihvatljiv ljevici u SAD-u, vrlo lako dođe se do optužbi da je to zapravo agenda i aktivističko krilo Demokratske stranke. Toj tvrdnji u prilog ide činjenica da je Kamala Harris, kandidatkinja za predsjednicu SAD-a, u razgovoru za medije rekla kako oni, misleći na američke konzervativnije aktere, žele učiniti s DEI (*Diversity, Equity, Inclusion*)³⁷ ono što su, nažalost, uspješno učinili sa *wokeizmom*. DEI je zapravo projekt u kojemu se poduzimaju napor da se poveća zastupljenost raznih manjinskih skupina te smanje nejednakosti, obično u tvrtkama i na sveučilištima. Drugim riječima, to je pokret sličan *wokeizmu* u smislu borbe za jednakopravnost obespravljenih skupina. Ovim riječima kandidatkinja Demokratske stranke praktički je priznala neuspjeh *wokeizma*, ali i privrženost Demokratske stranke toj agendi, što automatski tu agendu čini spornom za glasače Republikanske stranke.

Nakon uvjerljive i, za pobornike *woke* pokreta, šokantne pobjede Donalda Trumpa na izborima za predsjednika SAD-a istaknuto je bilo slavlje zbog poraza *woke* ideologije od strane konzervativnih političkih i medijskih aktera. Naravno da postoji više kompleksnih razloga za pobjedu Republikanske stranke, no indikativno je koliko se zapravo *wokeizam* smatrao odgovornim i prozivao za rezultate izbore. Postalo je vrlo očito da se *woke* pokret poistovjećuje s Demokratskom strankom i lijevom političkom ideologijom, kao što je očigledno da je *wokeizam* bio motivacija biračima da odbace Demokratsku stranku i njezinu kandidatkinju Kamalu Harris. Postoji mogućnost da su izbori 2024. godine zapravo označili kraj agresivne promocije *woke* ideologije u SAD-u, a time i kraj prodora *wokeizma* u ostale dijelove svijeta.

3. POSLJEDICE NA DRUŠTVENOJ I POLITIČKOJ RAZINI

U ovome dijelu rada cilj je istaknuti posljedice SI-ja na društvene i političke prilike i očito je da su u zapadnim zemljama te posljedice, makar i neizravno, najvidljivije. Pored ranije spomenutih posljedica na individualnoj razini može se argumentirati da su dvije, inače povezane, posljedice SI-ja najbitnije za cjelovitu sliku politike i društva. Prva je produbljivanje društvene polarizacije. Bez obzira na to što se pokret SI deklarativno zalaže za društvenu pravdu i jednakost, usredotočenost na određene identitetske skupine polarizira društvo samim time što se ljude kategorizira prema spolnim, rasnim i drugim kolektivnim karakteristikama. *Mainstre-*

36 D: Ayona, *n. dj.*, str. 2.

37 U prijevodu „raznolikost, jednakost, uključivost“.

am mediji preuzeli su ulogu pokrovitelja SI. ja u SAD-u, pri čemu su konstantno promovirali pokret, ali i u potpunosti zauzeli poziciju branitelja i apologeta Demokratske stranke.

Zbog toga ne čudi da je istraživanje Gallup agencije 2023. godine pokazalo toliko nisku razinu povjerenja u medije da velik broj ispitanika vjeruje u postojanje namjere obmane javnosti. Naime, oko 50 % ispitanika iskazalo je uvjerenje da tradicionalni masovni mediji u SAD-u namjerno obmanjuju javnost, a manje od četvrtine njih iskazalo je povjerenje u medije. To pokazuje dubinu nepovjerenja i negativnih osjećaja koji nadilaze temelje i procese kreiranja javnoga mišljenja, što je glavni cilj masovnih medija. Za usporedbu, prema anketi provedenoj 1976. godine velika većina građana potpuno je ili prilično vjerovala medijskim izvještajima, a samo zanemariv postotak ispitanika nije imao povjerenja u medije.³⁸ Danas je situacija gotovo suprotna, anketa iz 2023. godine pokazala je da manje od trećine ispitanika vjeruje medijima u određenoj mjeri, dok je 39 % njih tvrdilo da ne vjeruje nikako onomu što prenose mediji. Pritom treba naglasiti da je povjerenje glasača Demokratske stranke prema medijima i dalje na solidnim razinama (oko 58 %), ali samo oko desetine glasača Republikanske stranke ima barem neku razinu povjerenja u medijske izvještaje.³⁹ Navedeni su rezultati porazni za uredničku politiku masovnih medija u SAD-u te pokazuju zašto su i neučinkoviti u pokušajima oblikovanja javnoga mišljenja u vrijeme izbornih procesa.

Sve to dovodi do polarizacije društva koja je očigledna u SAD-u. Došlo je do svojevrsne križaljke nepovjerenja. Smanjeno je povjerenje između političkih stranaka, prema medijima, prema političkim akterima, a na koncu dogodila se i polarizacija među općom populacijom. Jedan je primjer istraživanje koje je pokazalo da je u SAD-u 2016. godine među registriranim glasačima 9 % parova politički mješovito, što znači da ne dijele istu stranačku identifikaciju. Dok je 2020. godine samo 3,6 % brakova sklopljeno između pripadnika Demokratske stranke i pripadnika Republikanske stranke. Za usporedbu Gallup je 1958. godine postavljao pitanje: „Da imate kćer u dobi za udaju, biste li radije da se uda za demokrata ili republikanca, ako su sve ostale okolnosti jednake?“ U sklopu toga istraživanja 18 % Amerikanaca reklo je da bi radije da im se kći uda za demokrata, 10 % za republikanca, a većini je bilo svejedno. Navedeni rezultati posebno su indikativni kada se uzme u obzir da se 2016. godine 28 % ispitanika izjasnilo da bi htjeli da im se dijete uda za demokrata, a 27 % za republi-

38 Usp. *Gallup News*, 6. VII. 2023., <https://news.gallup.com/poll/508169/historically-low-faith-institutions-continues.aspx>, (5. X. 2024).

39 Usp. „Americans trust in media plummets to historic low“, *Axios*, 24. X. 2023., <https://www.axios.com/2023/10/24/americans-trust-in-media-plummets-to-historic-low-poll>, (14. X. 2024.).

kanca, s tim da se smanjio broj ispitanika kojima stranačka identifikacija nije bitna. Sve u svemu, sve je izraženija polarizacija društva u SAD-u, a jedan je od čimbenika agresivno promoviranje *woke* pokreta.⁴⁰

Druga posljedica odnosi se na rast nepovjerenja u institucije koje prihvaćaju i propagiraju taj *modus operandi*. Prvenstveno se to odnosi na masovne medije i političke institucije, no problem je u tome što se na koncu to nepovjerenje odrazi čak i na međuljudske odnose. Francis Fukuyama upozoravao je na to da identitetske politike dovode do smanjenja vidljivosti zajedničkih vrijednosti i normi te, posljedično, dovode do smanjivanja političke stabilnosti i kohezije⁴¹, a samim tim i međusobnoga povjerenja. Povjerenje javnosti u institucije vratilo se na rekordno niske razine nakon skromnoga porasta 2020. godine. Prema istraživanjima iz 2023. godine manje od 20 % Amerikanaca vjeruje vladi u Washingtonu da radi ispravno „gotovo uvijek“ ili „većinu vremena“, što je među najnižim mjerama povjerenja u 70 godina istraživanja.⁴² Kada se prvi put provodila anketa o političkome povjerenju 1958. godine, dvije trećine ispitanika u SAD-u izjasnile su se da imaju povjerenje u rad vlade. Povjerenje javnosti doseglo je najvišu razinu u 30 godina nedugo nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. godine, a zadnje istraživanje iz 2023. godine pokazalo je da oko četvrtine demokrata vjeruje saveznoj vladi, u usporedbi s 8 % republikanaca. Naravno da su porast nepovjerenja i polarizacija rezultat mnogobrojnih kompleksnih procesa. Može se argumentirati da jedan dio tenzija uzrokuje snažno zagovaranje *wokeizma* jedne političke opcije i njezinih podupiratelja u medijskome svijetu.

U Hrvatskoj se nepovjerenje očituje u tome što po istraživanju Cro Barometra u zadnje tri godine Hrvatska za više od pola ispitanika ide u krivome smjeru, a u nekim mjesecima i za više od 3/4 stanovnika. Očigledno nepovjerenje prema smjeru u kojemu država ide i trenutačnoj vlasti moglo se vidjeti u predizbornoj kampanji za posljednje parlamentarne izbore. Naime, čitava opozicija toliko je željela da vladajući siđu s vlasti da je zdušno prihvatila ideju Zorana Milanovića kao glavne oporbene figure, bez obzira na to što je jako brzo postalo jasno da se tu radi o kršenju *Ustava Republike Hrvatske* i u potpunosti zanemariivši činjenicu da se taj isti Zoran Milanović povukao iz aktivne politike nakon dvaju izbornih poraza. No, zagovaravši micanje vladajućih pod svaku cijenu, lansirana je

40 Usp. „Marriages Between Democrats and Republicans Are Extremely Rare“, *Institute for Family Studies*, 3. XI. 2020. <https://ifstudies.org/blog/marriages-between-democrats-and-republicans-are-extremely-rare>, 2. X. 2024.; Vidi i <https://www.nytimes.com/2024/10/23/well/family/democrat-republican-marriage-debates.html>.

41 Usp. Francis Fukuyama, *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, Farrar, Straus, Giroux, 2018., str. 142.

42 Usp. *Pew Research*, 19. IX. 2023., <https://www.pewresearch.org/politics/2023/09/19/americans-dismal-views-of-the-nations-politics/> (1. X. 2024).

kampanja koja je donijela puno bolje rezultate desnici nego ljevici. Potpuno zanemarivanje činjenica nastupilo je tek u poslijeizbornim pregovorima. Naime, isti oni koji su pregovarali s DP-om o uspostavi vlasti (a to je bila cijela ljevica okupljena oko SDP-a) nakon formiranja vlade HDZ-a i DP-a zdušno su komentirali da je Plenković odveo Hrvatsku jako udesno, a neki od komentara prešli su razinu svakoga ukusa, primjerice komentar jedne zastupnice HDZ 1941. Dakle, DP prihvatljiv je kao partner ljevice, a sasvim neprihvatljiv kao partner HDZ-a.

4. MEKI RESET

Prijedlog za izlazak iz prethodno predstavljenoga stanja bio bi vraćanje na društvenu stvarnost koja je konstruirana, ali na racionalnim temeljima ili bar na temeljima dogovora većine, te isključivanje mogućnosti da glasna manjina terorizira većinu, uz svaki vid zaštite svih prava koja pripadaju svim manjinama. Iako filozofi još od Nietzschea govore da ne postoje činjenice, nego samo interpretacije, neke interpretacije ipak su utemeljene na činjenicama, a neke ne. Primjerice, vrsta kromosoma koju netko ima u tijelu nije podložna interpretaciji, tj. kako god interpretirali tu činjenicu, nećemo moći doći do zaključka da su kromosomi X i Y jednaki. Iako kromosomi, naravno, ne mogu i ne trebaju u svim okolnostima biti jedini kriterij, taj kriterij zasigurno se ne može odbaciti ili zanemariti ako na umu imamo dobrobit svih članova društva. Tako se povratak činjenicama može izraziti na mnogo načina. Gledano iz filozofske perspektive, rekli bismo da je antirealizam koji je nastupio pod utjecajem Kuhna, Feyerbenda, Foucaulta i drugih potrebno zamijeniti određenom vrstom ograničenoga realizma, npr. onoga koji Hilary Putnam zastupa u svome djelu *Reason, Truth and History*⁴³. Politološki gledano, rekli bismo da je potrebno vratiti se na vrijednosti klasičnoga liberalizma, kako i Mounk ističe u svojoj knjizi.⁴⁴ Iako je napredak nešto čemu svako bi svako demokratsko društvo trebalo težiti, napredak bi u svakome slučaju trebao biti poboljšanje trenutačnoga stanja. No, u nekim progresivnim politikama riječ je ili o napretku radi napretka samoga ili o čistom kršenju prava jednoga dijela zajednice radi koristi drugoga dijela zajednice. Kako pristup koji zagovaramo ne bi izgledao kao loše osmišljena fantazija, vrijedi ponuditi i neke primjere pristupa za koji se zalažemo.

U visokome obrazovanju u SAD-u sveučilišta su postala rasadnici brojnih trendova, što i predstavlja jednu od ključnih uloga sveučilišta. No, nakon što su neki od tih trendova počeli naginjati prema autokraciji (zabrana govora govorniku s kojim se ne slažemo) ili očitoj političkoj pristranosti, istaknuti američki znanstvenici Jonathan Haidt, Chris Martin i Nicholas

43 Vidi Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*, Cambridge University Press, 1981.

44 Usp. Y. Mounk, *n. dj.*, IV. dio.

Rosenkranz osnovali su *Heterodox Academy*, udrugu koja okuplja akademsko osoblje i studente, a glavne su joj misli vodilje sloboda govora i raznolikost mišljenja. Sami osnivači kažu da je glavni poticaj za osnivanje ovoga udruženja bila spoznaja da nedostatak ideološke raznolikosti negativno utječe na kvalitetu znanstvenoga istraživanja. U jeku svrstavanja sveučilišta na jednu ili drugu stranu tijekom nedavnoga mnoštva turbulentnih političkih događaja HxA se zalaže za institucionalnu neutralnost sveučilišta, a njezin smjer slijedila su i neka velika američka sveučilišta.

Dakle, cilj odmjerenosti, civiliziranoga dijaloga i uvažavanja različitosti nije nešto nedostižno. Sloboda govora jedna je od osnovnih tekovina demokracije, a različitost mišljenja temelj je uspješna znanstvenog istraživanja i ono što goni znanost naprijed. Sloboda govora, naravno, nije niti smije biti izlika za govor mržnje. No, govor mržnje treba sankcionirati kada se dogodi, a zabraniti nekomu da govori jer smatramo da će reći nešto neprihvatljivo sasvim je autoritaran pristup i nema mjesta u demokratskome društvu. Upravo u ovome kontekstu vrijedi istaknuti rad udruge FIRE (*The Foundation for Individual Rights and Expression*) u SAD-u, čiji je cilj upravo obraniti i održati prava na slobodu misli i govora za sve građane SAD-a, jer pravo na slobodu mišljenja i govora smatraju temeljnom odrednicom slobode.

Tako Lukianof i Schlott predlažu zamjenjivanje kulture otkazivanja kulturom slobode govora, priznavanjem da upoznavanje svijeta kakav stvarno jest podrazumijeva upoznavanje ljudi kakvi stvarno jesu i što stvarno misle. Po njima i loše ideje vrijedi znati, jer ako ne želimo slijediti krdo, moramo znati što krdo stvarno misli. Korisnost slobode govora u svim njezinim oblicima po njima leži upravo u tome da sva mišljenja raznih ljudi sadrže informacije u svijetu (neke od kojih su uvredljive ili neistinite). Cenzuriranje ideja koje nam se ne sviđaju ne rezultira time da te ideje nestanu, samo se povuku iz (jednoga dijela) javne sfere i radikaliziraju. Tako je sloboda govora za njih alat za suočavanje s onim mišljenjima koja treba odbaciti i otkrivanje onih znanja koja želimo znati kroz okvir koji nudi najviše prednosti i najmanje mana.⁴⁵

Na temelju svega navedenog jasno je da se izlaz iz stanja opisanoga u radu lako može opisati, a na ljudima je hoće li se odlučiti krenuti tim putem ili će se spirala autoviktimizacije i demonizacije drugoga nastaviti unedogled. Ova druga opcija svakako se čini jednostavnijom, kratkoročno gledano, ali kako u velikome broju slučajeva traži suspenziju racionalnosti kako bi mišljenje bilo u skladu s pretpostavljenim ideološkim spektrom, nailazit će na sve više protivnika koji ne prihvaćaju suspenziju racionalnosti, nego racionalnost i utemeljenost u činjenicama smatraju izuzetno bitnim. Zbog toga je razumno očekivati da će se pojave opisane u radu povući na rub društvenoga života, a da će u središte opet doći želja za znanjem, suradnjom i stvaranjem boljega društva.

45 Usp. G. Lukianoff – R. Schlott, *n. dj.*, poglavlje 14.

GORDANA ILIČIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
gordana.ilicic@ff.sum.ba

ANITA LUKENDA

Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno matematičkih i odgojnih znanosti
anita.lukenda@fpmoz.sum.ba

KATICA JURČEVIĆ

Institut za istraživanje migracija
katica.jurcevic@imin.hr

UDK: 004.8: 321.7

004.8: 324

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.47

Pregledni rad

UMJETNA INTELIGENCIJA I DEMOKRACIJA

Sažetak

Je li umjetna inteligencija, koja je danas pobudila sveopći znanstveni i javni interes, prilika koja se može pokazati korisnom za demokraciju ili je ona prijetnja koja donosi korjenite promjene i oko koje se trebamo duboko zabrinuti? S jedne strane, umjetna inteligencija može biti prilika za poboljšanje demokratskoga procesa u smislu jednostavnijega uključivanja u demokratsku raspravu i samim time u poboljšanju procesa kreiranja politika. S druge strane, rizici za demokraciju koje može generirati umjetna inteligencija mogu biti lažne informacije koje mogu izazvati različite društvene sukoba te kreirati mišljenja koja ne predstavljaju mišljenje javnosti. U oba slučaja, i kao prilika i kao prijetnja, umjetna inteligencija promijenit će mnoge aspekte demokracije, uglavnom na načine koje još ne možemo pojmiti.

Ključne riječi: umjetna inteligencija; demokracija, izborni proces.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DEMOCRACY

Abstract

Is artificial Intelligence, which has aroused general scientific and public interest today, an opportunity that can prove useful for democracy, or is it a threat that brings radical changes and about which we should be deeply concerned? On the one hand, artificial Intelligence can be an opportunity to improve the democratic process in terms of easier inclusion in the democratic debate and thus in improving the policy-making process. On the other hand, the risks to democracy that can be generated by artificial intelligence can be false information that can cause various social conflicts and create opinions that do not represent the opinion of the public. Both as an opportunity and as a threat, artificial Intelligence will change many aspects of democracy, mostly in ways we cannot yet fathom.

Keywords: Artificial Intelligence; democracy; election process.

UVOD

Legitimnost demokracije usko je povezana s idejom predstavljanja, stoga umjetna inteligencija može izravno utjecati na temelje demokracije. To uključuje način na koji su građani izloženi političkim informacijama i kako im mogu pristupiti, način na koji mogu izraziti svoja stajališta i brige te kako ti temelji informiranja potencijalno mogu povećati mogućnosti izborne manipulacije. U tome smislu postoji mnogo nejasnoća u načinu na koji se oblikuju digitalna komunikacijska okružja. Što je veća uloga tih okružja u demokracijama, to je veća potreba za procjenom uloge umjetne inteligencije u njihovu oblikovanju. Osim toga, tehničko djelovanje umjetne inteligencije utječe i na vrstu govora u javnome prostoru. Pojavljuju se tipični prosječni obrasci unutar dana skupa slučajeva oblikovanja i sažimanja, bilo govora bilo političkih stavova, uz pomoć umjetne inteligencije. Na taj način polazišta i stavovi autsajdera i manjina u neprilagođenim komunikacijskim okružjima, u obliku umjetne inteligencije, postaju nevidljivi.

Danas sveprisutna umjetna inteligencija na različite načine utječe na demokratske procese u društvu, posebice na izborni proces na kojemu počiva izvorno načelo poimanja demokracije, prema kojemu politička vlast potječe iz izbora. Ugledni njemački teoretičar izbornih sustava, Dieter Nohlen, upućuje na blisku povezanost između izbora i demokracije „bez izbora, bez otvorena nadmetanja društvenih snaga, i političkih skupina za političku vlast nema demokracije“¹, dok Gallagher i Mitchell sami izborni proces smatraju „presudnom karikom u lancu predstavničke demokracije“². Arend Lijphart demokraciju vidi kao predstavničku demokraciju unutar koje izabrani dužnosnici donose odluke u ime naroda, stoga koncept kako su oni izabrani, prema njemu, postaje najtemeljniji čimbenik demokracije. On povezuje stabilnost izbornoga obrasca sa stabilnošću demokracije te uviđa da što su demokratski sustavi vlasti stabilniji, to su rjeđe izborne reforme.³ Za Giovannia Sartorija izborni su sustavi i „najmanipulativniji instrument politike“⁴. Kako je temeljno načelo demokracije ono prema kojemu vlade trebaju birati oni kojima će one služiti, tako je normativna ideja o legitimiranju moći vladara nad onima kojima se vlada istodobno i praktična ideja da je takvo odlučivanje superiornije od drugih oblika odlučivanja.

- 1 Dieter Nohlen, *Izorno pravo i stranački sustav*, Školska knjiga, 1992., str. 17.
- 2 Michael Gallagher – Paul Mitchell, *The Politics of Electoral Systems*, Oxford University Press, 2005., str. 3.
- 3 Usp. Arend Lijphart, *Electoral Systems and Party Systems, A Study of Twenty-Seven Democracies 1945-1990.*, Oxford University Press, 1994., str. 78-94.
- 4 Đovani Sartori, *Uporedni ustavni inženjering. Strukture, podsticaji, ishodi*, Filip Višnjić, 2003., str. 14.

NEJASNOĆE I IZAZOVI UMJETNE INTELIGENCIJE

U demokraciji građani imaju jednaka prava na sudjelovanje i zastupljenost.⁵ Umjetna inteligencija stoga može negativno utjecati na sposobnost društva da postane vidljivo samo sebi. Sve veća upotreba umjetne inteligencije može dovesti do jačanja posredničkih struktura koje mogu ostvariti veći stupanj kontrole nad javnošću u strukturama obavljanja različitih zadataka u tri velike kategorije: oblikovanju informacija i ponašanja, generiranju sadržaja i u komuniciranju. Svaka od njih predstavlja posebne mogućnosti i izazove za javnu arenu.⁶

Sve navedeno ponajprije može utjecati na sami izborni proces predviđanjem ponašanja birača i njihovih preferencija te na taj način može pomoći političkim strankama i njihovim kampanjama da učinkovitije usmjere svoje političke poruke. Platforme koje pokreće umjetna inteligencija tako mogu olakšati angažman i sudjelovanje građana u demokratskim procesima, poput omogućavanja izravnih političkih rasprava. Umjetna inteligencija u određenoj mjeri može poboljšati sigurnost izbornih procesa otkrivanjem i sprječavanjem kibernetičkih napada i osiguravanjem integriteta glasačkih odabira. Isto tako, upotreba umjetne inteligencije sve se više koristi za stvaranje i širenje dezinformacija koje potkopavaju taj isti izborni integritet manipuliranjem javnim mnijenjem.

Neprikladna upotreba umjetne inteligencije, primjerice one za nadzor, može narušiti prava na privatnost i izazvati zabrinutost oko ravnoteže između sigurnosti i građanskih sloboda. Isto tako, sustavi umjetne inteligencije mogu pogoršati postojeće društvene pristranosti, što dovodi do nepravednih ishoda u područjima kao što su kazneno pravosuđe, zapošljavanje i slično. Stoga je potrebno razviti učinkovite regulatorne okvire za upravljanje i korištenje njome na način koji promiče demokratske vrijednosti i štiti prava građana, sustave koji su transparentni i odgovorni. Potrebno je razviti učinkovite standarde za pravnu zaštitu kada sustavi umjetne inteligencije uzrokuju štetu. Ono što se može dogoditi jest da joj zapravo povjerimo zadaće za koje ona nije u potpunosti kompetentna ili, još gore, za koje ona nije legitimna. Umjetna inteligencija je inteligencija koju posjeduju strojevi, točnije računalni sustavi, softveri koji omogućuju strojevima percepciju svoga okružja i koji koriste učenje i inteligenciju za poduzimanje aktivnosti koje povećavaju njihove šanse za postizanje definiranih ciljeva. Umjetna inteligencija može se definirati kao „proučavanje i konstrukcija agenata koji rade pravu stvar“⁷. Tako pod aplikacijama

5 Vidi Robert A. Dahl, *On democracy*, Yale University Press, 1998.

6 Usp. Andreas Jungherr – Ralph Schroeder, „Artificial intelligence and the public arena“, *Communication Theory*, 33(2-3), 2023., str. 164-173.

7 Stuart J. Russell – Peter Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, Pearson,

umjetne inteligencije mislimo na napredne mrežne tražilice, npr. *Google Search*; sustave preporuka koje koriste *YouTube*, *Amazon* i *Netflix*; interakcije putem ljudskoga govora, npr. *Google Assistant*, *Siri* i *Alexa*; autonomna vozila, npr. *Waymo*; generativne i kreativne alate poput *ChatGPT*, *Apple Intelligence* i *AI art* i igre i analize u strateškim igrama, poput šaha i sl.

Dubok utjecaj umjetne inteligencije na demokraciju i demokratsko upravljanje potaknuo je sve veću nužnost za usmjeravanjem razvoja umjetne inteligencije, osiguranjem pozitivna utjecaja na čovječanstvo i etičkoga upravljanja umjetnom inteligencijom. Godine 2021. donesen je prvi globalni okvir politike za umjetnu inteligenciju usvajanjem *Preporuke o etici umjetne inteligencije* koje su izglasovale 193 države članice UNESCO-a, kojom se dodatno ojačavaju mehanizmi za procjenu kapaciteta zemalja kako bi učinkovito regulirale umjetnu inteligenciju. Preporuka naglašava važnost poštivanja ljudskih prava, dostojanstva, održivosti i ravnopravnosti spolova, dok se zalaže za pravednu raspodjelu dobrobiti umjetne inteligencije za promicanje održivoga razvoja i jačanje demokratskih sustava. Budući da su inicijative i ulaganja u umjetnu inteligenciju snažno koncentrirane u određenim zemljama i regijama, naglašena je i žurna potreba za inkluzivnijim sustavima koji prihvaćaju kulturnu i jezičnu raznolikost. Početna razmatranja *Preporuka* ocrtavaju mogućnosti razgranatosti umjetne inteligencije u različitim domenama, s posebnim osvrtom na njezine implikacije za demokraciju te moguće koristi koje bi umjetna inteligencija i digitalizacija, općenito, mogle donijeti u poboljšanju kolektivnih procesa donošenja odluka.⁸ Osiguravanje međunarodne usklađenosti upravljanja umjetnom inteligencijom ključna je tema za kreatore politika. U tome se pogledu postavljaju ključna pitanja poput postavljanja zajedničke terminologije, izmjena zakona i propisa, uključujući prava intelektualnoga vlasništva, privatnosti, zaštite podataka i kibernetičke sigurnosti.

USPON UMJETNE INTELIGENCIJE

Generacija znanstvenika, matematičara i filozofa s prvim konceptom umjetne inteligencije pojavila se sredinom prošloga stoljeća. Jedna takva osoba bio je i Alan Turing, mladi britanski polihistor koji je istraživao matematičku mogućnost umjetne inteligencije. Turing je bio vrlo utjecajan u razvoju teorijske računalne znanosti, omogućivši formalizaciju koncepta algoritama i računanja s Turingovim strojem, koji se može smatrati modelom računala opće namjene. Općenito ga se smatra ocem teorijske

2021., str. 22.

8 *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*, UNESCO, <https://www.unesco.org/en/articles/recommendation-ethics-artificial-intelligence>, (6. VII. 2024.).

računalne znanosti. U svojem temeljnom radu *Computing Machinery and Intelligence*, u kojemu je raspravljao o tome kako izgraditi inteligentne strojeve i kako testirati njihovu inteligenciju, objavljenu 1950. godine u *Mindu*, Turing je široj javnosti predstavio koncept onoga što je danas poznato kao Turingov test. Turing u radu razmatra pitanje: „Mogu li strojevi misliti?“⁹

Pozabavio se problemom umjetne inteligencije i pokušao definirati standard za stroj koji se može nazvati „inteligentnim“. Ideja je bila da se za računalno može reći da „misli“ ako ga ljudska prosudba ne može razlikovati, putem razgovora, od ljudskoga bića. Ako ljudi koriste dostupne informacije i razum kako bi riješili probleme i donijeli odluke, zašto strojevi ne bi mogli učiniti istu stvar? To je bio logički okvir njegova rada iz 1950. godine.

Sljedeći važan događaj u razvoju umjetne inteligencije dogodio se 1956. godine na konferenciji u Dartmouthu, kada John McCarthy predlaže termin „umjetna inteligencija“, a Newell, Shaw i Simon demonstriraju prvi radni program umjetne inteligencije – *Logic Theorist*. Na ovoj povijesnoj konferenciji, čiji su domaćini bili John McCarthy i Marvin Minsky, McCarthy je okupio vrhunske istraživače iz različitih područja za otvorenu raspravu o umjetnoj inteligenciji, pojmu koji je skovao na samome događaju. Nažalost, konferencija nije ispunila McCarthyjeva očekivanja, ljudi su dolazili i odlazili kako su željeli, a nije se uspjelo dogovoriti o standardnim metodama za to područje. Unatoč tomu, svi su se složili s mišljenjem da je umjetna inteligencija ostvariva. Važnost ovoga događaja ne može se potkopati jer je katalizirao sljedećih 20 godina istraživanja umjetne inteligencije.¹⁰

Od 1957. do 1974. godine umjetna inteligencija doživjela je procvat. Računala su mogla pohraniti više informacija i postala su brža, jeftinija i dostupnija. Algoritmi strojnoga učenja također su poboljšani i ljudi su bolje znali koji algoritam primijeniti na svoj problem. Pojavile su se i rane demonstracije kao što su Newellov i Simonov *General Problem Solver* i ELIZA Josepha Weizenbaumova „koja je trebala simulirati — ili karikirati, kako sam Weizenbaum predlaže — razgovor između rogerijanskog psihoanalitičara i pacijenta, sa strojem u ulozi analitičara“¹¹.

Nakon višestrukih ciklusa optimizma uslijedila su razdoblja razočaranja i gubitka financiranja, poznata kao *AI winter*¹², da bi se u kasnim 1970-

9 Usp. Alan Turing, „Computing Machinery and Intelligence“, *Mind*, 49, 1950., str. 433.

10 Pamela McCorduck, *Machines Who Think A Personal Inquiry into the History and Prospects of Artificial Intelligence*, A K Peters, Ltd. Natick, 2004., str. 123-170.

11 *Isto*, str. 293.

12 *Isto*, str. 430-435.

ima i ranim 1980-ima umjetna inteligencija pomaknula s ruba i postala prepoznata znanost. Japanska vlada započela je projekt Pete generacije kako bi pametno računalstvo približila masama. Uskoro je i Agencija za napredna obrambena istraživanja (DARPA) Vlade Sjedinjenih Država pokrenula veliki plan poznat kao *Strateško računalstvo*, koji je u roku od jednoga desetljeća imao za cilj isporučiti inteligentna rješenja za vrlo teške probleme. Tijekom 1990-ih i 2000-ih mnogi od značajnih ciljeva umjetne inteligencije bili su postignuti. Godine 1997. Garyja Kasparova, svjetskoga prvaka u šahu, pobijedio je IBM-ov *Deep Blue*, računalni program za igranje šaha. U veljači 2003. godine Kasparov je prihvatio izazov još jednoga računalnog programa, ovaj put nazvana *Deep Junior*. „Naravno da sam želio pobijediti“, rekao je Kasparov na tiskovnoj konferenciji nakon toga, „ali glavni prioritet na mom današnjem dnevnom redu bio je ne izgubiti“. Sljedećeg je dana napisao u *Wall Street Journalu*: „Bila je to teška bitka i iako sam bio mnogo bolje pripremljen nego za *Deep Blue* 1997., meč je završio neriješeno 3-3.“¹³

Godine 2000. pojavio se robot Kismet, kojega je kao doktorsku tezu pod mentorstvom Rodneyja Brooksa, predstavila Cynthia Breazeal, Kismet je mogao prepoznati i prikazati emocije.¹⁴ Financiranje i interes znatno su porasli nakon 2012. godine kada je duboko učenje nadmašilo sve prethodne tehnike umjetne inteligencije, što je dovelo do ekspanzije umjetne inteligencije u ranim 2020-ima.

UMJETNA INTELIGENCIJA I DEMOKRACIJA

Jasno je da danas živimo u dobu prikupljanja ogromnih količina informacija koje umjetna inteligencija jako uspješno koristi u različitim područjima društvenoga, ekonomskoga i političkoga života. U tome je procesu umjetna inteligencija imala, ili se očekuje da će imati, snažan učinak na svako područje koje dotakne. Vidimo primjere u raspravama o preplavlivanju javnih okružja lažnim ili pogrešnim informacijama omogućenim putem generativne umjetne inteligencije.¹⁵ Primjere algoritamski stimulirajućih političkih sukoba vidimo kroz promišljen pogled Jaime Settel na stanje američke politike u digitalnome dobu. U knjizi *Frenemies: How Social Media Polarizes America* Settle nastoji procijeniti način na koji je tehnologija koja se mijenja promijenila način na koji građani komuni-

13 Isto, str. 482.

14 Usp. Cynthia Breazeal – Rodney Brooks, „Robot Emotion: A Functional Perspective“, Jean-Marc Fellous – Michael A. Arbib (ur.), *Who Needs Emotions? The brain meets the robot*, Series in Affective Science, 2005.

15 Usp. Sarah Kreps – R. Miles McCain – Miles Brundage, „All the News That's Fit to Fabricate: AI-Generated Text as a Tool of Media Misinformation“, *Journal of Experimental Political Science*, 9(1), 2022., str. 104-117.

raju jedni s drugima o politici. Ona zauzima intrigantan pristup političkoj polarizaciji, razmatrajući temeljna pitanja identiteta koja društveni mediji uvećavaju kako bi produbili društvene podjele, te razmatra i analizira interakcije između društvenih medija i tradicionalne literature o politici identiteta. Settle tvrdi da političke preferencije ne pokreću naše podjele, nego da je riječ o viđenju glasača o vlastitome identitetu. Glasači su motivirani afinitetom prema svojoj skupini i nesklonošću drugoj ili protivničkoj skupini. Uočava kako politička komunikacija na društvenim mrežama omogućuje psihološke procese polarizacije i potiče pristranu obradu informacija, što dovodi do konkretnih društvenih zaključaka i prosudbi. Zanimljivo je da već i svakodnevne objave koje se čine nepolitičkim, poput svakodnevnih aktivnosti kao što je kupovanje, mogu biti politički identifikatori koji korisnicima omogućuju povezivanje određena ponašanja i aktivnosti s političkim ili grupnim identitetom.¹⁶

Glavne prijetnje umjetne inteligencije

Umjetna inteligencija, koja trenutačno može stvoriti novi tekst, slike ili druge medije iz goleme mase postojećih digitalnih podataka, novi je čudesni oblik koji može transformirati naše živote i društva i, kao takva, ima duboke implikacije na demokraciju. Kreps i Kriner ističu glavne prijetnje koje ona predstavlja vitalnu funkcioniranju demokratskoga procesa:

- Prijetnje demokratskomu predstavljanju: izabrani dužnosnici oslanjaju se na komunikaciju sa svojim biračima kako bi ih informirali o preferencijama prema političkim izborima. Generativne elektroničke komunikacije umjetne inteligencije mogu zlonamjernim akterima omogućiti da proizvedu goleme količine lažnih osjećaja, potkopavajući vjerodostojnost svih pisanih komunikacija i slabeći proces demokracije, jer se donošenje politika sve više povjerava profesionalnim birokratima.
- Prijetnje demokratskoj odgovornosti: pozivanje izabranih ministara u vladi na odgovornost ključni je dio demokratskoga sudjelovanja, ali to ovisi o pravodobnim i točnim informacijama. Pristranost masovnih medija dugogodišnji je problem u demokratskim društvima, ali generativna umjetna inteligencija predstavlja mnogo veću prijetnju informiranomu građanstvu te slobodnim i poštenim izborima. Umjetna inteligencija može radikalizirati kampanje dezinformacijama, manipulirati javnom percepcijom i potkopati demokratske temelje izbora.
- Prijetnje demokratskomu povjerenju: mikroinformacije usmjerene na određene demografske skupine mogu dodatno narušiti osno-

16 Vidi Jaime E. Settle, *Frenemies, How Social Media Polarizes America*, Cambridge University Press, 2018.

vu razumijevanja i povjerenja u demokratski proces. Suočeni sa sve većim količinama manipulirajućih dezinformacija, cijeli temelj povjerenja u demokratski izabrane vlade može biti potkopan. Društveno povjerenje koje drži društvo na okupu zamijenjeno je zbunjenošću i cinizmom, koji su plodno tlo za razvoj autoritarnih vladara.¹⁷

Pri tome najvažnija je prijetnja demokraciji od umjetne inteligencije smještena unutar percepcije izbora kao poštena i otvorena koncepta za artikuliranje i upravljanje političkim sukobima unutar kojega svaka politička opcija vidi istinsku priliku za osvajanje vlasti. *Zašto se zamarati izborima?*, pitanje je i ujedno naslov knjige (*Why bother with elections?*) utjecajna teoretičara demokracije Adama Przeworskog na koje on daje jednostavne odgovore. Većina ljudi glasuje zbog ovisnosti koju stvara navika da imaju pravo glasa u izboru vladara. Kod natjecateljskih izbora s nepredvidljivim rezultatom postoji razlika tko će pobijediti, ponekad čak i mala razlika. Unatoč tomu izbori ne donose racionalnu ili pravednu politiku. Izabrane vlade malo mogu učiniti protiv ekonomske nejednakosti, a ona se pretvara u političku nejednakost. Ne mogu čak ni osigurati učinkovitu kontrolu nad vladarima od strane stanovništva ili odgovarajuće predstavljanje većinskih težnji. Zbog toga, smatra Przeworski, uvijek na kraju ostanemo razočarani. Stoga ne bismo trebali vrednovati izbore zbog njihove sposobnosti da dovedu do kvalitetnih odluka, nego zbog drugih dvaju razloga: smanjenja narodnoga nezadovoljstva zakonima i osiguravanja mirna reguliranja sukoba. Na pitanje: „Zašto ne bismo željeli više od građanskog mira?“ Przeworski ima nekoliko odgovora. Prvo, izbori su natjecateljski i mirni samo ako ulozi nisu previsoki, tj. ako imaju ograničenu sposobnost transformacije društvenih, ekonomskih ili političkih uvjeta. Drugo, kapitalistički sustav vlasništva stavlja toliko moći u nekoliko ruku da su nejednakosti utjecaja ogromne. Treće, predstavničke institucije osmišljene su i oblikovane kroz umnožavanje igrača s pravom veta i neovisnih institucija, stoga ne treba očekivati radikalne reforme, a kamoli socijalnu pravdu, koje proizlaze iz izbora.¹⁸

Aplikacije umjetne inteligencije prijetu neutralizirati ovu percipiranu neizvjesnost oko toga tko će izgubiti, a tko pobijediti na izborima. No, upotreba umjetne inteligencije u ovome području ima svoja ograničenja. Dok se glasačko ponašanje predanih pristaša može predvidjeti s određenom vjerojatnošću – barem u dvostranačkim sustavima – s obzirom na to da kampanje koriste baze podataka mikrotargetiranja za mobilizaciju glasača na izborima. Tijekom protekloga desetljeća mnogo publikacija o podatcima u

17 Usp. Sarah Kreps – Doug Kriner, „How AI Threatens Democracy“, *Journal of Democracy*, 34(4), 2023., str. 122-131.

18 Usp. Adam Przeworski, *Why bother with elections?*, Polity Press, 2018. str. 119-120.

kontekstu američkih izbora, prateći trag preko strategije do rezultata izbora, dolazi iz temeljnoga skupa javnih zapisa. Suvremena je politika zapravo suptilno vođena podacima. Empirijski gledano, Hershova studija *Hacking the electorate: How campaigns perceive voters* ulazi u veliku tvrtku — Catalyst, saveznicu Demokratske stranke — i zapravo radi s njezinim podacima, dok ih nadopunjuje anketnim podacima korisnika terenskih alata tvrtke NGP VAN, koji se koriste unutar kampanje Demokratske stranke na svim razinama. Ukratko, Hersh otkriva kako kampanje percipiraju biračko tijelo putem podataka i kako te percepcije oblikuju njihovo naknadno donošenje odluka i, u konačnici, djelovanje u smislu kontaktiranja i mobiliziranja birača. Ipak, mnogo je teže predvidjeti ponašanje pojedinaca koji su slabo uključeni u politiku. Njihovi izbori glasanja većinom nisu dostupni kreatorima, zbog čega je predviđanje glasačkoga ponašanja problem za koji umjetna inteligencija u tim slučajevima nije prikladna. Hersh tvrdi da su javne evidencije političari djelomično osmislili imajući na umu izborne ciljeve te empirijski demonstrira percipirani birački model pokazujući kako podatci koji su različito dostupni kampanjama, ovisno o državi – kao što su stranačka registracija i podatci o rasi/etničkoj pripadnosti – rezultiraju različitim obrascima kontakta s biračima. Štoviše, on pokazuje kako je uvjeravanje nedostižno za kampanje zato što im nedostaju podatci o stavovima u njihovim biračkim dosjeima koji su im potrebni za tu svrhu, jer kampanjama nedostaju detaljni psihološki portreti registriranih birača, dok su varijable koje sadrže gotovo svu predvidljivu moć: povijest glasanja, stranačka registracija, spol, dob, zemljopis, rasa, bračni status, djeca, popisne mjere (poput postotka urbanih birača, postotaka crnaca) i podatci o okrugu.¹⁹

Ekstremne rizike koje sa sobom nosi umjetna inteligencija teško je analizirati. Tijekom prošle godine pojavila se značajna rasprava među znanstvenicima i praktičarima umjetne inteligencije u vezi s neposrednim rizicima, poput algoritamske diskriminacije te potencijalnim dugoročnim egzistencijalnim prijetnjama. Postalo je izazovno razlučiti koje su tvrdnje znanstveno utemeljene i koje bi trebale poslužiti kao vodič za kreiranje politike. Prema bazi podataka koja prati incidente povezane sa zlouporabom umjetne inteligencije, 2023. godine prijavljena su 123 incidenta, što je povećanje od 32,3 postotna boda u odnosu na 2022. godinu. Od 2013. godine incidenti umjetne inteligencije porasli su više od dvadeset puta. Primjerice, istraživači su otkrili značajnu pristranost u *ChatGPT*-u prema demokratima u Sjedinjenim Državama i Laburističkoj stranci u Ujedinjenome Kraljevstvu. Ovo otkriće izaziva zabrinutost u vezi s potencijalom ovoga alata umjetne inteligencije da utječe na politička stajališta korisnika, osobito u godini obilježenoj velikim globalnim izborima.²⁰

19 Eitan Hersh, *Hacking the electorate: How campaigns perceive voters*, Cambridge University Press, 2015., str. 152.

20 Nestor Maslej i dr., „The AI Index 2024 Annual Report“, AI Index Steering Commi-

U istraživanju nekih rizika koje umjetna inteligencija može predstavljati za političke procese jedna od zanimljivih tema bile su zvučne krivotvorine. U srpnju 2023. godine objavljeni su zvučni isjecci političara iz indijske Hindu stranke u kojima političar napada vlastitu stranku i hvali svoga političkog protivnika. Političar je tvrdio da su ti audioisjecci stvoreni pomoću umjetne inteligencije. No, ni nakon konzultacija stručnjaka za krivotvorine nije se moglo sa stopostotnom sigurnošću utvrditi jesu li isjecci autentični ili ne. Istraživanje objavljeno 2023. godine sugerira da ljudi općenito imaju problema s pouzdanim otkrivanjem zvučnoga lažiranja. Na uzorku od 529 pojedinaca slušatelji su ispravno otkrili krivotvorine samo u 73 % slučajeva.²¹ Porast uvjerljivijih zvučnih krivotvorina povećava potencijal za manipulaciju političkim kampanjama i klevetanje protivnika. Istraživanje Kraljičina sveučilišta u Belfastu bilježi druge načine na koje umjetna inteligencija može utjecati na političke procese i potencijalna ublažavanja povezana s različitim slučajevima rizika (Tablica 1). Na primjer, umjetna inteligencija mogla bi se koristiti za videonadzor birača, potencijalno potkopavajući integritet izbora. Isti autori identificiraju stupanj do kojega je svaki slučaj političke upotrebe umjetne inteligencije tehnološki spreman, razinu rizika koju posjeduje i koliko bi implementacija umjetne inteligencije bila vidljiva korisnicima. Na primjer, oni predlažu da je upotreba umjetne inteligencije za autentifikaciju glasača već vrlo izvediva, a ova primjena nosi značajan rizik.

tee, Institute for Human-Centered AI, Stanford University, 2024., str. 162.

21 Isto, str. 211.

Pristup	Korištenje umjetne inteligencije	Rizici	Načini djelovanja
Vođenje popisa birača	Heuristički vođene približnosti Povezivanje zapisa Otkrivanje izvanrednih vrijednosti	Pitanja integriteta Pristrana umjetna inteligencija Pretjerano uopćena umjetna inteligencija	Umjetna inteligencija usmjerena na pristup Razumna objašnjenja Lokalni nadzor
Lokacije biračkih mjesta	Određivanje mjesta <i>dropboxa</i> Položaj objekta Grupiranje	Poslovni etos Promjenjivost i troškovi Manipulacija pristaša	Pluralnost rezultata Revizije umjetne inteligencije Birači u nepovoljnom položaju
Predviđanje problematičnih biračkih mjesta	Predvidljiv rad policije Vremenske serije motiva	Sustavni rasizam Otežavajuća brutalnost Povratne veze	Transparentnost Statistička strogost Poštena umjetna inteligencija
Ovjera birača	Prepoznavanje lica Biometrija	Rasna/spolna predrasuda Nepoznate predrasude Izlaznost na izbore Nadzor i ostalo	Alternative Revizije pristranosti Projektiranje rubnih slučajeva
Video nadzor	Prebrojavanje glasova putem videa Otkrivanje događaja Ponovna identifikacija osobe	Izborni integritet Marginalizirane zajednice Podrivanje drugog nadzora	Plitko praćenje Otvoreni podaci

Tablica 1. Pregled analize specifičnih pristupa korištenja umjetne inteligencije²²

Prilike koje pruža umjetna inteligencija

Umjetna inteligencija već ima duboke posljedice na demokraciju svojim suptilnim utjecajem na postojeće procese i sadržaje, uključujući registraciju birača, glasovanje i izborne rezultate. Ako se primjenjuje odgovorno i čudoreдно, ona ipak može omogućiti značajne prednosti demokratskim društvima. Može pomoći u organiziranju, analiziranju i raspodjeli podataka, što omogućuje lakši pristup građana informacijama. Korištenjem alata umjetne inteligencije građani mogu lakše sudjelovati u političkom procesu, bilo kroz *online* platforme za glasovanje, bilo kroz rasprave ili angažman na društvenim mrežama. Sposobnost umjetne inteligencije da

22 Padmanabhan Deepak – Stanley Simoes – Muiris MacCarthaigh, „AI and core electoral processes: Mapping the horizons“, *AI Magazine*, 2023., str. 220.

analizira i prati javne financije, transakcije i odluke može pomoći u prepoznavanju nepravilnosti i korupcije. Isto tako, može pomoći građanima da razluče i prepoznaju informacije koje su relevantne za njihove interese ili da dobiju prilagođene informacije o zakonodavnim prijedlozima koji ih zanimaju, što može poboljšati njihovu sposobnost da donesu konkretnu odluku. Umjetna inteligencija može pomoći u smanjenju birokratskih prepreka i učinkovitosti javnih službi. Algoritmi umjetne inteligencije mogu analizirati izvore informacija, uspoređivati i identificirati netočne ili manipulativne sadržaje. Alati umjetne inteligencije mogu poboljšati učinkovitost i sigurnost izbornoga procesa nadzorom digitalnih glasačkih sustava, otkrivanjem prijevara i poboljšanjem ukupne sigurnosti izbornog procesa, osiguravajući da su glasovi točno prebrojani i zaštićeni od manipulacija.

Europska parlamentarna mreža za procjenu tehnologije (EPTA) u svojem *Izvješću* za 2024. godinu ispitala je što bi umjetna inteligencija mogla značiti za izbore i javni diskurs, kako bi se mogla koristiti za dobro u parlamentima i javnim službama te kako bi se mogla postići demokratska kontrola i upravljanje umjetnom inteligencijom. Ustanovljeno je kako umjetna inteligencija ima utjecaj na mnoga područja politike, od kulture, pravosuđa i industrije do obrane, zdravstva i obrazovanja, posebice generativna umjetna inteligencija koja može proizvesti visokokvalitetan tekst, slike i videozapise, koji nisu samo snažniji i pristupačniji od tradicionalne umjetne inteligencije nego su i skloniji pristranosti i reprodukciji predrasuda. Ukupno 19 članica EPTA-e, uključujući Ured za procjenu tehnologije pri njemačkome Bundestagu, predstavilo je *Izvješće* na svojoj godišnjoj konferenciji u Oslu u listopadu 2024. godine. U *Izvješću* opisuje se odnos između umjetne inteligencije i demokracije te predstavljaju se primjeri politika uz preporuke kako bi se parlamentima pomoglo da iskoriste prednosti umjetne inteligencije uz očuvanje demokratskih načela i vrijednosti. Ispostavilo se da umjetna inteligencija može pospješiti donošenje politika i zakona na više načina. Francuski Senat, na primjer, koristi umjetnu inteligenciju za generiranje automatskih sažetaka parlamentarnih amandmana i zakonskih prijedloga. Također, pomaže identificirati slične izmjene i dopune i predložiti kojemu ministarstvu dodijeliti te izmjene i dopune. Brojni parlamenti (npr. u Finskoj, Estoniji i Nizozemskoj) također koriste umjetnu inteligenciju za transkripciju govora u tekst ili za odgovaranje na zahtjeve građana. Europska komisija identificirala je niz alata umjetne inteligencije koji daju potporu zakonodavnomu i političkomu procesu u svojoj komunikaciji iz 2024. godine. Europski je parlament, suočen s prilikama i izazovima ove nove tehnologije, kreirao nove zakone kako bi se osiguralo korištenje prednosti novih alata umjetne inteligencije, koji štede vrijeme i poboljšavaju učinkovitost.²³ Europska

23 *Artificial Intelligence and Democracy, Report 2024*, European Parliamentary Te-

komisija pruža niz višejezičnih usluga temeljenih na umjetnoj inteligenciji kao dio svoga programa *Digital Europe*.²⁴

Glavne su prednosti generativnih alata umjetne inteligencije njihova velika svestranost u nizu različitih slučajeva upotrebe i njihova sposobnost prilagodbe svojih odgovora zahtjevima korisnika. Vjerojatno jedina politička sigurnost koju danas imamo jest da će politika u budućnosti neizbježno biti vrlo različita od politike u prošlosti. Algoritamsko upravljanje može učiniti određene aspekte demokracijama, dok neke druge može približiti autokratskim obilježjima.

REGULACIJA UMJETNE INTELIGENCIJE

S pokušajima ometanja izbora susretali smo se i u prošlosti. No, aplikacije umjetne inteligencije mogu višestruko povećati te opasnosti zbog učinkovitosti, opsega i učestalosti generativne umjetne inteligencije koja sama stvara i odašilje nove informacije, dok dodatna prijetnja počiva i na činjenici što štetne aplikacije postaju dostupne vrlo široku rasponu sudionika. Te aplikacije mogu se koristiti za izradu novinskih članaka, objava na društvenim mrežama, fotografija, zvučnih zapisa i videozapisa koji su osmišljeni kako bi doveli birače u zabludu i utjecali na njihove odabire. Upravo zbog toga sve veći broj zemalja diljem svijeta dizajnira i provodi zakonodavne politike i politike upravljanja umjetnom inteligencijom.

Dok su Sjedinjene Američke Države u početku imale blag pristup prema umjetnoj inteligenciji, pozivi na regulaciju nedavno su urodili plodom. Bijela kuća objavila je *Nacrt zakona o pravima umjetne inteligencije*²⁵, koji predstavlja skup smjernica za zaštitu prava američke javnosti u doba umjetne inteligencije, a predsjednik Joe Biden potpisao je i izvršnu uredbu o njoj 2023. godine.²⁶ Ujedinjeno Kraljevstvo najavilo je proinovacijski pristup regulaciji umjetne inteligencije, koji je u velikoj mjeri regulira putem postojećih zakona.²⁷ Na međunarodnoj razini UNESCO je prihvatio niz preporuka o etici umjetne inteligencije 2021. godine.²⁸

chnology Assessment Network, <https://eptanetwork.org/images/documents/EPTA_Report_on_AI_and_Democracy_FINAL.pdf>, str. 39., (3. I. 2025.).

24 Isto, str. 40.

25 *Blueprint for an AI Bill of Rights*, The White House, <https://www.whitehouse.gov/ostp/ai-bill-of-rights/>, (27. VI. 2024.).

26 *The Executive Order*, The White House, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/10/30/fact-sheet-president-biden-issues-executive-order-on-safe-secure-and-trustworthy-artificial-intelligence/>, (27. VI. 2024.).

27 *Policy implications of artificial intelligence (AI)*, UK Parliament, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/POST-PN-0708/POST-PN-0708.pdf>, (28. VI. 2024.).

28 *Ethics of Artificial Intelligence, The Recommendation*, UNESCO, [59](https://www.unes-</p></div><div data-bbox=)

Zakonodavstvo EU-a već sadrži neka pravila za rješavanje rizika povezanih s upotrebom alata umjetne inteligencije: *Opću uredbu o zaštiti podataka* (EU) 2016/679 (GDPR)²⁹ i *Uredbu EU o zaštiti podataka* (EU) 2018/1725³⁰, koje korisnicima daju pravo prigovora na profiliranje, ali i ograničavaju profiliranje na temelju upotrebe osjetljivih osobnih podataka. Postignut je i politički dogovor o *Nacrtu zakona o umjetnoj inteligenciji* u prosincu 2023. godine – koji postavlja zajednički okvir za korištenje i nabavu sustava umjetne inteligencije u Europskoj uniji te nudi klasifikaciju za sustave umjetne inteligencije – koji je početkom ožujka 2024. godine i izglasan u Europskome parlamentu. Novim pravilima zabranjene su određene primjene umjetne inteligencije koje ugrožavaju prava građana, uključujući sustave za biometrijsku kategorizaciju temeljene na osjetljivim karakteristikama i neciljano prikupljanje prikaza lica s interneta ili iz nadzornih snimaka radi stvaranja baza podataka za prepoznavanje lica. Zabranjene su i aplikacije za prepoznavanje emocija na radnome mjestu i u školama, za vrednovanje građana, prognostički rad policije (kada se temelji isključivo na izradi profila pojedinaca ili procjeni njihovih osobina) te umjetna inteligencija koja utječe na ljudsko ponašanje ili iskorištava ranjivost pojedinaca. Predviđene su i jasne obveze za visokorizične sustave umjetne inteligencije zbog njihova potencijala za ugrožavanje zdravlja, sigurnosti, temeljnih prava, okoliša, demokracije i vladavine prava. Precizirano je kako se visokorizična umjetna inteligencija upotrebljava, među ostalim, za kritičnu infrastrukturu, obrazovanje i osposobljavanje, zapošljavanje, ključne privatne i javne usluge (npr. zdravstvo, bankarstvo), određene sustave u okviru kaznenoga progona, upravljanje migracijama i granicama, pravosuđe i demokratske procese (npr. utjecanje na izbore). Ono što nudi nadu optimizma obveza je kojom se za takve sustave nužno trebaju osigurati procjena i ublažavanje rizika, voditi evidencije upotrebe, transparentnosti i preciznosti uz obvezan ljudski nadzor.³¹

Regulatorno i političko okružje za umjetnu inteligenciju problem je u nastajanju u jurisdikcijama diljem svijeta. Analiza *AI Indexa*, koji redovito objavljuje Sveučilište Stanford, pokazuje da je broj propisa o umjetnoj inteligenciji u Sjedinjenim Državama značajno porastao u posljednjih godinu dana i tijekom posljednjih pet godina. U 2023. bilo je 25 propisa

co.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics, (28. VI. 2024.).

29 *Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i Vijeća, od 27. travnja 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka)*, Europska Unija, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>, (28. VI. 2024.).

30 *Uredba EU o zaštiti podataka (EU) 2018/1725*, Europska Unija, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018R1725>, (28. VI. 2024.).

31 *Zakon o umjetnoj inteligenciji*, Europski parlament, <https://www.europarl.europa.eu/plenary/en/texts-adopted.html>, (28. VI. 2024.).

povezanih s umjetnom inteligencijom, u odnosu na samo jedan u 2016. godini. Samo 2023. godine ukupan broj propisa povezanih s umjetnom inteligencijom porastao je za 56,3 %.³² Spominjanja umjetne inteligencije u zakonodavnim postupcima diljem svijeta gotovo su se udvostručila, povećavši se s 1247 u 2022. na 2175 u 2023. godini. Umjetna inteligencija spomenuta je u zakonodavnim postupcima u 49 zemalja 2023. godine. Štoviše, najmanje jedna država sa svakog kontinenta raspravljala je o umjetnoj inteligenciji 2023. godine naglašavajući istinski globalni doseg političkoga diskursa umjetne inteligencije.³³ Na primjer, Kina uvodi propise usmjerene na tehnologiju „duboke sinteze“ za rješavanje sigurnosnih problema povezanih sa stvaranjem realističnih virtualnih entiteta i multimodalnih medija, uključujući *deepfake*. Ovi se propisi primjenjuju i na pružatelje i na korisnike u različitim medijima te istodobno nalažu mjere, kao što su sprječavanje nezakonita sadržaja, poštivanje zakonske usklađenosti, provjera identiteta korisnika, osiguravanje pristanka za biometrijsko uređivanje, zaštita sigurnosti podataka i provođenje moderiranja sadržaja.³⁴

Umjetna inteligencija istodobno donosi značajne pogodnosti i ozbiljne izazove za demokratske procese. Ona može unaprijediti demokratsko upravljanje poboljšanjem učinkovitosti, transparentnosti i bolje uključenosti građana. S druge strane, može predstavljati rizik za očuvanje privatnosti građana te etičnosti i integriteta demokratskih institucija. Uravnoteženje ovih suprotstavljenih interesa zahtijeva promišljen dizajn politike, čvrste regulatorne okvire i stalan dijalog među dionicima, uključujući vlade, civilno društvo i same građane. Stoga regulacija umjetne inteligencije mora biti dopunjena institucijama koje prate i procjenjuju algoritme, etičkim odborima i javnim agencijama koje nadziru upravljanje umjetnom inteligencijom.

32 *Artificial Intelligence Index Report 2024*, Stanford University, https://aiindex.stanford.edu/wp-content/uploads/2024/04/HAI_2024_AI-Index-Report.pdf, str. 6, (8. VII. 2024.).

33 *Isto*, str. 369.

34 *Isto*, str. 370.

ZAKLJUČAK

Učinci umjetne inteligencije na postojeće norme i načela demokracije još su uvijek nejasni, stoga moramo biti sigurni da su demokratski izbori u potpunosti zaštićeni od prijetnji koje ona može izazvati. Moramo očuvati slobodu slobodna izbora naših predstavnika i zaštititi sami izborni proces. Jasno je da umjetna inteligencija može poboljšati pristup informacijama, omogućujući bržu i jasniju dostupnost. S druge strane, njezina uloga u uređivanju sadržaja na internetu također postavlja pitanje slobode govora i privatnosti. Algoritmi mogu ugroziti raznolikost mišljenja, selektivno prikazujući informacije koje odgovaraju specifičnim interesima ili ideologijama. Kako bi se osigurala transparentnost i odgovornost, potrebno je razviti etičke smjernice za primjenu umjetne inteligencije u društvu. U demokratskim sustavima važno je da algoritmi budu podložni nadzoru i pravilima koja štite građanske slobode i ljudska prava. Također, potrebno je omogućiti širu i sveobuhvatniju edukaciju građana o tehnologijama umjetne inteligencije i njihovim učincima. Pri tome, ipak, moramo znati da postoje vrline koje umjetna inteligencija ne može, što je posebno vidljivo u politici koja svoju esenciju crpi iz neslaganja među ljudima: oko toga kako živjeti, kako poboljšati društvo i na čemu ga treba temeljiti – na suradnji ili na sukobu – kako raspodijeliti resurse, kako donositi kolektivne odluke, tko te odluke treba donositi i na koji način. Politika, a time i demokracija, neizbježna su stanja ljudske suptilnosti i ekspresivnosti, a umjetna inteligencija pritom može dobro doći ako je ispravno koristimo.

IVANA SIVRIĆ

University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences
ivana.sivric@ff.sum.ba

IVANA GRBAVAC

University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences
ivana.grbavac@ff.sum.ba

DARIJA MARKIĆ

darija.markic@ff.sum.ba

UDK: 316.774: 005.582

316.774: 004.8

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.63

Original scientific paper

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MEDIA: MANIPULATION THROUGH PHOTOGRAPHY AND DEEPPAKE TECHNOLOGY

Abstract

The modern way of life, which includes the use of information and communication technologies in all segments and aspects of human activity, has influenced shaping of today's media space and the way in which recipients receive information from different sources. Life in a modern mediatized society that is (over) saturated with media messages and information is almost unimaginable without having basic knowledge and skills about media and media technologies. Due to a lack of concentration, a short attention span, and the amount of information the recipient is exposed to, preference is given today to quick and concise information and visual content, which is why photography and video have become a powerful and widely used tools in conveying media messages. The development of digital technologies, easily accessible tools for content editing, but also of various producers of public information, has greatly influenced the authenticity, originality and truthfulness of photographs and videos. It is increasingly difficult for the end user to recognize the difference between a credible message and manipulation in the internet and media space. This paper deals with the ways in which certain media, media platforms and websites use artificial intelligence and modern deepfake technology to convey (symbolic) meanings and messages, and analyzes the competences of users in recognizing manipulative content with the help of artificial intelligence.

In order to better interpret the above, a survey was conducted, and the goals of the survey were to show the respondents' perception of the use of artificial intelligence to create manipulative photos and videos, and to analyze the ways in which the respondents verify the credibility of the photos. The research also showed how respondents perceive their own abilities and competences in recognizing content created by artificial intelligence. The research was conducted using an online questionnaire on a total sample of 100 respondents in Herzegovina-Neretva

Canton (N= 100, 55% female, 45% male). The results of the analysis showed that the initial research assumption was confirmed. Namely, the results of the research showed that the majority of respondents believe that artificial intelligence is often used for manipulative purposes and that they sometimes manage to recognize photos generated by artificial intelligence, but also that they do not have the habit of verifying the credibility of a photo using the tools intended for that. Most often, they verify the credibility of the photo by looking for other sources, looking for visible errors, or do not verify its credibility at all. The research was conducted on a convenient sample of respondents, and an anonymous survey questionnaire was designed and structured.

Keywords: manipulation; media; artificial intelligence; photography; video recording; deepfake technology.

UMJETNA INTELIGENCIJA I MEDIJI: MANIPULACIJA FOTOGRAFIJOM I DEEPAKE TEHNOLOGIJOM

Sažetak

Suvremeni način života, koji uključuje uporabu informacijsko-komunikacijskih tehnologija u svim segmentima i aspektima ljudskoga djelovanja, utjecao je i na oblikovanje današnjega medijskog prostora i načina na koji recipijenti primaju informacije iz različitih izvora. Život u suvremenome medijaliziranom društvu koje je (pre)zasićeno medijskim porukama i informacijama gotovo je nezamisliv bez posjedovanja osnovnih znanja i vještina o medijima i medijskim tehnologijama. Zbog manjka koncentracije, kratkoga raspona pažnje, količine informacija kojima je recipijent izložen, prednost se danas daje brzim i sažetim informacijama i vizualnim sadržajima zbog čega su fotografija i videozapis postali moćan i široko korišten alat u prenošenju medijskih poruka. Razvoj digitalnih tehnologija, lako dostupnih alata za uređivanje sadržaja, ali i različitih proizvođača javnih informacija, uvelike je utjecao na autentičnost, izvornost i istinitost fotografije i videozapisa. Krajnjemu je korisniku sve teže prepoznati razliku između vjerodostojne poruke i manipulacije u internetskoj i medijskoj prostoru. Ovaj se rad bavi upravo načinima na koje se pojedini mediji, medijske platforme i internetske stranice koriste umjetnom inteligencijom i suvremenom *deepfake* tehnologijom za prenošenje (simboličkih) značenja i poruka te analizira kompetencije korisnika u prepoznavanju manipulativnoga sadržaja uz pomoć umjetne inteligencije.

Kako bi se što bolje protumačilo navedeno, provedeno je istraživanje, a ciljevi istraživanja bili su prikazati kakva je percepcija ispitanika o uporabi umjetne inteligencije za kreiranje manipulativnih fotografija i videozapisa te analizirati načine na koje ispitanici provjeravaju vjerodostojnost fotografija. Istraživanje je pokazalo i kako ispitanici percipiraju vlastite sposobnosti i kompetencije u prepoznavanju sadržaja kreiranih umjetnom inteligencijom. Istraživanje je provedeno s pomoću anketnoga *online* upitnika na ukupnome uzorku od 100 ispitanika u Hercegovačko-neretvanskoj županiji (N= 100, 55 % osoba ženskoga spola, 45 % osoba muškoga spola). Rezultati analize pokazali su da je početna istraživačka pretpostavka potvrđena. Naime, rezultati istraživanja pokazali su da većina ispitanika smatra kako se umjetna inteligencija često koristi u manipulativne svrhe te kako ponekad uspijevaju prepoznati fotografije generirane umjetnom inteligencijom, ali i da nemaju naviku provjeravati vjerodostojnost fotografije koristeći

se za to namijenjenim alatima. Najčešće provjeravaju vjerodostojnost fotografije traženjem drugih izvora, traženjem oku vidljivih pogrešaka ili uopće ne provjeravaju njezinu autentičnost. Istraživanje je provedeno jednostavnom metodom slučajna uzorka za prikupljanje podataka te je osmišljen i strukturiran anonimni anketni upitnik.

Ključne riječi: manipulacija; mediji; umjetna inteligencija; fotografija; videozapis; *deepfake* tehnologija.

INTRODUCTION

New information and communication technologies, especially digital media and tools for media and other contents, have changed the way we approach media and technology and the way we use them. They also question the credibility of media and the ability to shape public perception of the social changes and phenomena. From the very beginning media have served as mediators between the authorities and the public, thus creating perception and shaping public opinion. The expansion of new media and Internet opened access to virtual networking, easier access to information. It also, almost completely, changed the role of the recipient who is now not only a media messages and contents receiver but also a creator of media messages and contents. Contemporary mediatized¹ society demands from the user to acquire new knowledge and skills continuously about media and media technology usage. Having acquired new knowledge and skills the final user, i.e., the media recipient, should be enabled to understand new potentials of media technology. This means that, in addition to the technical and practical skills for the usage of technology and media, the recipient should have critical competence needed for the development of critical thinking as a central link to the analysis of different media and media content functions as well as to the recognition of all forms of manipulation in media. Therefore, understanding media should *a priori* aspire to the development of critical thinking with the media recipient so

1 The term *mediatization* (Peruško, Zrinjka) refers to the social changes connected with media functioning and important changes in media and communication surrounding, that are to be noticed through the appearance of new media formats and manners of media usage in general. The basic claim is that in the world, in which media are ubiquitous, all aspects of culture and social life are mediated through the media. As a result, social institutions and processes exposed to the new communication forms and practices inevitably will be changed as a result of this mediation and everything that comes with it. Furthermore Peruško connects the transformative character of the communication, where there are no social fields nor practice that are not connected with the media in some way, with the term *mediatization*, whereas the term *mediation* represents every process of media communication, i.e. classic communication through media. Zrinjka Peruško, „Medijalizacija i društvena promjena: prilog istraživanju medijalizacije politike“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Sveučilište u Zagrebu Fakultet političkih znanosti, 56(1), 2019., p. 164.

that they could, in a quality manner, analyze and perceive logical content of the symbolic meaning in a media expression. Additionally, we should pay attention to the fact that a huge quantity of information and an easy access to information do not necessarily mean that we possess knowledge. In order to possess knowledge one needs a structure which offers context through which one might reach new knowledge. And vice versa, the media user, who is exposed to fast changes in media surrounding, should possess knowledge about media function, understanding media messages, and creating media contents, but also they should be equipped for the interaction through various tools, media, platforms that will enable transcommunication, i.e., the communication through different formats. In that way the user will be included in all, or at least the majority of the social processes important for the community.

Development of digital technologies, of easily accessible tools for content editing, of media, but also the increasing number of creators and users of media messages and content, have largely influenced the authenticity, originality, and credibility of the media contents. It is becoming harder for a media recipient to see the difference between a credible message, true information, and manipulation in the media space. This manipulation is to be seen in fake news, disinformation through the usage of *deepfake* technologies. Hereby the manipulation in the media and the disinformation do not represent only an act of purposeful spread of fake content, but are a weapon used to discredit a competitive media or a competitive source of information with the aim of defamation of a media². A Eurobarometer research from the year 2022 on the credibility of media and trust of EU citizens in the media showed that the majority of respondents believes that they can easily recognize disinformation and fake news in the media³. Although media users believe that they can easily recognize disinformation, fake video or photography, we should take into consideration the fact that it is rather their intuitive perception than objective competence. In order to recognize false and manipulative contents, videos and photos with the deepfake content, one needs an additional set of skills and tools to be sure about the credibility, relevance and truthfulness of a source. Fake news are media reports that contain false claims, or information that does not match the facts.

2 Cf. Marta Takahashi – Josip Poljak, „Naziv fake news u svrhu diskreditiranja izvora Informacija“, KOMENTARI, GOVOR MRŽNJE, DEZINFORMACIJE I REGULACIJA JAVNE KOMUNIKACIJE: Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije održane u Zagrebu 16. i 17. rujna 2021., Josip Popovac – Vanja Gavran (ed.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Agencija za elektroničke medije, 2023, p. 179.

3 „Novi Eurobarometer: građani EU-a najviše vjeruju tradicionalnim medijima“, *Europski parlament*, 12. 7. 2022., <https://www.europarl.europa.eu/news/hr/press-room/20220704IPR34401/novi-eurobarometer-gradani-eu-a-najvise-vjeruju-tradicionalnim-medijima>, (28/5/2024).

They include disinforming the public on purpose and they are not a result of a random mistake in media content. In other words, those are pieces of information that somebody has invented or published while knowing that they are not true. As opposed to fake news, disinformation does not mean that something is completely invented, but it means that it did not happen as the media report. Disinformation in media content is often associated with unverified information, facts manipulation, biased coverage and other similar forms of media manipulation.

As the information spread globally and as they are available to (almost) everybody, the users make use of web sources for information access. In spite of the fact that it is easy to access information, the users are exposed to numerous information of poor quality, incorrect and unconfirmed information. A research done at the University of Mostar in 2023 among students on their behaviour in searching for the information while retrieving information witnesses about that. The research results showed that the students do not possess competences nor do they know the basic steps in searching and verifying information in online space. While searching for relevant information, they are more prone to use the secondary and tertiary and not the primary sources of information⁴. All of this speaks of the fact that there is a lack of digital competences and a lack of analysis of information verification. They do prompt the user to the development of critical thinking about the information they are searching for or they are exposed to. Taking into consideration these relevant facts and the above mentioned research, we can conclude that media users scarcely use the tools and mechanisms to confirm the information. The most frequent verification is searching information from a different source, whereas scarcely do the users make use of the present digital and technological tools.

MANIPULATION IN MEDIA

The search of serious media for the principles and manners of integrity preservation in the times of crisis and fight for the truth have become an imperative. A look into the past testifies that the need for the search of

4 The research was done with the help of a questionnaire on a sample of 150 students of the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar, in 2023. Cf. Andrea Miljko – Lucija Mandić – Marko Odak, „Ponašanje u traženju informacija prilikom pretraživanja informacija kod studenata“, *Aktualizacija i popularizacija znanosti kroz medije: Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije u organizaciji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Federalnog ministarstva obrazovanja i znanosti i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar- područni centar Osijek, održane na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 11. studenoga 2022.*, Ivana Sivrić (ed.), Federalno ministarstvo obrazovanja i znanosti – Sveučilište u Mostaru, 2023, p. 165-166.

truthful information has a long history, and that manipulation and disinformation have existed since the dawn of time⁵. In order to ensure domination of certain information whose quality and usefulness is often questionable (information that do not fit to the mechanisms of public knowledge control), some media, communication networks and platforms do not strive primarily to the spread of objective and truthful information, that are the founding stone of the pluralistic, free society and a reflection of the public and responsible acts. Instead, they often serve the interests of economy, which is oriented to the market value of the information according to the business world rules, and not according to the rules of the journalist profession.

The issue of the journalists' ethics and the trust of the public into media and journalists is not something new. However, Neill Fitzpatrick writes that these questions in recent years have been „under renewed and intense scrutiny, as more and more people reject traditional media in favor of social media for their news consumption“⁶. Namely, media consumption, according to Fitzpatrick, has a double meaning. It can be a biased intentional or unintentional media information manipulation or a manipulation by an individual or organisations that can manipulate even media. This can be seen in the ubiquitous examples of false information, retouched photos or videos that are spreading all over the social networks, and then enter easily media space. Stjepan Malović divided the techniques of manipulation in print media into two categories: direct and indirect. We find the direct techniques of manipulation to be highly interesting: he emphasizes agenda setting topics, which go in favour of the content creator and whose aim is redirecting attention from some other possibly important topics, the pseudo-events, usage of the functions as a news value element and hidden adds⁷. Also, it is significant to note that the strategies of manipulation through media were detected and described by Noam Chomsky a long time ago, but in contrast with the times when they were born, they are becoming more up-to-date nowadays, especially those forms of manipulation referring to the attention redirection, production of problems, arousing emotions, glorification of stupidity, creating the feeling of guilt, and misuse of knowledge.

5 Louis Alvin Day, *Ethics in Media Comumunications: Cases and a Controversies*, Klub Plus, 2006, p. 101-103.

6 Neill Fitzpatrick, „Media Manipulation 2.0: The Impact of Social Media on News, Competition, and Accuracy“, *Athens Journal of Mass Media and Communications*, Atena, Mass Media & Communication Unit of ATINER, 4(1), 2018, p. 45.

7 Cf. Stjepan Malović, „Mediji i izbori: manipulacije jače od regulative“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Sveučilište u Zagrebu Fakultet političkih znanosti, 40(4), 2003, p. 48.

Manipulation through the lens

Even if we forget the current developed technology and widespread possibilities of photography manipulation, the claim that „Camera does not lie.“ can be disputed with the historical sources indicating that there has always been some kind of manipulation through the frame, shooting angle, perspective, context. Ever since the beginnings of the photography there has been an attempt to retouch the photographs, to show persons and things in a better light or to show them in a manner that the photographer sees them or wants to see them. An elementary retouching and unnoticeable technical interventions such as correction of exposition, sharpening or correction of the colour, are not so „dangerous“ and in the today's world of social networks, influencers and other content creators they are almost taken for granted. However, digital technologies have enabled a wide spread of photography use for the manipulative purposes: for example beautifying and retouching human body and face, political propaganda during the preelection campaigns, etc. However manipulation through photography existed much earlier before the appearance of the digital media and it was in the very same amount used for spreading the misinformation and propaganda during some historical events. Owens described (in Hal Foster, *The Anti-Aesthetic: essays on postmodern culture*) and defined the social and critical double effect of the photography as a *discourse of the other*, i.e., as a medium through which we represent ourselves to the others, but also we control the seeing of the others⁸. With the advent of the photography, various creative techniques for its retouching started developing, be it for the purpose of artistic expression, technical corrections or manipulation. One of them is photomontage. Photomontage is a process which includes a combination of several shots connected for the artistic effect or for showing more objects than it could be in one piece. It encompasses combinations through cutting, pasting, overlapping of two or more photographs or reproductions of the photographs, sometimes in the combination with other non-photographic material such as text or some abstract forms⁹. Nowadays, thanks to the digital revolution and the development of the software for the photomontage, this technique is not restricted to the print material only.

8 Cf. Ana Peraica, *Fotografija kao dokaz: Primjena tehnologijske definicije fotografije na raspravu u estetici i teoriji fotografije*, Multimedijalni institut Zagreb, 2018, p. 143.

9 Cf. Andrés Mario Zervigón, *John Heartfield and the Agitated Image Photography, Persuasion, and the Rise of Avant-Garde Photomontage*, University of Chicago Press, 2012.

The digital revolution influenced the advent of manipulative digitally retouched photos in mass media. Shooting and postproduction offer wide possibilities of creating wanted media messages, narratives and manners in which viewers perceive and experience media messages. We can start from manipulation through the frame, shot, angle and composition during shooting, and come to a number of possibilities of retouching the material in postproduction. From the film perspective, we can see that some shooting ways and techniques, that can also be used by the media, do contribute to the narrative and message construction. To exemplify, carefully selected *detail plan* diverts attention and emphasises what we want, *total plan*, in which human figures appear tiny in relation to the space, describes the psychological state of the characters who look small in relation to the world, while *lower and upper angle* determine the viewer's perception of the characters. The shot frames can later, through photomontage, be merged, according to the wishes, as well as shown in slow motion, or speeded up. Exposition can be retouched, contrast, special effects can be added, and by adding a special music and changing the colours the atmosphere of the frame can be totally changed. The symbolic colour of the scene can arouse different emotions with the viewer: warm colours such as red, orange and yellow can, in connection with the context, arouse feelings of happiness, excitement, or warmth, whereas cold colours such as blue, green and purple will create a feeling of serenity, sadness or maybe fear. Furthermore, the way of shooting, the angle, can also change the meaning of the (media) message and what we want to suggest to the viewers, be it a photograph or a video.

Manipulation through Artificial Intelligence, deepfake technology (and photography)

If we search the term *Artificial Intelligence* we will first encounter pictures of a robot with human characteristics or pictures of human brain with electric circuits. With a bit more curiosity and deeper investigation, we will find out that artificial intelligence is much more, i.e., it already plays a significant role in our everyday lives, maybe even without us being aware of it. Every person using online media, Internet or social networks is exposed to the suggested information, including news, music, products, free time activities and contents according to their interests.

Each user gets a different collection of suggested contents depending on their search history and personal preferences. In the last few years we have noted a larger amount of media reports about a face recognizing software, about medical robots, about robot applied in the military service and about

similar topics¹⁰. Furthermore the classical journalism has created a new field of the discipline as a reaction to the fast growth of the pseudo-journalism. One of the most significant ones is *fact-checking*. As the name suggests, checking facts is a process of assessing the accuracy of a text in journalism with the aim to prevent or reduce the misleading and manipulating information in the media. Therefore it is reasonable to ask ourselves what the term *Artificial Intelligence* stands for, what it means, what its scope is, and if there is a general definition of it as the content of it constantly changes.

Despite numerous definitions, there is a consensus with respect to the basic characteristics of Artificial Intelligence, and they are as follows: ability or independence of the digital computer or computer controlled robot to preform tasks that are usually connected to intelligent creatures as well as „the adoptability which encompasses the ability to preform better based on personal experience“¹¹. Collins Dictionary¹² pronounced the term *Artificial Intelligence* to be the word of the year 2023. The term is often used for a project of system development with the possibility to preform intellectual processes characteristic for humans, such as the ability to reason, discover meaning, generalization or learning from the past experience. AI research is trying to reach one of the three aims: general AI, applied AI and cognitive simulation. General AI aims at constructing machines that can think and whose general intellectual abilities are the same as human. Applied AI, also known as the advanced data processing, aims at producing commercially sustainable „smart“ systems such as medical diagnostic systems or stock exchange systems. In cognitive simulation computers are used for testing theories about functioning of human brain, such as the theory about how humans can recognize faces or remember some things. It has become a powerful tool in neuroscience and cognitive psychology¹³. Since the development of the digital computer in 1940s it has been seen that computers can be programmed to preform highly complex tasks such as proving a mathematical theorem. Some programs have reached the level of performances of the human professionals in some tasks. Therefore AI is being used in different applications like medical diagnostics, search engines, voice or handwriting recognition or *chatbots*. However, despite constant advancements in the speed of computer processing and the memory capacity, still there are no

10 Cf. Ana Pošćić, „Postoji li potreba pravnog uređenja umjetne inteligencije u Europskoj Uniji – razlozi za i protiv“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 42(2), 2021, p. 386.

11 *Ibid.*

12 „The Collins Word of the Year 2023 is...“, *Collins Dictionary*, <collinsdictionary.com/woty> (13/1/ 2024).

13 Cf. Brain Jack Copeland, „History of artificial intelligence (AI)“, *Encyclopedia Britannica*, 12/1/2024 <britannica.com/technology/artificial-intelligence> (13/1/2024).

programs that could compete the full human flexibility in wider domains or in tasks demanding a lot of everyday knowledge. The fact is that we have a weak development of the general AI and many investigators are of the opinion that the attempts to develop general intelligence are in vain.¹⁴

In the context of AI we need to define also terms *machine learning* and *deep learning*. *Machine learning* is a branch of AI that constructs and creates algorithms and systems that can easily adopt to new situations and learn based on experience, based on empirical data. „The task of the algorithm of machine learning is to find natural samples and links in the data and based on that gain insight and then decide and predict“¹⁵. Therefore, „machine learning is a process that applies AI in a way that it automatically preforms a task, but without programming explicitly“¹⁶. *Deep learning* is a subtype of machine learning whose algorithms and systems have neural networks in four or more layers and make possible working on more complex problems and discovering characteristics in data without initial input.“¹⁷. In other words, AI in this manner independently reaches new knowledge. According to Goodfellow et al. modern term *deep learning* goes beyond the neuroscientific perspective „on the current breed of machine learning models. It appeals to a more general principle of learning multiple levels of composition, which can be applied in machine learning frameworks that are not necessarily neurally inspired.“¹⁸ However, although AI is widely spread and used in certain social segments and does represent tools and aids many professions, the omnipresence of AI, which has been in increase lately, does induce justified fears with the humans, because of the possibility that the creator applies AI for manipulation. AI in modern context can be easily used as a form of manipulation induced by the system designer. Carrloll et al. go beyond manipulation that has come into being as an intention of a designer or people who manage the AI systems. Namely, Carrloll et al. analyze what happens with the manipulation that could be induced by the AI system, in other words, what happens when the AI systems learn how to manipulate humans without the intention of the system designer. In such circumstances we can easily have the case where there is a lack of human autonomy, which additionally justifies fears of some individuals. According to the scientists, the precautionary measures and analyses of the

14 Cf. *Loc. cit.*

15 Nenad Bolf, „Strojno učenje“, *Kemija u industriji*, Hrvatsko društvo kemijskih inženjera i tehnologa, 70(9-10), 2021., p. 591.

16 Domagoj Bebić, „Uloga umjetne inteligencije u stvaranju medijskog sadržaja“, *Suvremene teme : međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti*, Sveučilište VERN, 14(1), 2023, p. 49.

17 Cf. B. J. Copeland, „History of artificial intelligence (AI)“, *Encyclopedia Britannica*, 12/1/2024 <[britannica.com/technology/artificial-intelligence](https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence)> (13/1/2024).

18 Ian Goodfellow – Yoshua Bengio – Aaron Courville, *Deep Learning*, The MIT Press, 2016., pp. 13-14.

scope of AI are indeed justified in the modern context today¹⁹. *Deepfake* technology is especially pronounced here. It is based on AI, to be more precise on the technology of deep learning, that can manipulate photographs, sounds and videos in order to create fake digital content which looks authentic and to present an event that did not happen²⁰. *Deepfake* content is produced with the help of the so called *Generative Adversarial Networks (GANs)*, i.e., two different algorithms for the deep learning technology: one algorithm creates the best possible replica of the real picture or video, and the second one detects whether the replica is fake and, if it is, it reports on the differences between it and the original. The first algorithm creates a synthetic picture and receives feedback about it from the second algorithm. It complements it or reshapes it so that it looks more real. The process is repeated until the moment when the second algorithm does not detect a fake picture anymore²¹. For the technical reasons it is much easier to modify a photo than a video. A photography is static and it misses the elements that are a part of anatomy of a person, like voice or movements. On the other hand, if one wants to manipulate a video, one needs to overcome additional difficulties, including resolution, digital format and the time. In the case of manipulating with photographs, traditionally different techniques were used. The most popular one is the technique of *morphing*, which includes modifying a photo through a metamorphosis in which a picture A can be transformed into a picture B and vice versa. This technique makes it possible to exchange the faces, to integrate the face of one person into the other face or to create comic characters by emphasising some facial features²². Nowadays there is a large number of examples of the photographs created through deepfake technology.

The pictures created through deepfake technology are highly realistic. This can be seen at the webpage *thispersondoesnotexist.com*. Each time one enters the page, a new generated picture of a face is created, that can be downloaded and used for different purposes, even the manipulative ones, like creation of fake profiles on social networks. Bearing in mind the fact that it is difficult to recognize fake photos, Jevin West and Carl Bergstrom, from the University of Washington, developed a webpage *whichfaceisreal.com*, where

19 Cf. Micah Carroll et al., „Characterizing Manipulation from AI Systems“, *AAMO '23: Proceedings of the 3rd ACM Conference on Equity and Access in Algorithms, Mechanisms, and Optimization, October, 2023.*, Association for Computing Machinery New York, 2023, p. 1.

20 Cf. Mika Westerlund, „The Emergence of Deepfake Technology: A Review“, *Technology Innovation Management Review*, Ottawa, 9(11), 2019, p. 39.

21 Cf. Laura Payne, „Deepfake: AI-generated synthetic media“, *Encyclopedia Britannica*, 13/1/2024 <[britannica.com/ technology/deepfake](https://www.britannica.com/technology/deepfake)> (13/1/2024).

22 Cf. Juan-José Boté-Vericad – Mari Vállez, „Image and video manipulation: The generation of deepfakes“, u: Pere Freixa et al, (ed.), *Visualisations and narratives in digital media. Methods and current trends*, DigiDoc Research Group & Ediciones Profesionales de la Información SL, 2022, pp. 117-127.

users can actually practice how to differentiate generated pictures from the real ones²³. Some of the photographs from these webpages have been used as examples in the research about recognizing the photographs generated by AI. To sum up, we can conclude that if we want to recognize fake and manipulative contents, photo deep fake contents, we need an additional set of skills and tools so that we, the media users, can indeed be sure about the credibility and truthfulness of content or source. The media competence, therefore, can not be based only on the possibility of access to information and media contents, but it asks for an additional and continuous learning and mastering new skills, tools and technologies, so that the media user can indeed analyze information and recognize manipulation. The research that was conducted here, testifies about that.

Aims of the research and hypotheses

The aim of this research was to examine public opinion about the usage of AI in media and the ways in which the respondents verify the credibility of media contents with a special emphasis on photography in media. Furthermore, the research was to offer insight into the ability of the respondents in recognizing photographs generated by AI. In accordance with the aims of the research, three hypotheses were set. The first hypothesis claims that general public, consisting of various age groups, with different levels of education and different media competences, sometimes does not manage to recognize photographs generated by AI that are present in media space. Also, although mechanisms and tools for the verification of media contents, including photographs and videos, are being developed on a daily basis, it is expected that the respondents rarely use easily available digital tools like search engines, extensions and applications for verification of photographs. It is also expected that the respondents are of the opinion that AI and photographs generated by AI are often used for the manipulative purposes.

Methodological approach and description of the sample

In the research a quantitative research method was applied. As a measuring instrument a questionnaire was used. The questionnaire was created through online Google forms, and the answers were based on the statements of the respondents. The questionnaire encompassed 18 questions, including closed type questions with the possibility of choosing one or more answers and of Likert scales. The questionnaire was divided into

23 Jevin West – Carl Bergstrom, „Which Face is Real?“, 2019, <https://www.whichface-isreal.com/about.html>, (24/6/ 2024).

5 parts. The first part of the survey questionnaire consisted of the socio-demographic data. The second part questions the opinion of the participant on AI and manipulation. The participants were supposed to express their opinion on how much they are acquainted with the term AI and how much they think the AI is being used for manipulative purposes. In the third part of the questionnaire the respondents were supposed to recognize photographs that were created through AI among various photographs. The fourth part of the questionnaire is about the experience of the respondents on the credibility of the photograph. The final, fifth part deals with the respondents' opinion on the characteristics of AI in journalism, i.e., which characteristics of AI, in their opinion, are used in journalism, which are the drawbacks of the usage of AI and can AI completely replace human autonomy. The data were collected in the time span from 28th December 2023 to 28th January 2024 in the Herzegovina-Neretva Canton and the sample consisted of 100 respondents, aged 15 to 65, 55 % women and 45 % men. The respondents were from various age groups and of various levels of education (completed high school education, bachelor, master's degree).

Statistic analysis

For the analysis of the results, a statistic analysis of the descriptive type was used, i.e., the distribution (representation) of the answers to each question is shown. The results are shown with the help of graphic diagrams. All statistic analysis that was done will be shown in the form of graphs that are to follow in the section *Results of the analysis* under 1.1.1. to 1.1.5.

Results of the analysis

General data

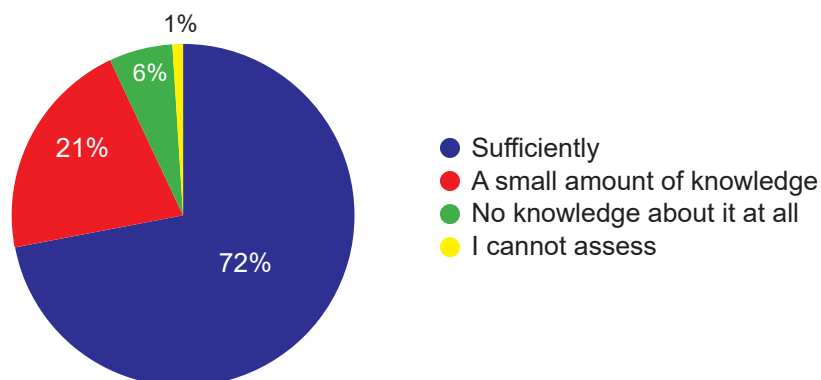
Among the respondents, 55 % were female, and 45 % male. The largest percentage (50 %) was made up of the respondents in the age group 19 – 25. We had 26 % respondents in the age group 26 to 30 years, and 14 % of respondents in the age group 31 to 65 years. The smallest percentage was of the respondents in the age group 15 to 18 years (10%).

Opinion of the respondents on AI and manipulation

Having researched the opinion of the respondents on the acquaintance with the term *artificial intelligence*, it has been found out that 72 % of the respondents are of the opinion that they are enough acquainted with the term. Furthermore, 21 % respondents answered that they are little

acquainted with the AI. Then, 6 % of the respondents could not estimate their opinion, whereas only 1 % of the respondents answered that they believe that they are not at all acquainted with the term.

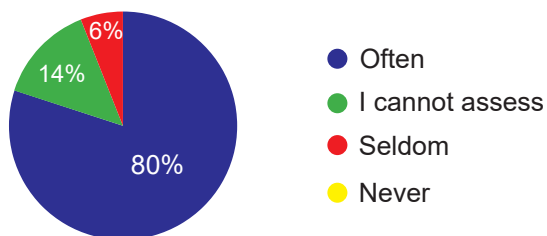
How well are you acquainted with the term „artificial intelligence“ ?

Graph 1.: Acquaintance of the respondents with the term Artificial Intelligence

Having interpreted and analysed the answers of the respondents how often they think AI is used for creating manipulative photographs and videos, we got a result that the largest percentage of the respondents (80 %) answered *often*, 14 % of them could not estimate, whereas 6 % of the respondents is of the opinion that it happens rarely. None of the respondents chose answer with the option *never*.

In your opinion, how much is AI used for the purpose of creating manipulative photographs an videos?

Graph 2.: Opinion of the respondents about the usage of AI for creating manipulative photographs and videos

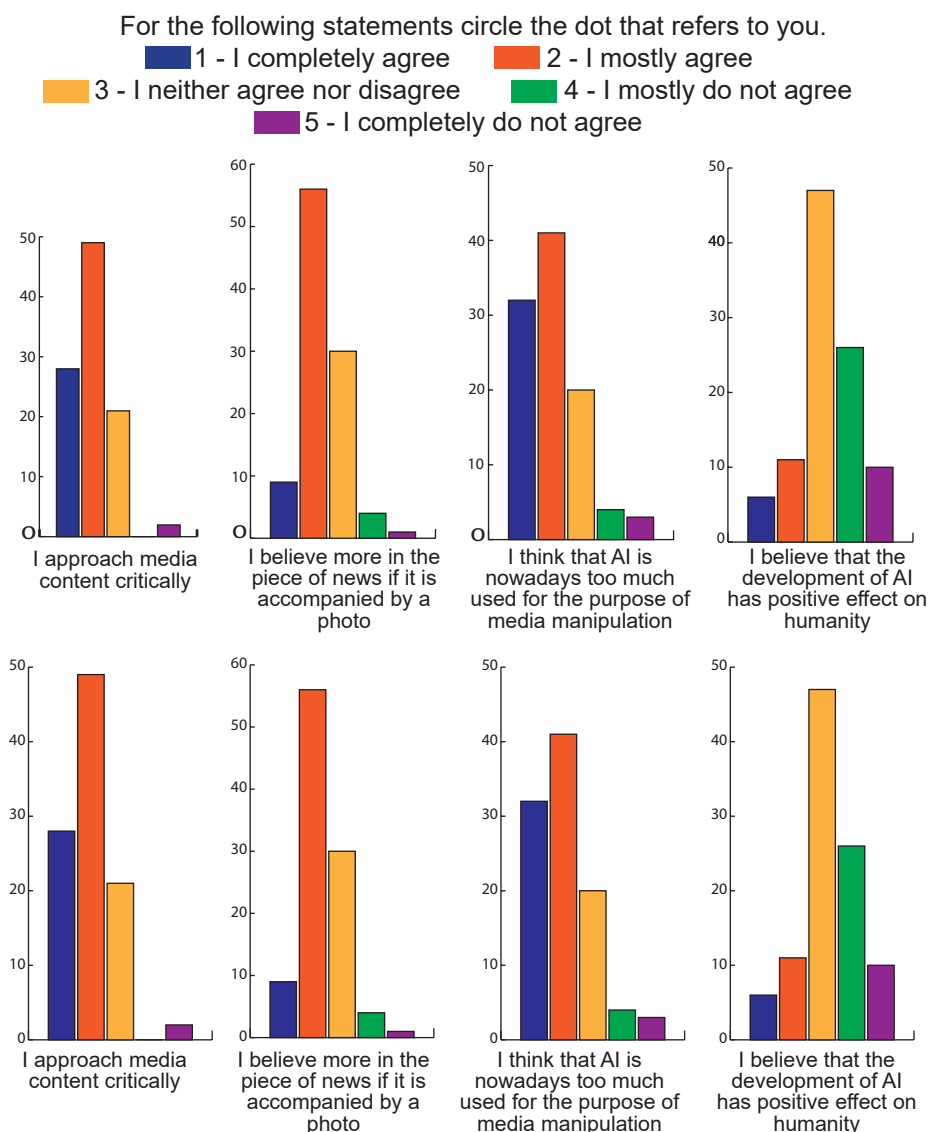
In the next set of questions the respondents were to say how much they agree or disagree with the four statements. The largest percentage of the respondents (49 %) mostly agreed with the first claim that they approach media contents in a critical way. Furthermore, 28 % of them agreed totally,

only 21 % did not have an opinion on it, whereas 2 % of the respondents did not totally agree that they approach media contents critically.

As regards the claim that they believe more in a released news if it is accompanied by a photograph, the majority (56 %) mostly agreed, whereas 30 % held a neutral position. Next, 9% of the respondents completely agreed with the claim, whereas only 4 % of the respondents mostly did not agree, and 1 % completely did not agree.

Taking into consideration the fact that every person who uses Internet or social networks is exposed to suggested information, including news, music, products, free time activities and contents related to their interests, and that every user gets a different collection of the suggested content depending on their search history and personal preferences, the respondents were supposed to answer how much AI is used for the purpose of manipulation. The largest amount of the respondents (41 %) mostly agreed, 32 % totally agreed with the data that AI is nowadays too much used for the purpose of media manipulation. Further, 20 % of the respondents did not have an opinion expressed, in other words they neither agree nor disagree, whereas 4 % partly did not agree, and 3 % completely did not agree with the claim.

Taking into consideration the basic characteristics of AI: the ability or independence of the digital computer or computer controlled robot to preform tasks connected with the intelligent beings and the adaptability which ensures advancements by learning from own experience, the largest number of the respondents (47 %) could not assess the influence of AI development on mankind. The percentage of 26 % of the respondents mostly did not agree with the claim that the development of AI has positive influence on the population, 10 % completely did not agree. With this claim 11 % of respondents mostly agreed, and 6 % completely agreed.

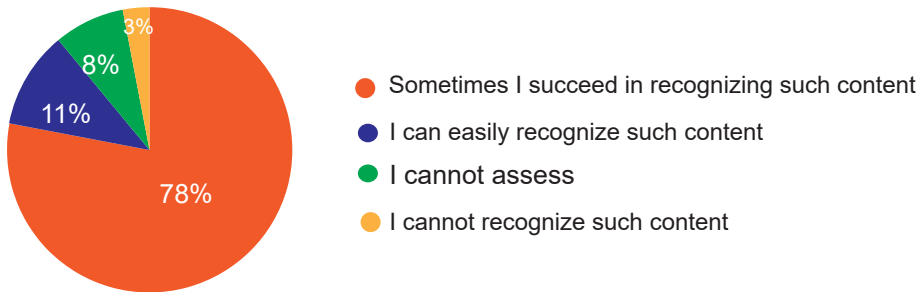

Graph 3.: Likert scale of agreement with the claims about media and AI

Recognition of the photographs created by AI

As regards the attitude and assessment of the respondents regarding the ability to recognize photographs created by AI, the largest number of the respondents (78 %) believes that they sometimes manage to recognize content generated by AI, 11 % of respondents believes that they can easily recognize such content, whereas only 8 % cannot do an estimate. Having checked the answers it was evident that only 3 % of the respondents believes that they cannot recognize content created by AI.

Do you think you can recognize the content created by AI?

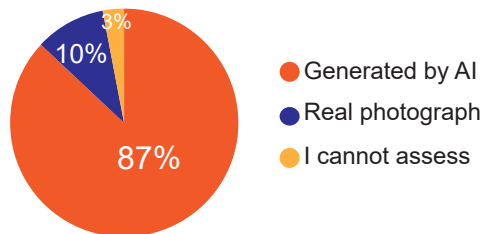

Graph 4.: The ability of the respondents to recognize content created by AI

These questions were followed by a part of the questionnaire where respondents were offered some photographs and they were to assess whether they were original or generated by AI.

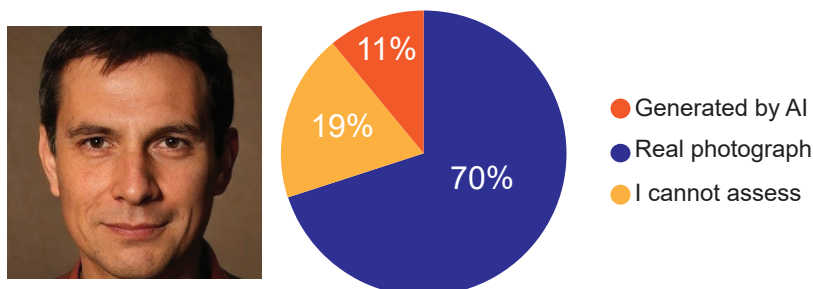
The first photograph that was presented to the respondents was a photo generated by AI that was earlier published in the media and on social networks, showing Pope Francis. In this first example, the majority of the respondents (87 %) recognized that it was a generated photograph of Pope Francis, 10 % believed that it was an original photo, whereas 3 % could not assess.

Some of the following photographs are real and some were generated by AI. Assess which were generated by AI. If you are not sure, choose the option "I cannot assess."

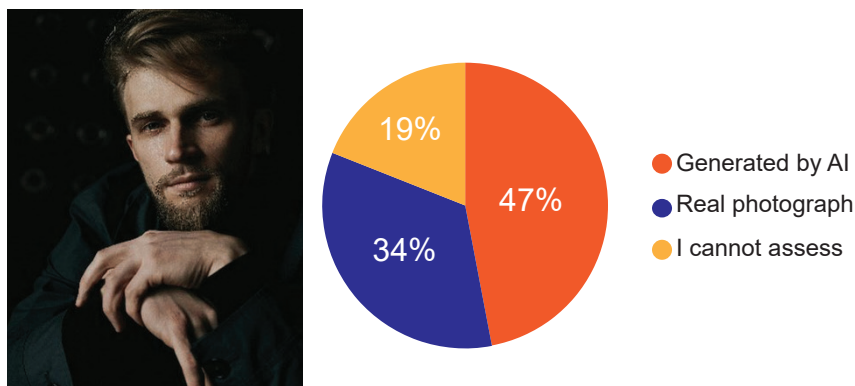
Graph 5.: Assessment of the generated photograph of Pope Francis

About the generated photograph downloaded from the webpage *thispersondoesnotexist.com*, 70 % of the respondents thought it was a real photograph, and 19 % could not assess. Only 11 % of the respondents answered that the photograph was generated by AI.

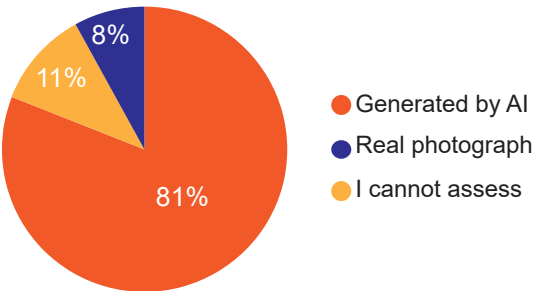
Graph 6.: Assessment of the generated photograph from the page *thispersondoesnotexist.com*

The only real photograph offered was considered to be a creation of AI by the highest percentage of the respondents (47 %), 34 % of the respondents recognized that it was a real photo, and 19 % of the respondents could not assess.

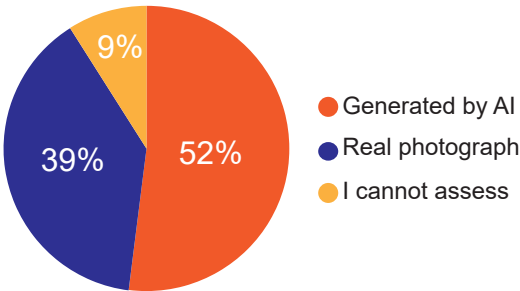
Graph 7.: Assessment of the real photograph

The majority of the respondents (81 %) recognized on the following photograph the AI. The percentage of 11 % of the respondents could not assess, and 8 % thought it was a real photograph.

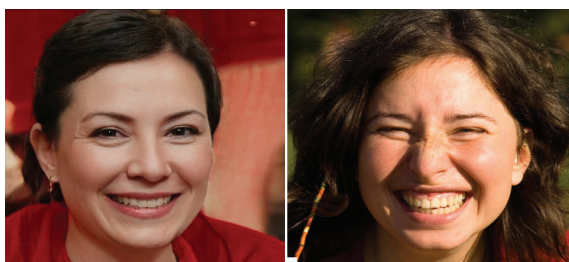
Graph 8.: Assessment of the generated photograph of a dog

The photograph of an AI Instagram model was recognized as a creation of AI by more than half of the respondents (52 %), 39 % of the respondents thought it was a real picture, and 9 % could not assess.

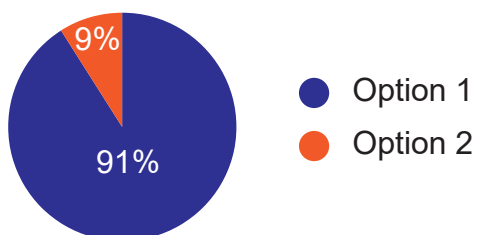

Graph 8.: Assessment of the generated picture of an AI model

The respondents were more successful with recognizing generated photographs when shown two options, one generated and one real picture, taken from the webpage whichfaceisreal.com. In the first example even 91 % of the respondents recognized that the first picture was generated by AI, 9 % were wrong and thought that the second picture was generated by AI.

Which photograph was generated by AI?

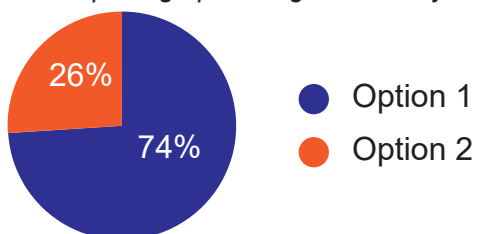

Graph 10.: Recognizing generated picture between two options

In the second example 74 % of the respondents recognized the real person in the second picture, whereas the rest of 26 % thought that the picture was the creation of AI.

Which photograph was generated by AI?

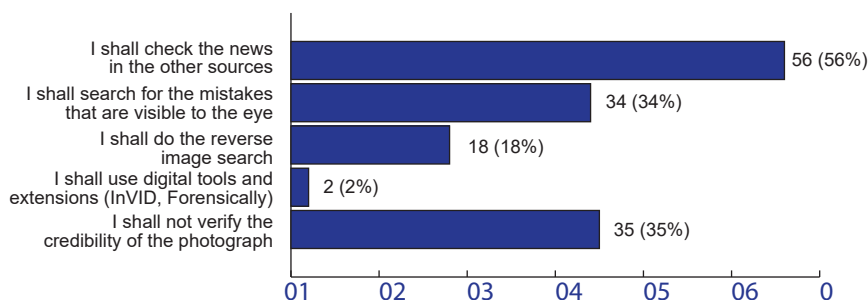

Graph 11.: Recognizing generated picture between two options

Experience of the respondents about verification of credibility of a photograph

The most frequent way of verification of credibility of a photograph in news is through checking the news in other sources, which is done by more than half of the respondents (56 %), 34 % of the respondents will search for the mistakes visible to the human eye, 18 % of the respondents will do the reverse image search, whereas only 2 % will use digital tools and extensions for verifying credibility of a photograph. Even 35 % of the respondents will not verify credibility of the photograph.

If you doubt that the photograph in the news is old, digitally changed or generated by AI, how shall you verify its credibility?

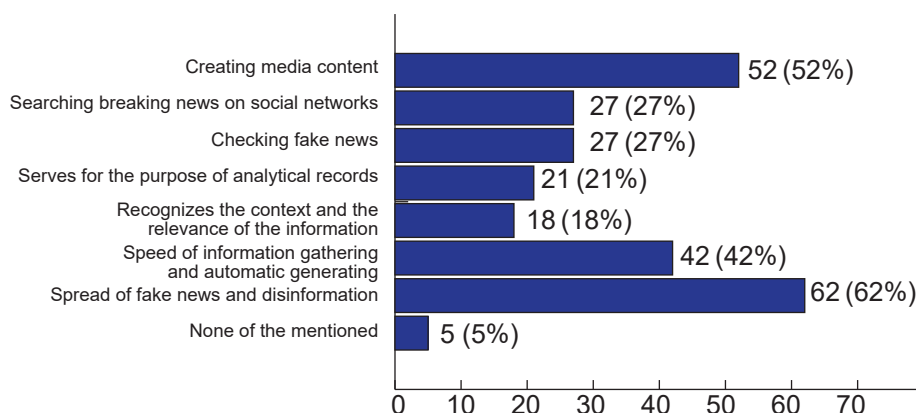

Graph 12.: Experience of the respondents about the ways of verifying the credibility of a photograph

Opinion of the respondents about the characteristics of AI in journalism

Even 62 % of the respondents agreed that the spread of fake news and disinformation are a characteristics of AI in journalism, 52 % believes that a characteristics is also creating media content, in other words that AI does the job of a journalist for them. According to 42 % of the respondents, a characteristics of AI is the speed of information gathering and automatic generating. Also, a characteristics of AI in journalism is searching breaking news on social networks as well as the possibility to check fake news, which is the opinion of 27 % of the respondents. In the opinion of 21 % of the respondents AI in journalism serves for the purpose of analytical records, 18 % thinks that AI can recognize the context and the relevance of the information, 5 % thinks that none of this is a characteristics of AI in journalism.

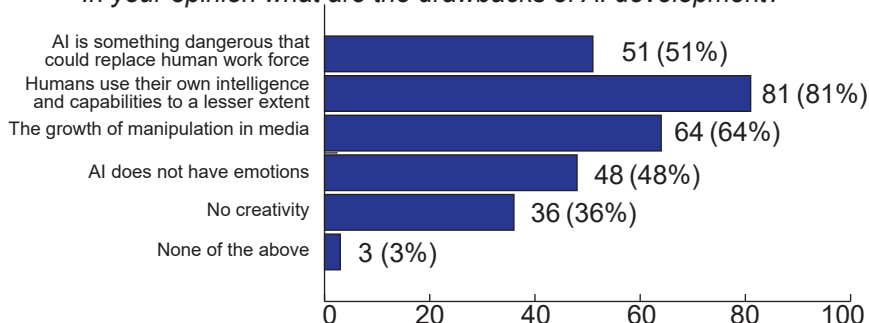
In your opinion, which are the characteristics of AI in journalism?

Graph 13.: Opinion of the respondents on characteristics of AI in journalism

The largest amount of the respondents (81 %) believes that a drawback of AI development is the fact that humans use their own intelligence and capabilities to a lesser extent. The growth of manipulation in media is a drawback according to 64 % of the respondents, 51 % of respondents see AI as something dangerous that could replace human work force. For 48 % of the respondents a drawback of the AI is the fact that it does not have emotions, and for 36 % of respondents the absence of creativity. Only 3 % believes that none of these is a drawback of the AI development.

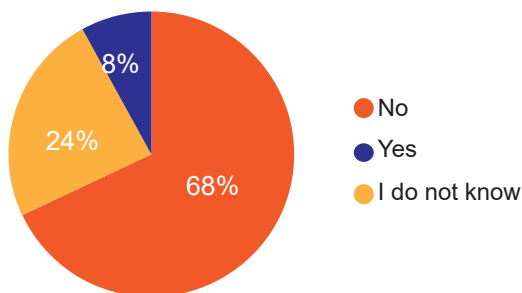
In your opinion what are the drawbacks of AI development?

Graph 14.: Opinion of the respondents about the drawbacks of AI development

Among the research aims, the opinion of the respondents was also asked if they think that AI will ever completely replace humans. The majority (68 %) of the respondents believes that AI will never replace the function nor the role of a human, 24 % does not know the answer to this question, whereas 8 % of the respondents answered „Yes“, i.e., that AI can or will completely replace humans.

Finally, do you believe that AI will ever replace the humans?

Graph 15.: Opinion of the respondents about the possibility that AI completely replaces the humans

Analysis and interpretation of the results

Survey respondents were men and women of different age groups, of different levels of education and with different media competences. Having done the analysis and having checked their answers, we concluded that the majority of the respondents believes that they are sufficiently acquainted with the term *artificial intelligence* and that AI is often used for the creation of manipulative contents, photographs and videos. Furthermore, the research has shown that the majority of the respondents mostly thinks that they have a critical approach to media contents, but also that they believe more in a news accompanied by a photograph. Although the largest number of the respondents did not express an opinion about whether AI development has a positive influence on mankind, the majority mostly agreed that AI is too much used for the purpose of manipulation in the media. When we talk about the assessment and attitude of the respondents connected to the recognition of a photograph created by AI, the majority pointed out that they are sometimes able to recognize such contents. Therefore we can conclude that the respondents are careful when expressing their opinion and competences. Namely, only 11 % of them answered that they can easily recognize the content created by AI. However, we should take into consideration the fact that the answers of the respondents were based on their statements, i.e., the answers refer more to the intuitive perception of the respondents than onto the objective competence.

When the respondents were supposed to recognize the photographs created by AI, and some of the photos were earlier present in the media (like the photograph of Pope Francis), the initial results showed that they can easily recognize a photograph created by AI. However, the percentage got lower when the respondents were offered pictures from the webpages *thisperson-doesnotexist.com* or *whichfaceisreal.com* where upon accessing the page a new generated picture of a face is shown, that they could not have seen earlier. About one of the generated photographs taken from these pages, even 70 % of the respondents thought that it was a real photograph. And vice versa, the largest number of the respondents thought that the only real photograph offered was a creation of AI. Different results were visible also with the photograph of the AI Instagram model, where more than half of the respondents (52 %) recognized that the photograph was generated by AI, whereas 39 % thought that the picture was real. The successfulness of the recognition of the generated photograph was larger in the case when the respondents were supposed to choose one from the two options. Also, one of the research aims and hypotheses was to examine which was the most frequent way of the verification of credibility of a photograph released in a news. The largest number of the respondents answered that they verify credibility of a photograph in a news by searching the same news in other (media) sources. The second most frequent answer was that the respondents will not at all verify credibility of a photograph. As a characteristics of AI in journalism the largest number of the respondents mentioned the spread of fake news and disinformation. As a drawback of the AI development they mentioned that humans use their own intelligence and competences less. However, the majority of the respondents agreed that AI will never replace humans.

The conducted research proved the hypotheses that among public there is an opinion that AI is used for manipulative purposes. The respondents (the public) do not have a habit to verify credibility of a photograph by using tools for that. They check the news most frequently in other sources or they do not verify credibility of a photograph released in media, Internet or on social networks at all.

Taking into consideration the fact that a larger percentage of the respondents did manage to recognize the generated photograph when two options were offered, and they managed to recognize the generated photographs of Pope Francis and of the dog, whereas in the examples that followed that percentage was lower, we did confirm the hypothesis that the public sometimes can not recognize the content generated by AI. Also it is important to take into consideration the fact that this was an isolated research and that the respondents knew that some of the photographs had been created by AI. The results could be highly different if the respondents, in an uncontrolled environment, came across a generated photograph in a news or in the media in general. Furthermore, the respondents could

have known in advance about some of the examples (like the photograph of Pope Francis or of the AI Instagram model) that they were a creation of AI, which could have influenced the results. On the other hand, the results of the unknown and well done example of the photographs from the page *thispersondoesnotexist.com* confirmed that the public can not easily recognize photographs created by AI. Limitations are connected to the convenient sample, which lowers the possibility of generalisations of the results. However, as it has been stated, the research can serve as a starting point, idea or thought for the future research with a larger and more representative sample.

CONCLUSION

We live in the time of domination of the visual contents like photographs and short videos, as opposed to the long, detailed texts. Therefore, visual contents are highly used as media techniques of forming the perception of reality. The abundance and diversity of easily accessible information as well as the possibility of commenting, sharing and selecting the information according to the personal wishes and needs of users have changed the habits of the media users. The public is faced on a daily basis with texts, photographs and videos whose authenticity it is not easy to recognize. Every day it is becoming more and more difficult to identify and recognize truthful, facts grounded and objective media content, especially with the advent of AI and *deepfake* technologies.

Although the public is aware of the current scope and the continuous development of AI and of the possibilities of its manipulative influences in all social segments including media, since there is an absence of the habit to verify credibility of the textual and photographic contents, especially because of the existence of the advanced *deepfake* technology, it is necessary to develop competences of digital literacy. Bearing this in mind it is important that all the actors be included – public and private sector, media, educational institutions and citizens.

From this we can draw a conclusion that media, digital technologies and AI are neither positive nor negative by themselves, but certainly they are not neutral. They are determined (at least for now) by the manner in which people apply and use them. Therefore it is crucial to reach a responsible and ethical application of these technologies. We should arouse the need and raise awareness about the need of the public to develop digital and media competences, which is a foundation for quality journalism, and subsequently for a functional, democratic society.

SILVANA MARIĆ TOKIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

E-mail: silvana.marictokic@ff.sum.ba

IVONA ŠETKA-ČILIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

E-mail: ivona.setkacilic@ff.sum.ba

MIROSLAV VASILJ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

E-mail: miroslav.vasilj@ff.sum.ba

UDK: 316.774

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.89

Prethodno priopćenje

MEDIJSKA KONSTRUKCIJA STVARNOSTI U SLUČAJU JUŽNE PLINSKE INTERKONEKCIJE

Sažetak

Postajući jedan od ključnih elemenata moći, informacija postaje sredstvo informacijsko-medijskoga nadmetanja. Borba za informacije, prevlast nad informacijama i posjedovanje informacija doveli su do niza promjena unutar brojnih područja, pa tako i energetske. Mediji kao ključni prenositelji i stvaratelji informacija postaju konstrukti neke nove stvarnosti.

Istraživački dio rada temeljit će se na komparativnoj analizi sadržaja – na koji su način mediji sa sjedištem u Mostaru i oni sa sjedištem u Sarajevu informirali i formirali dvije javnosti (hrvatsku i bošnjačku) o temi Južne plinske interkonekcije.

Cilj je rada pridonijeti razotkrivanju medijske manipulacije nad javnim prostorom kojemu je izloženo niz javnosti unutar Bosne i Hercegovine, ali i šire. Unošenjem novih oblika informacija, usporedbom postojećih podataka i informacija, razotkrivanjem niza dezinformacija i lažnih informacija te odabirom sugovornika pokušat će se sagledati na koji j način konstruirana medijska stvarnost o Južnoj plinskoj interkonekciji u BiH.

Ključne riječi: informacija, medijska konstrukcija stvarnosti, bošnjačka i hrvatska javnost, Južna plinska interkonekcija.

MEDIA CONSTRUCTION OF REALITY IN THE CASE OF THE SOUTHERN GAS INTERCONNECTION

Abstract

Having become one of the key elements of power, information has also become a means of information-media competition. Not only has the struggle for information led to serious changes in numerous areas including energy, but also over the possession of information as well. The media, as key transmitters and creators of information, have become creators of a new reality.

The research part of this paper will be based on a comparative analysis of the content, i.e. in which way the media located in Mostar and those located in Sarajevo have informed and formed two groups of the public (Croatian and Bosnian) on the subject of the Southern Gas Interconnection.

The goal of the paper is to contribute to the exposure of media manipulation of the public space to which a number of members of the public have been exposed in Bosnia and Herzegovina and beyond. By introducing new forms of information, comparing existing data and information, exposing a series of misinformation and false information, as well as selecting interlocutors, an attempt will be made to see how the media reality in case of the Southern Gas Interconnection in Bosnia and Herzegovina has been constructed.

Keywords: information, media construction of reality, Bosnian and Croatian public, southern gas interconnection

UVOD

Južna plinska interkonekcija otvorila je nove i produbila stare podjele u trima javnostima u BiH. Dio je Jadransko-jonskoga plinovoda kojim bi se iz Azerbajdžana, a između ostalih i preko Hrvatske, dopremao plin za balkanske države. Cilj izgradnje ove interkonekcije jest smanjenje ovisnosti o ruskome plinu. U BiH bi plinovod išao preko Posušja do Novoga Travnika, s krakom do Mostara. Plinovod Zagvozd – Novi Travnik nalazi se na listi prioriteta Europske energetske zajednice. No, s obzirom na različite političke, gospodarske i energetske interese političkoga Mostara, Sarajeva, Zagreba i Washingtona, mediji, posebice oni u Sarajevu i Mostaru, pokazali su potpuni rascjep po tome pitanju. I dok mediji u Sarajevu podupiru stavove bošnjačke politike koja se zalaže da projekt vodi tvrtka sa sjedištem u Sarajevu – *BH Gas*, dotle mediji u Mostaru podupiru stavove hrvatske politike koja predlaže osnivanje novoga javnog poduzeća sa sjedištem u Mostaru pod nazivom *Južna plinska interkonekcija d.o.o.* Nije to ništa neobično za složene zemlje kakva je Bosna i Hercegovina. Komparativne analize rađene u drugim pluralnim europskim državama, kao što su Belgija, Španjolska, Švicarska, Sjeverna Makedonija..., pokazuju slične rezultate, ako ne i još veće rascjepe. Već davno o tome je u svojoj studiji *Demokracija u pluralnim društvima* pisao Arend Lijphart. Mediji

su u tome rascjepu koristili već poznate tehnike. Prva je oportuni svjedoci – odabir sugovornika koji odgovaraju uređivačkoj politici medija. Druga je sinkronizacija – jednostrano izvještavanje, tj. prenošenje informacija koje su u skladu s uređivačkom politikom medija i prešućivanje informacija koje se ne uklapaju u uređivačku politiku. Treća je tehnika oprema tekstova – isticanje u naslovima i fotografijama dijelova koji su u skladu s uređivačkom politikom medija. Sve navedeno potiče isključivanje drukčijega mišljenja i potpuna medijskog rascjepa publike.

Ciljevi su rada istražiti, spoznati i provjeriti:

- zastupljenost navedene teme u medijima u Sarajevu i medijima u Mostaru
- zastupljenost novinarskih žanrova pomoću kojih je sadržaj plasiran u medije
- zastupljenost sugovornika uključenih u temu te jesu li izvori poznati ili nepoznati
- način opreme tekstova koji su se odnosili na navedenu temu
- pristup medija glede uravnoteženosti i moguće pristranosti vezano za navedenu temu.

Uvažavajući predmet rada, postavljene su sljedeće hipoteze:

H0: Mediji sa sjedištem u Sarajevu i Mostaru na različite su načine informirali i formirali bošnjačku i hrvatsku javnost u Bosni i Hercegovini o temi Južne plinske interkonekcije jer nisu uravnoteženo izvještavali o temi, birali su sugovornike koji podupiru stav redakcije te su pridavali različitu važnost navedenoj temi.

H1: Postoji razlika u načinu opreme tekstova, posebice naslova, kod medija u Sarajevu i medija u Mostaru o navedenoj temi.

H2: Kod medija iz Sarajeva i medija iz Mostara dominirali su informativni žanrovi u odnosu na komentatorsko-analitičke žanrove.

Analizirana su tri medija s područja Mostara: *Večernji list*, *Hrvatski medijski servis*, *Dnevnik* i tri medija s područja Sarajeva: *Dnevni Avaz*, *Klix* i *Slobodna Bosna*.

JUŽNA PLINSKA INTERKONEKCIJA I PRIJEPORI BOŠNJAČKE I HRVATSKE POLITIKE

Projekt Južne plinske interkonekcije, koji bi povezao Bosnu i Hercegovinu s Hrvatskom i smanjio ovisnost o ruskome plinu, postao je predmet političkih nesuglasica u BiH. Dok predstavnici Hrvata u BiH inzistiraju na osnivanju novoga javnog poduzeća sa sjedištem u Mostaru naziva *Južna*

plinska interkonekcija d.o.o., koje bi bilo zaduženo za realizaciju projekta, dotle bošnjački političari i američki diplomati iz administracije bivšega američkog predsjednika Joe Bidena traže da projekt ostane u nadležnosti već postojeće tvrtke *BH Gas* sa sjedištem u Sarajevu.

Plinovod bi trebao povezati Zagvozd u Hrvatskoj s Posušjem, Novim Travnikom i Mostarom, a projekt ima stratešku važnost za Republiku Hrvatsku, Europsku uniju te Bosnu i Hercegovinu. Predsjednik Hrvatskoga narodnog sabora Dragan Čović rekao je kako je *Južna plinska interkonekcija* strateški interes hrvatskoga naroda:

Sjedište tvrtke Južna plinska interkonekcija mora biti u Mostaru. Moramo pokazati da smo narod, da nismo neko pleme ni šverceri koje možete kupiti za sto maraka... Sa Zagrebom smo razgovarali još prije dvije godine o Južnoj plinskoj interkonekciji i složili smo se kako je ona strateški interes hrvatskog naroda. Želimo taj strateški projekt, žurno ga želimo, želimo snažno investirati zajedno s Republikom Hrvatskom, a da budu zadovoljeni svi drugi interesi.¹

Unatoč protivljenju hrvatske strane u oba doma Parlamenta Federacije BiH usvojen je *Zakon o Južnoj plinskoj interkonekciji* koji ne uključuje osnivanje tvrtke sa sjedištem u Mostaru. I dok su zastupnici i izaslanici iz bošnjačkih stranaka glasali za takav prijedlog, zastupnici i izaslanici hrvatskih stranaka bili su protiv.

Bošnjački političari iz stranaka Trojke – Socijaldemokratske partije, Naše stranke te Naroda i pravde smatraju kako nadležnost za projekt treba imati tvrtka sa sjedištem u Sarajevu *BH Gas*. Predsjednik Naroda i pravde Elmedin Konaković smatra i da je usvajanje *Zakona o Južnoj interkonekciji* dobar i važan korak:

Razbili smo tu priču, famu o Južnoj interkonekciji. Imamo zakonske preduvjete koji su vrlo bitni. Imamo restrukturiranje *BH Gasa* koje smo mi najavljivali, tražili, nudili HDZ-u kao partneru od samog starta, da se na takav način provede i Južna interkonekcija. Oni su to odbijali, cijeli taj proces, tražeći da se formira neko novo etničko poduzeće. Mi na to ne pristajemo, na to su pristajali naši prethodnici, pa imate Hrvatske pošte, pa imate Hrvatsku struju, pa HZHB, neka poduzeća. Nemamo ništa protiv da podružnica bude u Mostaru.²

1 „Dragan Čović otvoreno u Kompas: Moramo pokazati da smo narod, da nismo neke pleme ni šverceri koje možete kupiti za sto maraka“, 20. III. 2024., <https://rtv-hb.com/bosna-i-hercegovina/dragan-covic-otvoreno-u-kompasu-moramo-pokazati-da-smo-narod-da-nismo-neko>, (25. II. 2025.).

2 „Konaković o Južnoj interkonekciji: podružnica u Mostaru da, ali ne hrvatska“, 17. I. 2025., <https://bljesak.info/vijesti/politika/konakovic-o-južnoj-interkonekciji-podružnica-u-mostaru-da-ali-ne-hrvatska/479979>, (27. II. 2025.).

S druge strane, predsjednik Kluba Hrvata u Domu naroda Parlamenta Federacije Damir Džeba optužuje *BH Gas* da nema sposobnost provesti projekt Južne plinske interkonekcije te da je to jednonacionalno poduzeće bez gotovo ijednoga uposlenog Hrvata:

Imali su problem s Uredom za reviziju i revizorskim izvješćem jer nemaju mehanizaciju, ni opremu ni ljudstvo za izgradnju plinovoda. U dugovima su najmanje 27 milijuna maraka s dva izgubljena sudska spora i kreditima koje vraćaju, a to je šteta za proračun i građane F BiH. Može li se poduzeću s takvom krvnom slikom u smislu dubioza dati da vode najvažniji geostrateški, geopolitički zajednički projekt Republike Hrvatske i BiH.³

Nekadašnji američki veleposlanik u BiH Michael Murphy zalagao se da isključio *BH Gas* preuzme projekt. Nakon sastanka s predsjednikom SDP-a Nerminom Nikšićem zauzeo se za žurnu reformu toga poduzeća. „Razgovarali smo o planovima vlade Federacije BiH da odobri hitno potrebne reforme BH Gasu kako bi se poboljšala njegova učinkovitost i osiguralo da bude tvrtka koja služi i predstavlja sve stanovnike Federacije.“⁴

Energetska neovisnost nužnost je svih država jer niz promjena unutar različitih područja mogu dovesti do energetske ugroženosti, energetske ovisnosti, pa čak i energetske pritiska od niza izvanjskih čimbenika. „Nadalje, posebno važan projekt koji treba doprinijeti diversifikaciji i smanjenju pogubnih geopolitičkih utjecaja jest plan izgradnje Južne plinske interkonekcije... Također, njime se otvara pretpostavka daljnjega razvoja industrije koja bi koristila mnogo prihvatljiviji i okolišu manje štetan energent.“⁵

Nakon odlaska američkoga veleposlanika Murphya i dolaska nove američke administracije na čelu s predsjednikom Sjedinjenih Američkih Država Donaldom Trumpom i bošnjačka i hrvatska strana čekaju službeni stav nove administracije po pitanju Južne plinske interkonekcije.

3 „Džeba za Kompas: sjedište će biti u Mostaru, BH gas je nesposoban, a bez Hrvatske nema Južne plinske interkonekcije“, 18. XII. 2024., <https://rtv-hb.com/vijesti-bosna-i-hercegovina/dzeba-za-kompas-sjedište-ce-biti-u-mostaru-bh-gas-je-nesposoban-bez>, (1. III. 2025.).

4 „Američki veleposlanik u ofenzivi: Traži hitan preustroj BH Gasa“, 19. XII. 2024., <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/americki-veleposlanik-u-ofenzivi-trazi-hitan-preustroj-bh-gasa-20241219>, (28. II. 2025.).

5 Gordan Akrap – Dražen Barbarić – Dragan Mišetić, *Energetska (ne)ovisnost Bosne i Hercegovine i strateško partnerstvo s Republikom Hrvatskom*, 2023-2024., str. 16.

ULOGA MEDIJA U KONSTRUIRANJU DRUŠTVENE STVARNOSTI

Mediji su jedan od ključnih činitelja suvremenoga društva. Moć koju oni posjeduju i s kojom ostvaruju utjecaj odražava se na sve društvene dijelove: politički, kulturni, gospodarski, znanstveni, pa tako i energentski. Kao ključni prenositelji informacija, ali i niza drugih oblika informacija (dezinformacija, pogrešnih informacija, lažnih vijesti), oni postaju sredstvo informacijskoga nadmetanja, čime borba za medije, za kontrolu nad medijima poprima nove obrise. Bez mogućnosti širenja točnih i provjerenih informacija, informacija u širem kontekstu stvara se potpuno nova stvarnost koja ne mora biti istinita, ali je istinita po svojim posljedicama.

Informacijsko-komunikacijski razvoj, ali prije svega onaj tehnološki, koji je uvelike utjecao i na sami medijski prostor, promijenio je pogled na svijet, doživljaj svijeta te je pridonio stvaranju neke nove stvarnosti. Konstrukti te nove stvarnosti koriste medije radi ostvarivanja vlastitih interesa na puno širem polju izvan medijskoga. Doživljaj svijeta, događaja, osoba nije više vezan za samu stvarnost nego prikaz te stvarnosti. Ili, kao što Miroslav Tuđman navodi: „Čovjek više nema neposredno iskustvo o pojavama i činjenicama, ne može neposredno iskusiti realnost, nastalo je vremensko i prostorno 'odvajanje riječi od realnosti' i ljudi svoj život, odluke i ponašanja organiziraju na temelju onoga što čuju i vide u medijima.“⁶ Medijski prostor postaje glavni izvor informiranja, stoga ima ogromne mogućnosti za širenje različitih oblika informacija s ciljem utjecaja. Stvarajući događaje prema namjerama kreatora i konstruktora nove stvarnosti, različiti oblici informacija dopiru do različitih javnosti. Konstruiran događaj često ima veću uvjerljivost od činjenica i podataka koji se, nažalost, isključuju iz medijskoga prostora ili se prezentiraju u drugom svjetlu. „Činjenice se izmjenjuju sa stavovima, slijepo nas vode u međusobne svađe jer je sama naša stvarnost dovedena u pitanje.“⁷

Jean Baudrillard je još osamdesetih godina prošloga stoljeća pisao kako je „postmodernističko društvo, a poglavito njegova američka varijanta, uz sve prisutno komuniciranje posredstvom masovnih medija, izgubila iz vidokruga samu stvarnost. Ono živi u simuliranoj stvarnosti – simulakrumu“⁸.

6 Miroslav Tuđman, *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2008., str. 21.

7 P. W. Singer – Emerson T. Brooking, *Rat lajkova: Kada društvene mreže postaju oružje*, Fokus, 2021., str. 143.

8 Jean Baudrillard, *The Evil Demon of Images*, Power Publications, 1987., str. 43.

Granice između podataka i informacija brišu se, kao i između istinitoga i lažnoga, stvarnosti i privida. Oni koji konstruiraju neku novu stvarnost koriste medije za ostvarivanje svojih ciljeva i namjera. Ljudska potreba za informacijama i komunikacijom otvara vrata onima koji izokreću taj komunikacijski proces, a informacije mijenjaju i prilagođavaju vlastitim interesima odnosno interesima određenih društvenih grupa. Ono što se želi postići jest „proizvodnja pristanka“, prihvaćanje konstruirane stvarnosti bez mogućnosti vrednovanja, provjere, kritičnosti. Ili, kao što Noam Chomsky, govoreći o proizvodnji pristanka, zaključuje da se narod najučinkovitije može kontrolirati kontroliranjem misli. Prema njemu mediji imaju jednu od ključnih uloga u sustavu indoktrinacije, naravno uz druge sustave.⁹

„Misli su one koje mogu dovesti do djela i zato ih treba držati na uzici.“¹⁰ Nametnuti čovjeku, grupi ljudi, većoj skupini da misli onako kako je u vašem interesu jest najveći uspjeh konstruktora medijske stvarnosti. Postavljanjem matrice dezinformacije (u ovome slučaju Južne plinske interkonekcije) te nadogradnjom te matrice s nizom dezinformacija, pogrešnih informacija i lažnih informacija stvara se potpuno drugačije viđenje događaja energetske neovisnosti.

Konstrukti neke nove stvarnosti, koja izlazi iz okvira realnosti, s ostvarenjem cilja prelaze u stvaranje novih stvarnosti, samo s drugačijim ciljevima i motivima. Kreiranje ili konstruiranje nove stvarnosti dovodi do pitanja tko su kreatori ili konstrukti nove stvarnosti. Prema Nenadić i Vučković kao „kreatori se navode nalogodavci i izvršitelji koji kreiraju dezinformacijsku kampanju s ciljem ostvarenja političkog ili ekonomskog interesa. Njihove motivacije i učinkovitost se razlikuju. Najveći potencijal stvaranja utjecajnih obmanjujućih kampanja imaju politički akteri, pogotovo vladajući i to zahvaljujući financijskim i drugim resursima kojima raspolažu“¹¹. U svojstvu kreatora ili konstruktora znaju se naći i pojedinci, ali i veće skupine ljudi koji korištenjem medija te širenjem različitih vidova obmanjujućih informacija stvaraju podlogu za niz drugih oblika djelovanja za potrebe različitih interesnih grupa.

Pojava niza novih medija ili nadogradnja postojećih šire prostor za složenije konstruiranu stvarnost. U tu svrhu koriste se različiti oblici informacija: dezinformacije, pogrešne informacije, lažne informacije i niz nadolazećih izmijenjenih oblika informacija. Određene javnosti koje primaju različite oblike informacija i bezuvjetno ih prihvaćaju postaju konstruirane javnosti. Prista-

9 Usp. Miroslav Tuđman, *Prikazalište znanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2003., str. 172.

10 M. Tuđman, *n. dj.*, str. 172.

11 Iva Nenadić – Milica Vučković, *Dezinformacije, Edukativna brošura i vježbe za razumijevanje problema dezinformacija*, Agencija za elektroničke medije i UNICEF Zagreb, 2021., str. 5.

nak na informaciju i prihvaćanje ponuđene stvarnosti oslikava se u smislu: „s nama ste“; a ako javnost drugačije misli, traži drugi vid informacije, pokušava dekonstruirati ponuđenu stvarnost oslikava se: „protiv nas ste“.

RAZVOJ KRITIČKE PROCJENE MEDIJA

Mogućnosti koje mediji danas posjeduju nadilaze vlastiti doživljaj svijeta. Oni svjesno (najčešće) ili nesvjesno odabirom informacija kreiraju sliku svijeta. Upućenost na informacije te vremenska ograničenost najčešće se navode kao glavni razlozi neupitna povjerenja u medije i medijske sadržaje. Zanimljivo je da je s pojavom informacijskoga doba došlo do promjene u području moći, poništava se teza *Znanje je moć*, „jer nadzor pristupu obavijestima postaje najmoćnije sredstvo u informacijskom dobu“¹². Ako imate pristup informacijama, možete utjecati na njihovo širenje. Ako imate pristup komunikacijskim kanalima za širenje informacija te ako ih znate koristiti, posebno u digitalnome dobu, onda ste dominantni unutar informacijsko-komunikacijskoga prostora.

Da ne bi došlo do potpuna prihvaćanja konstruirane stvarnosti, potrebno je steći niz znanja koja su neophodna u dobu tehnologija i informacijskome dobu. Kritičko vrednovanje svih izvora informacija, poznavanje izvora, dolaženje do novih izvora, sagledavanje stvari iz više kutova gledišta, poznavanje informacijsko-medijskoga prostora, postavljanje informacije u širi kontekst i medijsko-informacijsko opismenjavanje samo su neki od načina za izbjegavanje kontrole misli kojoj je javnost izložena te razotkrivanja konstruirane stvarnosti koja je stvorena radi bezuvjetna prihvaćanja.

Zbog toga se posljednjih desetljeća sve više govori o medijskoj pismenosti. „Medijska pismenost je stanovište na kome se temelji naše korištenje medija i tumačenje smisla poruka koje nam upućuju. To stanovište stvaramo na osnovi raspoloživog znanja.“¹³ Šest je vrsta medijskoga utjecaja na publiku: saznavni, utjecaj na stavove, emocionalni, fiziološki, utjecaj na ponašanje i makroutjecaj.¹⁴

Siniša Kovačić navodi kako „postmoderan pogled donosi spoznaju o društvenoj (medijskoj) konstrukciji realnosti: nema jedne istine, nema objektivnosti“¹⁵. Istina postaje relativan pojam, na djelu je mnoštvo istina.

U nizu medijski konstruiranih stvarnosti potrebno je pronaći elemente putem kojih je moguće razotkriti tu režiranu stvarnost. Bez raznih znanja o samome radu medija i utjecaju medijskih sadržaja, bez niza znanja iz niza

12 M. Tuđman, *n. dj.*, str. 43.

13 James Potter, *Medijska pismenost*, Clio, 2011., str. 35.

14 Usp. *Isto*, str. 150-154.

15 Siniša Kovačić, *Online novinarstvo, Služenje javnosti ili podilaženje publici*, Hrvatska sveučilišna naklada – Sveučilište u Mostaru, 2021., str. 38.

srodnih područja, ali prije svega svojstvena znanja o potrebi za dodatnim znanjima, ne možemo prepoznati konstruktore „nove stvarnosti“, njihove ciljeve i namjere.

Bez obzira na medijsku pokrivenost, na medijsku usmjerenost svih članova društva, ono što bi se trebalo moći ili znati jest znati kako mediji djeluju, princip njihova rada, shvatiti strukturu medija, ciljeve koje određeni mediji žele ostvariti, motive medija i niz drugih odrednica vezanih za medijski prostor. Ne biti oslonjen samo na određene medije ili određeni medijski prostor, nego kao izvore informacija koristiti i niz drugih izvora, sagledati stvari iz više kutova, prikupiti veći broj različitih informacija, proširiti vlastito mišljenje itd. samo su neke od metoda neprihvatanja konstruirane stvarnosti kao realnosti.

ISTRAŽIVAČKI DIO

Istraživanje je provedeno u siječnju, veljači i ožujku 2024. godine. Vremenski raspon istraživanja usklađen je s intenzitetom teme unutar javnoga prostora. Analizirana su tri medija s područja Mostara: *Večernji list*, *Hrvatski medijski servis* i *Dnevnik* te tri medija s područja Sarajeva: *Dnevni Avaz*, *Klix* i *Slobodna Bosna*. Mjerna je jedinica tekst.

Metodologija korištena u radu jest analiza sadržaja, koja je inače jedna od najčešće korištenih metoda istraživanja u društvenim znanostima.

Varijable koje su korištene u istraživačkoj analizi jesu:

- broj tekstova (mediji iz Sarajeva – mediji iz Mostara; usporedba broja tekstova) – koliko je posvećeno prostora toj temi
- koji su žanrovi dominirali pri plasiranju tekstova o Južnoj plinskoj interkonekciji
- broj sugovornika u tekstu
- vrste izvora – poznati ili nepoznati
- odabir vrste naslova pri opremljenosti teksta
- uravnoteženost i pristranost – je li zastupljeno više strana.

BROJ TEKSTOVA

Pod tekstom se podrazumijeva svaka samostalna novinarska cjelina objavljena u novinama ili na internetskom portalu, bez obzira na opseg i formu, način na koji je grafički odvojena od sljedeće cjeline i način opreme istoga teksta.

BROJ TEKSTOVA			
	siječanj	veljača	ožujak
Mediji iz Mostara	9	4	10
Mediji iz Sarajeva	3	12	4

Tablica 1. Broj tekstova

Mediji s područja Mostara su u siječnju 2024. godine, prema analizi, objavili devet tekstova, u veljači četiri i u ožujku deset tekstova na temu Južne plinske interkonekcije, dok su mediji iz Sarajeva u siječnju 2024. godine objavili tri, u veljači dvanaest i u ožujku četiri teksta o istoj temi. Broj je analiziranih tekstova 42.

ZASTUPLJENOST ŽANROVA

„Novinarski žanrovi su fluidne/hibridne forme označene predmetom, metodom, funkcijom i medijem, koje posjeduju dominirajuće postupke uobličavanja informacija, tema, stavova i ideja, čega novinari, za razliku od publike, trebaju biti svjesni.“¹⁶ Postoje brojne klasifikacije žanrova, a temeljna je podjela na informativne i komentatorsko-analitičke. Informativni su žanrovi: vijest, izvješće, prikaz i *liveblogging*. Kod ovih žanrova dominiraju činjenice, a stavovi i mišljenja autora ne bi se trebali iznositi. Komentatorsko-analitički su žanrovi: komentar, članak, analiza i kritika. Kod njih su u prvome planu razmatranje, objašnjavanje, tumačenje, analiziranje, iznošenje ocjena i stavova.

ŽANR						
	vijest	izvješće	članak	analiza	intervju	komentar
Mediji iz Mostara	2	17	1	3	0	0
Mediji iz Sarajeva	2	8	6	1	1	1

Tablica 2. Zastupljenost žanrova

¹⁶ Miroslav Vasilj, *Novinarski žanrovi. Forme u eri postistine i digitalnih medija*, Synopsis – Sveučilište u Mostaru – Plejada, 2022., str. 28.

Prema analizi mediji iz Mostara imaju najveći broj tekstova u obliku izvješća¹⁷, njih 17. Najčešće je riječ o izvješću gostovanja relevantnoga sugovornika na nekome od medija. Takav je i, primjerice, tekst: *Džeba: Posebnim zakonom urediti pitanje južne plinske interkonekcije kao najvažnijeg infrastrukturnog energetskog projekta u FBiH*¹⁸. Zabilježene su i tri analize¹⁹, dvije vijesti²⁰ i jedan članak²¹. Mediji iz Sarajeva najveći su broj tekstova također objavili u formi izvješća, njih osam. Kao i kod medija iz Mostara, i u sarajevskim medijima riječ je o izjavi nekoga relevantnog sugovornika. Primjerice, tekst: *Ministar Vedran Lakić u posjeti: BH-Gas spreman za južnu interkonekciju*²². Zabilježeno je i šest članka, dvije vijesti i po jedna analiza, intervju²³ i komentar²⁴.

ZASTUPLJENOST SUGOVORNIKA

Sugovornici u medijima imaju nekoliko funkcija. Prije svega, daju relevantnost tekstu jer je riječ o osobama koje su pozvane o određenoj temi iznijeti mišljenje, stav, ideju ili neku novu informaciju. S druge strane, sugovornici demokratiziraju medijski prostor jer bi se bez njih u medijima

- 17 Izvješće je informativni novinarski žanr u kojemu je dominirajući postupak kronološki opis događaja ili pojave, čije je obilježje razvojno prikazivanje činjenica, izuzimajući lid u kojemu se iznosi najvažnija informacija.
- 18 DŽEBA: Posebnim zakonom urediti pitanje južne plinske interkonekcije kao najvažnijeg infrastrukturnog energetskog projekta u FBiH, 25. III. 2024., <https://hms.ba/dzeba-posebnim-zakonom-urediti-pitanje-juzne-plinske-interkonekcije-kao-najvaznijeg-infrastrukturnog-energetskog-projekta-u-fbih/>, (20. IX. 2024.).
- 19 Analiza je komentatorsko-analitički novinarski žanr u kojemu je dominirajući postupak smještanje postojećih informacija u širi kontekst, tumačenje i objašnjavanje njihovih značenja te ukazivanje na mogući daljnji tijek događaja, i to pomoću topika usporedbe i kontrasta, uzroka i posljedica te problema i rješenja.
- 20 Vijest je informativni novinarski žanr u kojemu se odgovorima na ključna pitanja: što, tko, gdje, kada i kako publika informira na pošten, točan i sažet način o najvažnijim činjenicama o nekome događaju, pojavi ili osobi.
- 21 Članak je komentatorsko-analitički novinarski žanr u kojemu je dominirajući postupak raščlamba teme ili događaja, prilikom čega više sugovornika najčešće zauzima suprotne pozicije, a novinari prepuštaju sugovornicima da iznesu konačan sud o temi ili događaju.
- 22 „MINISTAR VEDRAN LAKIĆ U POSJETI: BH-Gas spreman za južnu interkonekciju“, 8. VI. 2024., <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/364782/ministar-vedran-lakic-u-posjeti-bh-gas-spreman-za-juznu-interkonekciju.html>, (26. II. 2025.).
- 23 Intervju je dijaloški novinarski žanr čiji se dominirajući postupak temelji na pitanjima i odgovorima između novinara i sugovornika, a u kojemu sugovornik javno iznosi mišljenje, ideje ili informacije.
- 24 Komentar je komentatorsko-analitički žanr u kojemu autor iznosi vlastiti stav ili stav redakcije o određenoj informaciji ili temi otkrivajući uzroke, pojašnjavajući trenutačne događaje i navodeći moguće posljedice.

jedino pojavljivali novinari. Teoretičari izrazito kritično pišu o odabiru sugovornika. Pierre Bourdieu to ocjenjuje kao manipulaciju. „Najuspješnija cenzura sastoji se u tome da se na mjestu na kojima se govori postave oni ljudi koji imaju kazati samo ono što se od njih očekuje da kažu ili, još bolje, koji nemaju što kazati.“²⁵

SUGOVORNICI					
	Ni jedan sugovornik	Jedan sugovornik	Dva sugovornika	Tri sugovornika	Četiri sugovornika
Mediji iz Mostara	0 tekstova	15 tekstova	6 tekstova	1 tekst	1 tekst
Mediji iz Sarajeva	2 teksta	12 tekstova	3 tekstova	0 tekstova	2 teksta

Tablica 3. Zastupljenost sugovornika

Što se tiče analize broja sugovornika, navedeni mediji iz Mostara imaju 15 tekstova s jednim sugovornikom. I kod medija sa sjedištem u Mostaru i u Sarajevu najčešće je riječ o tekstovima u kojima se prenosi izjava jednoga sugovornika prilikom protokolarnoga susreta, posjete, upućena pisma ili gostovanja na nekome mediju. Primjerice, takav je tekst: *Plenković: Bh. Hrvati moraju imati ključnu ulogu u plinovodu Južna interkonekcija*²⁶. Šest je tekstova s dva sugovornika te po jedan s tri i četiri sugovornika. Broj je sugovornika u medijima iz Sarajeva: dva teksta s niti jednim sugovornikom, a 12 s jednim sugovornikom. Primjerice: *Almir Bećarević pisao Plenkoviću: Može li Bošnjacima bar koske da ostavite?*²⁷ Tri su teksta s dva sugovornika i dva s četiri sugovornika. Mediji s područja Mostara koriste jednoga ili dva sugovornika u 21 od 42 teksta, dok mediji s područja Sarajeva u 14 od 19 analiziranih tekstova koriste ili nijednoga sugovornika ili samo jednoga sugovornika.

25 Pierre Bourdieu, *Narcisovo ogledalo: Rasprava o televizijskom novinarstvu*, Clio, 2000., str. 117.

26 „Plenković: Bh Hrvati moraju imati ključnu ulogu u plinovodu Južna interkonekcija“, 23. 3. 2024., <https://hms.ba/plenkovic-bh-hrvati-moraju-imati-kljucnu-ulogu-u-plinovodu-juzna-interkonekcija/> (18. VII. 2024.).

27 „ALMIR BEČAREVIĆ PISAO PLENKOVIĆU: ‘Može li Bošnjacima barem koske da ostavite?’“, 24. III. 2024., <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/347391/almir-becharevic-pisao-plenkovicu-moze-li-bosnjacima-bar-koske-da-ostavite.html> (15. VI. 2024.).

ZASTUPLJENOST IZVORA

Oznaka izvora presudan je element u pisanju teksta. Izvori su sve one osobe i mjesta od kojih se, odnosno na kojima se, mogu dobiti podatci o činjenicama koje novinare zanimaju. Tekstovi bez izvora gube na vjerodostojnosti. Poznati je izvor *on the record*, a nepoznati *off the record*.

IZVORI		
	Poznati	Nepoznati
Mediji iz Mostara	23	0
Mediji iz Sarajeva	18	1

Tablica 4. Zastupljenost izvora

Mediji iz Mostara navode sve poznate izvore u svim tekstovima koji su analizirani. Primjerice, u tekstu **Čović: Nastavljamo podržavati Izrael, Južna plinska interkonekcija strateški projekt energetske neovisnosti**.²⁸ S druge strane, mediji s područja Sarajeva u 18 tekstova navode sve poznate izvore. Primjerice, u tekstu: *Pitali smo Džindića kada počinje izgradnja gasovoda Južna interkonekcija i kakva je sudbina Bloka 7*²⁹. U jednome od tekstova navodi se jedan nepoznat izvor.

ZASTUPLJENOST NASLOVA

Naslov je najvažniji element u opremi teksta. Osim naslova, novinarsku opremu u užemu smislu čine: nadnaslov, podnaslov, međunaslov, okvir, fotografija i crtež. Naslovi se mogu podijeliti na sljedeće vrste: informativni, citatni, igre riječima, upitni i konkluzivni.

NASLOV				
	Informativni	Citatni	Konkluzivni	Upitni
Mediji iz Mostara	0	21	1	1
Mediji iz Sarajeva	5	4	9	1

Tablica 5. Zastupljenost naslova

28 „Čović: Nastavljamo podržavati Izrael, Južna plinska interkonekcija strateški projekt energetske neovisnosti“, 29. II. 2024., <https://www.vecernji.ba/vijesti/covic-nastavljamo-podrzavati-izrael-juzna-plinska-interkonekcija-strateski-projekt-energetske-neovisnosti-1750308> (28. V. 2024.).

29 „Pitali smo Džindića kada počinje izgradnja gasovoda Južna interkonekcija i kakva je sudbina Bloka 7“, 16. II. 2022., <https://www.klix.ba/biznis/pitali-smo-dzindica-kada-pocinje-izgradnja-gasovoda-juzna-interkonekcija-i-kakva-je-sudbina-bloka-7/220216145> (12. IX. 2024.).

Analizom naslova medija iz Mostara utvrđen je 21 citatni³⁰ naslov. Primjerice: Cvitanović: *Južna interkonekcija strateški interes bh. Hrvata, nema hrvatskog jedinstva, najveći problem samovolja HDZ-a*³¹. Jedan je naslov konkluzivan³² i jedan upitan³³. Analizom naslova koji su objavljeni u medijima iz Sarajeva devet je konkluzivnih. Jedan je takav: *Ode Murphy, ostadoše im obaveze: Federalna vlada (pa)radnom grupom Južnu plinsku interkonekciju pokušava pomoći s mrtve tačke. Imaju jedan veliki problem*³⁴. Pet je informativnih³⁵, a četiri su citatna.

URAVNOTEŽENOST TEKSTOVA

Uravnoteženost se postiže dobivanjem informacija iz više izvora i od više sugovornika kada je to potrebno, a ne samo iz jednoga. To je načelo u uskoj vezi s poštenjem koje se odnosi na novinarov pristup prema činjenicama i shvaćanju tih činjenica od publike.

URAVNOTEŽENOST			
	Jedno stajalište	Dva stajališta	Bez stajališta
Mediji iz Mostara	17	6	0
Mediji iz Sarajeva	17	1	1

Tablica 6. Uravnoteženost tekstova

Analizom elementa uravnoteženosti mediji iz Mostara u 17 tekstova imaju jedno stajalište. Takav je tekst i: *Plenković o Južnoj plinskoj interkonekciji: Želimo da taj projekt ugleda svjetlo dana, moraju se uvažiti interesi Hrvata i FBiH*³⁶. S druge strane, u šest tekstova zastupljena su dva stajališta. Medi-

30 Citatni naslov u sebi sadrži najvažniju izjavu sugovornika koja je bit teksta.

31 „Cvitanović: Južna interkonekcija strateški interese bh. Hrvata, nema hrvatskog jedinstva, najveći problem samovolja HDZ-a“, 9. IV. 2024., <https://www.dnevnik.ba/vijesti/video-cvitanovic-juzna-interkonekcija-strateski-interes-bh-hrvata-nema-hrvatskog-jedinstva-najveci-problem-samovolja-hdz-a-2662556/> (16. IX. 2024.).

32 Konkluzivni naslov odnosi se na zaključak određenoga događaja, mišljenja ili pojave.

33 Upitni naslov u sebi sadrži najvažnije pitanje koje se ističe u tekstu.

34 „ODE MURPHY, OSTADOŠE OBAVEZE: Federalna vlada (pa)radnom grupom Južnu plinsku interkonekciju pokušava pomoći s mrtve tačke. Imaju jedan veliki problem“, 14. VII. 2024., https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/365725/ode-murphy-ostadose-im-obaveze-federalna-vlada-pa-radnom-grupom-ju-znu-plinsku-interkonekciju-pokusava-pomaci-s-mrtve-tacke-imaju-jedan-veliki-problem.html#goog_rewarded, (7. IX. 2024.).

35 Informativni naslov odnosi se na bit informacije u tekstu.

36 „Plenković o Južnoj plinskoj interkonekciji: Želimo da taj projekt ugleda svjetlo dana, moraju se uvažiti interesi Hrvata i FBiH“, 16. IV. 2024., <https://www.dnevnik.ba/vijesti/plenkovic-o-juznoj-plinskoj-interkonekciji-zelimo-da-taj-projekt-ugle->

ji s područja Sarajeva analizom elementa uravnoteženosti jedno stajalište navode u 17 tekstova. Jedan je takav tekst: *Marfi: Čović ima priliku, Južna interkonekcija treba biti prioritet Vlade*³⁷. U samo jednome tekstu zabilježena su dva stajališta i jedan je bez stajališta.

ZAKLJUČAK

Studije koje govore o rascjepima u pluralnim društvima, kakva je i Bosna i Hercegovina, pokazale su se točnima i u slučaju istraživanja o medijskoj konstrukciji stvarnosti u slučaju Južne plinske interkonekcije. Mediji sa sjedištem u Sarajevu i Mostaru, koji su bili predmetom analize sadržaja o toj temi, imali su dijametralno suprotne stavove. I dok su mediji u Sarajevu podupirali stavove bošnjačke politike da isključivu nadležnost za projekt treba imati *BH Gas*, dotle su mediji u Mostaru podupirali stavove hrvatske politike kako je potrebno osnovati novu tvrtku *Južna plinska interkonekcija d.o.o.*

Tijekom istraživanja utvrđena je gotovo identična zastupljenost ove teme u hrvatskim i bošnjačkim medijima. No, analiza sadržaja pokazala je još neke trendove. Prije svega, i jedni i drugi mediji temu su dominantno obrađivali kroz formu informativnih žanrova – najčešće izvješće. Na taj način nisu dublje ulazili u temu, a tekstove su temeljili na prenošenju izjava aktera. Razlog bi mogao biti nedostatak novinara koji su se specijalizirali za teme iz energetskega sektora, ali i kroničan nedostatak ljudi u redakcijama koji su se sveli na jednu do dvije osobe, posebice kod medija sa sjedištem u Mostaru.

S druge strane, kada su sarajevski mediji pokušali tu temu prezentirati kroz složenije žanrove, kao što su analiza ili članak, dakle komentatorsko-analitičke žanrove, opet su dominirali sugovornici koji su podupirali stavove bošnjačke politike. To korelira s onime što se u teoriji novinarstva zove *oportuni svjedoci*. Isto tako, i jedni i drugi, ako su pisali komentare o događaju, u njima su podupirali hrvatske ili bošnjačke interese, što korelira s pojmom *sinkronizacije u medijima* – pojavom kada se komentari, odabir sugovornika i oprema tekstova podudaraju s uređivačkom politikom medijske kuće.

U analiziranim tekstovima gotovo da nije bilo nepoznatih izvora s obzirom na to da su se tekstovi sveli na prenošenje izjava. I u opremi tekstova primijećena je spomenuta pojava sinkronizacije, iako su dominirali citatni

37 da-svjetlo-dana-moraju-se-uvaziti-interesi-hrvata-i-fbih-2662770/, (7. VII. 2024.).
„Marfi: Čović ima priliku, Južna interkonekcija treba biti prioritet Vlade“, 25. I. 2024., <https://avaz.ba/vijesti/bih/881432/marfi-covic-ima-priliku-juzna-interkonekcija-%20treba-biti-prioritet-vlade>, (13. IV. 2024.).

naslovi, što je uobičajeno za informativne žanrove kod kojih je taj naslov jedan od najučestalijih. No, kod dijela medija sa sjedištem u Sarajevu primijećen je i velik broj konkluzivnih elemenata u opremi teksta. Tako bi se izjava nekoga hrvatskog političara o navedenoj temi, uz prenošenje citata, prokomentirala na negativan način koji ide u prilog bošnjačkoj politici.

Nakon svega, temeljna hipoteza: *Mediji sa sjedištem u Sarajevu i Mostaru na različite su načine informirali i formirali bošnjačku i hrvatsku javnost u Bosni i Hercegovini o temi Južne plinske interkonekcije jer nisu uravnoteženo izvještavali o temi, birali su sugovornike koji podupiru stav redakcije te su pridavali različitu važnost navedenoj temi* u najvećoj se mjeri može prihvatiti, osim u dijelu koji se odnosi na pridavanje različita značaja temi, s obzirom na to da su analizirani mediji u Sarajevu i Mostaru tijekom razdoblja istraživanja imali gotovo identičnu zastupljenost tekstova o navedenoj temi. S druge strane, rezultati pokazuju da su mediji sa sjedištem u Sarajevu korelirali sa stavovima bošnjačke politike da posao oko Južne plinske interkonekcije treba biti u nadležnosti *BH Gasa*, dok je uređivačka politika medija sa sjedištem u Mostaru bila podudarna sa stavovima hrvatskih političara da je potrebno osnovati poduzeće sa sjedištem u Mostaru *Južna plinska konekcija d.o.o.* koje bi preuzelo nadležnost za taj projekt. To je posebice vidljivo kod pojma uravnoteženosti, tj. odabira sugovornika koji su podupirali navedene bošnjačke i hrvatske politike.

Pomoćna Hipoteza 1: *Postoji razlika u načinu opreme tekstova, posebice naslova, kod medija u Sarajevu i medija u Mostaru o navedenoj temi* može se prihvatiti jer su kod medija sa sjedištem u Mostaru dominirali citatni naslovi koji se odnose na izjavu nekoga relevantnog sugovornika, dok je kod medija iz Sarajeva bio najveći broj konkluzivnih naslova u kojima dominiraju stavovi autora teksta.

I pomoćna Hipoteza 2: *Kod medija iz Sarajeva i Mostara dominirali su informativni žanrovi u odnosu na komentatorsko-analitičke žanrove* može biti prihvaćena, jer su i kod medija iz Mostara i iz Sarajeva dominirala izvješća kao jedan od informativnih žanrova, s tim da je kod bošnjačkih medija uočen veći broj komentatorsko-analitičkih žanrova u odnosu na hrvatske medije. No, analiza sadržaja tekstova koji govore o Južnoj plinskoj interkonekciji pokazala je nisku razinu istraživačkoga i komentatorsko-analitičkoga novinarstva i kod jednih i kod drugih, jer su se tekstovi sveli na prenošenje izjava aktera, najčešće uz jednoga sugovornika, citatni naslov i, samim time, uz zastupljenost samo jedne strane.

Na kraju, medijska konstrukcija stvarnosti u slučaju Južne plinske interkonekcije još je jednom pokazala svu podjelu medijske scene u Federaciji Bosne i Hercegovine, a time i dodatan rascjep između dviju javnosti.

Popis analiziranih tekstova u istraživačkom dijelu rada

- <https://www.vecernji.ba/vijesti/juzna-plinska-interkonekcija-od-strateske-je-vaznosti-za-rh-bih-hrvate-u-bih-i-americke-saveznike-1740067> objavljeno (19. I. 2024.), pristupljeno (20. III. 2024.).
- <https://www.vecernji.ba/vijesti/covic-nastavljamo-podrzavati-izrael-juzna-plinska-interkonekcija-strateski-projekt-energetske-neovisnosti-1750308> objavljeno (29. II. 2024.), pristupljeno (15. IV. 2024.).
- <https://www.vecernji.ba/vijesti/plenkovic-bh-hrvati-moraju-imati-kljucnu-ulogu-u-plinovodu-juzna-interkonekcija-1756332> objavljeno (24. III. 2024.), pristupljeno (5. IV. 2024.).
- <https://www.vecernji.ba/vijesti/posebnim-zakonom-urediti-pitanje-juzne-plinske-interkonekcije-kao-najvaznijeg-infrastrukturnog-energetskog-projekta-u-fbih-i-uciniti-ga-transparentnim-1756655> objavljeno (25. III. 2024.), pristupljeno (17. V. 2024.).
- <https://hms.ba/milanovic-ostro-sad-namecu-uvjete-za-juznu-plinsku-interkonekciju-kao-kolonijalni-teroristi-a-covicu-prijete-sankcije> objavljeno (26. I. 2024.), pristupljeno (6. II. 2024.).
- <https://hms.ba/odbijajuci-americku-ucjenu-da-prigrli-bh-gas-covic-je-ucinio-apsolutno-ispravnu-stvar-u-cemu-ima-bezrezervnu-podrsku-hrvata/> objavljeno (25. I. 2024.), pristupljeno (10. II. 2024.).
- <https://hms.ba/covic-o-blinkenovom-pismu-juzna-plinska-interkonekcija-strateski-je-interes-bih-i-hrvatskog-naroda-mogu-biti-samo-na-bijeloj-nikako-na-crnoj-listi/> objavljeno (19. I. 2024.), pristupljeno (25. I. 2024.).
- <https://hms.ba/grlic-radman-juzna-interkonekcija-od-strateske-vaznosti-za-hrvatsku-bih-i-sad/> objavljeno (18. I. 2024.), pristupljeno (24. I. 2024.).
- <https://hms.ba/akrap-juznom-plinskom-interkonekcijom-treba-upravljati-kompanija-koja-je-pod-utjecajem-nato-i-eu-kruga/> objavljeno (27. II. 2024.), pristupljeno (4. III. 2024.).
- <https://hms.ba/grlic-radman-treba-osuditi-unitarizam-hegemonizam-i-preglasavanje-hrvata-u-bih/> objavljeno (12. II. 2024.), pristupljeno (20. II. 2024.).
- <https://hms.ba/je-li-vrijeme-za-hrvatsku-nacionalnu-drskost/> objavljeno (10. III. 2024.), pristupljeno (21. III. 2024.).
- <https://hms.ba/plenkovic-bh-hrvati-moraju-imati-kljucnu-ulogu-u-plinovodu-juzna-interkonekcija/> objavljeno (23. III. 2024.), pristupljeno (16. IV. 2024.).
- <https://hms.ba/dzeba-posebnim-zakonom-urediti-pitanje-juzne-plinske-interkonekcije-kao-najvaznijeg-infrastrukturnog-energetskog-projekta-u-fbih/> objavljeno (25. III. 2024.), pristupljeno (9. IV. 2024.).

- <https://hms.ba/covic-pozivam-nositelje-vlasti-da-sami-donosimo-od-luke-i-vodimo-politicke-procese/> objavljeno (28. III. 2024.), pristupljeno (19. V. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/grlic-radman-juzna-interkonekcija-od-strateske-vaznosti-za-hrvatsku-bih-hrvate-u-bih-i-sad-2660266> objavljeno (18. I. 2024.), pristupljeno (23. II. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/covic-ja-mogu-biti-samo-na-bije-loj-listi-nikako-na-crnoj-2660281> objavljeno (19. I. 2024.), pristupljeno (25. II. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/sad-namece-uvjete-za-juznu-plinsku-interkonekciju-poput-kolonijalnih-terorista-2660497> objavljeno (26. I. 2024.), pristupljeno (13. III. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/covic-o-juznoj-interkonekciji-predlazemo-javno-poduzece-sa-sjedistem-u-mostaru-to-je-strateski-interes-jednog-naroda-2660486> objavljeno (26. I. 2024.), pristupljeno (5. III. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/grlic-radman-ne-moze-biti-plinske-juzne-interkonekcije-bez-hrvatske-2660939> objavljeno (12. II. 2024.), pristupljeno (20. III. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/covic-juzna-plinska-interkonekcija-je-strateski-interes-hrvatskog-naroda-2661915> objavljeno (20. III. 2024.), pristupljeno (4. IV. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/interview/covic-juzna-interkonekcija-strateski-interes-hrvata-u-bih-u-bh-gasu-i-namjenskog-industriji-nema-nijednog-hrvata-je-li-to-partnerstvo-2662182> objavljeno (28. III. 2024.), pristupljeno (10. IV. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/plenkovic-bh-hrvati-moraju-ima-ti-kljucnu-ulogu-u-plinovodu-juzna-interkonekcija-2662026> objavljeno (24. III. 2024.), pristupljeno (27. III. 2024.).
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/dzeba-posebnim-zakonom-urediti-pitanje-juzne-plinske-interkonekcije-kao-najvaznijeg-infrastruktur-nog-energetskog-projekta-u-fbih-2662086> objavljeno (25. III. 2024.), pristupljeno (19. V. 2024.).
- <https://avaz.ba/vijesti/bih/881432/marfi-covic-ima-priliku-juzna-interkonekcija-treba-bit-prioritet-vlade> objavljeno (25. I. 2024.), pristupljeno (7. II. 2024.).
- <https://avaz.ba/vijesti/bih/887341/new-york-times-kritikovao-covica-zbog-juzne-interkonekcije-mostar-nazvali-bastionom-hrvatskog-sovinizma> objavljeno (22. II. 2024.), pristupljeno (3. III. 2024.).
- <https://avaz.ba/vijesti/bih/883987/covic-o-medjunarodnoj-zajednici-i-kritikama-na-racun-juzne-plinske-interkonekcije> objavljeno (7. II. 2024.), pristupljeno (27. II. 2024.).

- <https://avaz.ba/vijesti/bih/886357/komsic-i-pic-naglasena-vaznost-projekta-juzna-interkonekcija> objavljeno (18. II. 2024.), pristupljeno (11. III. 2024.).
- <https://avaz.ba/vijesti/bih/885141/grlic-radman-o-juznoj-interkonekciji-nikakve-prijetnje-sankcijama-ne-vode-dobrom-rjesenju> objavljeno (12. III. 2024.), pristupljeno (15. IV. 2024.).
- <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prijedlog-zakona-o-juznoj-interkonekciji-bi-se-ponovo-mogao-naci-u-parlamentarnoj-proceduri/240226133> objavljeno (6. II. 2024.), pristupljeno (20. III. 2024.).
- <https://www.klix.ba/vijesti/bih/parlament-fbih-zakonodavno-pravna-komisija-usvojila-zakljucak-o-plinovodu-juzna-interkonekcija/240215071> objavljeno (5. II. 2024.), pristupljeno (17. II. 2024.).
- <https://www.klix.ba/biznis/pitali-smo-dzindica-kada-pocinje-izgradnja-gasovoda-juzna-interkonekcija-i-kakva-je-sudbina-bloka-7/220216145> objavljeno (16. II. 2024.), pristupljeno (2. III. 2024.).
- <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/337797/andjeli-imaju-ime-i-prezime-chovic-je-blizu-americkog-crvenog-kartona-hdz-ovi-ministri-u-vladi-fbih-od-2021-bh-gasu-ne-zele-izdati-urbanistichku-saglasnost-za-juznu-plinsku-interkonekciju.html> objavljeno (25. I. 2024.), pristupljeno (15. III. 2024.).
- <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/338396/sb-otkriva-amerikanci-nisu-nasjeli-na-hdz-ovu-prichu-juzna-plinska-interkonekcija-nije-projekt-od-interesa-za-hrvatski-narod-nego-chovicev-pokusaj-da-posao-isporuchi-svom-poznaniku-ivici-nuicu.html> objavljeno (29. I. 2024.), pristupljeno (24. II. 2024.).
- <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/343306/lazi-iz-preplacene-i-promasene-studije-o-juznoj-interkonekciji-spinovanje-chinjenicama-o-kojima-postoji-dokumentacija-je-modus-operandi-akademске-zajednice-hns-a.html> objavljeno (9. II. 2024.), pristupljeno (17. II. 2024.).
- <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/342212/sb-saznaje-dragan-chovic-polozio-oruzje-vlada-fbih-na-prijedlog-hdz-ovog-ministra-usvojila-program-javnih-investicija-u-kojem-je-nosilac-projekta-juzne-plinske-interkonekcije-bh-gas-a-ne.html> objavljeno (22. II. 2024.), pristupljeno (28. II. 2024.).
- <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/340990/kucamo-na-vrata-zaboravljenih-informacija-chovicevom-hdz-u-prije-14-godina-nije-smetalo-da-bh-gas-realizuje-juznu-plinsku-interkonekciju-i-da-se-o-tome-razgovara-u-sirokom-bijegu.html> objavljeno (14. II. 2024.), pristupljeno (23. V. 2024.).
- <https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/340228/odgovorili-na-pitanje-o-juznoj-plinskoj-interkonekciji-ambasada-sad-u-bih-deman-tovala-chovica-i-poslala-mu-jasnu-poruku.html> objavljeno (9. II. 2024.), pristupljeno (23. II. 2024.).

- https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/340025/dragan_chovic_ustrajni_nositelj_antiamerickih_vrijednosti_ne_smeta_mu_ruski_gas_u_mostarskom_aluminiju_a_problem_mu_bh_gas_koji_je_juznu_plinsku_interkonekciju_doveo_na_korak_do_realizacije.html objavljeno (8. II. 2024.), pristupljeno (12. IV. 2024.).
- https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/345451/chekajuci_prijedlog_vlade_fbih_juzna_gasna_interkonekcija_projekat_izmedju_americkog_i_chovicevog_interesa.html objavljeno (3. III. 2024.), pristupljeno (17. III. 2024.).
- https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/345558/dossier_juzna_plinska_interkonekcija_u_polemici_izmedju_zajtjeva_najvisih_duznosnika_amerike_i_proruskog_plana_chovica_i_plenkovica_niksic_se_opredijelio_za_kompromis.html objavljeno (14. III. 2024.), pristupljeno (23. IV. 2024.).
- https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/347391/almir_becharevic_pisao_plenkovicu_moze_li_bosnjacima_bar_koske_da_ostavite.html objavljeno (24. III. 2024.), pristupljeno (7. V. 2024.).
- https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/348088/chovic_ne_zna_gdje_udara_neki_su_tu_bili_i_grubi_prema_nama_pa_i_prema_meni_osobno_kada_je_u_pitanju.html objavljeno (28. III. 2024.), pristupljeno (13. IV. 2024.).

VEDRAN BOKŠIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
vedran.bioksic@gmail.com

ANITA GLIBIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Ani.bosnjak@gmail.com

NINO ĆORIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
nino.coric@ff.sum.ba

UDK: 004.087: 004.8

004.087: 796.332

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.109

Prethodno priopćenje

UPOTREBA UMJETNE INTELIGENCIJE ZA EVALUACIJU UČINKA NOGOMETAŠA I OBJAVA U ELEKTRONIČKIM MEDIJIMA: PRIMJER SOFASCORE

Sažetak

Sport, posebno nogomet, društveni je fenomen koji privlači milijune sportaša i još više navijača. Sportsko novinarstvo, kao posebna grana novinarstva, izvještava o sportskim događajima, natjecanjima, sportašima i ekipama. Obuhvaća analize, komentare, intervju i istraživanja s ciljem informiranja, educiranja i zabave publike.

Takvo novinarstvo ima ključnu ulogu u informiranju navijača i ljubitelja nogometa o najnovijim događajima, rezultatima utakmica i učinku pojedinih igrača. Tradicionalno, novinari su koristili svoje subjektivne procjene i analize u vrednovanju učinka igrača. Međutim, razvojem umjetne inteligencije, sve je veći broj medijskih platformi koje koriste automatizirane sustave za evaluaciju učinka nogometaša poput aplikacije SofaScore. Ona koristi kompleksne algoritme za analizu različitih aspekata igre igrača, uključujući statistike, poziciju na terenu, ključne akcije i utjecaj na rezultat.

Ovaj rad donosi nove uvide u promjene u sportskom novinarstvu koje proizlaze iz primjene umjetne inteligencije. Cilj ovoga rada jest istražiti i analizirati primjenu umjetne inteligencije u sportskoj analitici i novinarstvu, s naglaskom na njezinu ulogu u evaluaciji učinka nogometaša. Temelji se na analizi primjene umjetne inteligencije u sportskoj analitici i novinarstvu kroz pregled dostupne literature, studije slučaja te komparativnu analizu alata poput SofaScore-a. Korištena je kvalitativna metoda analize ako bi se utvrdila količina i način korištenja aplikacije generiranom umjetnom inteligencijom na pet najčitanijih portala u Hrvatskoj. Hipoteza ovoga rada glasi: "Umjetna inteligencija se aktivno koristi u sportskoj analitici i novinarstvu, unapređujući proces sportskog izvještavanja i evaluacije učinka sportaša".

Ključne riječi: umjetna inteligencija (UI); sportsko novinarstvo; nogomet; učinak nogometaša.

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR THE EVALUATION OF FOOTBALL PLAYERS' PERFORMANCE AND PUBLICATION IN DIGITAL MEDIA: THE CASE OF SOFAScore

Abstract

Sport, especially football, is a social phenomenon that attracts millions of athletes and even more fans. Sports journalism, as a distinct branch of journalism, reports on sporting events, competitions, athletes, and teams. It includes analyses, commentaries, interviews, and investigations aimed at informing, educating, and entertaining the audience.

Such journalism plays a key role in informing fans and football enthusiasts about the latest events, match results, and the performance of individual players. Traditionally, journalists relied on their subjective assessments and analyses when evaluating players' performance. However, with the development of artificial intelligence, an increasing number of media platforms are using automated systems to evaluate football players' performance, such as the SofaScore application. This app uses complex algorithms to analyze various aspects of a player's game, including statistics, field position, key actions, and impact on the outcome.

This paper offers new insights into changes in sports journalism resulting from the application of artificial intelligence. The aim of the paper is to explore and analyze the use of artificial intelligence in sports analytics and journalism, with a focus on its role in evaluating football players' performance. It is based on an analysis of the use of artificial intelligence in sports analytics and journalism through a review of available literature, case studies, and a comparative analysis of tools such as SofaScore. A qualitative analysis method was used to determine the extent and manner in which AI-generated applications are used on the five most-read news portals in Croatia.

The hypothesis of this paper is: "Artificial intelligence is actively used in sports analytics and journalism, enhancing the process of sports reporting and the evaluation of athletes' performance."

Keywords: artificial intelligence (AI); sports journalism; football; football players' performance.

UVOD

Umjetna inteligencija (UI) sve više postaje ključna komponenta u različitim područjima života, a njezina primjena u sportu i novinarstvu posebno privlači pozornost. Nogomet je globalno najpopularniji sport kojeg prate milijarde ljudi, pogotovo na velikim natjecanjima te u koji se ulaže golema količina novca. Takva masovna popularnost i globalna gledanost stvorili su potrebu za primjenom suvremenih tehnologija u analizi podataka, s ciljem poboljšanja razumijevanja igre i njezinih elemenata. Umjetna inteligencija i strojno učenje omogućili su prikupljanje i obradu velikih količi-

na podataka, što je značajno unaprijedilo donošenje odluka u nogometu, od upravljanja momčadima do sportske analitike i medijskog izvještavanja. Statistička analiza, potpomognuta UI-em, omogućava detaljniju evaluaciju učinka igrača i momčadi, što zauzvrat utječe na sportske rezultate, menadžerske odluke i način izvještavanja o sportskim događajima.

S druge strane, novinarstvo se već desetljećima prilagođava tehnološkim inovacijama, a integracija umjetne inteligencije nudi nove mogućnosti u kreiranju sadržaja i prikupljanju informacija. Sportsko novinarstvo, kao grana specijaliziranoga novinarstva, prednjači u korištenju ovih tehnologija, omogućujući novinarima bržu obradu podataka i objektivniju evaluaciju sportaša.

Cilj ovoga rada jest istražiti i analizirati primjenu umjetne inteligencije u sportskoj analitici i novinarstvu, s naglaskom na njezinu ulogu u evaluaciji učinka nogometaša. Temelji se na analizi primjene umjetne inteligencije u sportskoj analitici i novinarstvu kroz pregled dostupne literature, studije slučaja te komparativnu analizu alata poput SofaScore-a. Korištena je kvalitativna metoda analize ako bi se utvrdila količina i način korištenja aplikacije generiranom umjetnom inteligencijom na pet najčitanijih portala u Hrvatskoj koji su određeni prema relevantnim izvorima.

Hipoteza ovoga rada glasi: "Umjetna inteligencija se aktivno koristi u sportskoj analitici i novinarstvu, unapređujući proces sportskog izvještavanja i evaluacije učinka sportaša".

1. UMJETNA INTELIGENCIJA I NOGOMET

Smatra se da je nogomet rašireniji od demokracije, interneta ili tržišne ekonomije. Teško je naći mjesto gdje se ne igra, što potvrđuje "gledanost Svjetskog prvenstva FIFA-e 2018. od 3,5 milijarde ljudi, što predstavlja polovicu svjetske populacije starije od četiri godine".¹ Njegova popularnost i ekonomski utjecaj privukli su tehnologije poput umjetne inteligencije (UI) i velikih podataka. Umjetna inteligencija i strojno učenje omogućuju preciznije prikupljanje i analizu podataka, što poboljšava donošenje odluka u nogometu i upravljanju klubovima, a ključan je i utjecaj na sportsko izvještavanje, temu ovoga rada. "Umjetna inteligencija je proučavanje strojeva ili računalnih metoda koji opažaju, stječu znanje i donose odluke usklađene s ciljevima."²

1 Benno Torgler, „Big Data, Artificial Intelligence, and Quantum Computing in Sports“, Sascha L. Schmidt (ur.), *21st Century Sports: How Technologies Will Change Sports in the Digital Age - second edition*, Springer, 2021., str. 169.

2 Chris Brady - Karl Tuyls - Shayegan Omidshafiei, *AI for Sports*, CRC Press, 2022., str. 1.

Pioniri u sportskim analizama, poput nogometnih trenera Charlesa Reepa i Valerija Lobanovskog, pokazali su moć podataka u nogometu, dok su knjiga *Moneyball* iz 2003. iako nije izravno povezana s UI-em te potom snimljeni istoimeni film podigli sportske analize na novu razinu.³ Danas nove tehnologije omogućuju “snažnije informacijske sustave i napredne analize”⁴ za postizanje konkurentskih prednosti, dok tehnološke inovacije postaju potencijalni katalizator zbivanja s “posebnim osvrtnom u profesionalnom sportu na povećanje sustava i novih uređaja koji prikupljaju i pružaju podatke o praćenju pozicija igrača.”⁵

UI se koristi za praćenje učinka momčadi i igrača. Danas različite metode umjetne inteligencije poput strojnog učenja (SL), računalnog vida (CV) i teorije igara daju ključne smjernice za donošenje odluka u sportu, posebno u nogometu. Značajan alat VAEP povezuje akcije igrača s rezultatom utakmice, evaluirajući doprinose svake akcije, poput udaraca i dodavanja.⁶ “Osnovni alati statističkog učenja, kao što je analiza glavnih komponenti (PCA) već omogućuju automatsko prepoznavanje tipova igrača, treniranje modela za predviđanje putanja pojedinačnih timova ili oponašanje prosječnih ponašanja u ligi, te vrednovanje odluka pojedinih igrača (kao što su dodavanja ili uklizavanja) u nizu akcija koje vode do pogotka.”⁷ Na tragu takva analiziranja učinka ističe se relativno nov dodatak alatu za statistiku nogometa koji istraživači sa sveučilišta Leuven i tvrtka za podatkovnu inteligenciju SciSports (Enschede, Nizozemska) nazivaju VAEP (Procjena akcija pr. ocjenom vjerojatnosti). “Koncept pokušava povezati kako akcije igrača utječu na rezultat utakmice analizirajući i napadačke i obrambene doprinose. Model to čini evaluacijom učinka svake akcije s loptom na rezultat - udarci, dodavanja, driblinzi, uklizavanja itd. - kojih može biti čak 2000 po utakmici.”⁸ Prikupljanje i obrađivanje podataka je prije bio veoma zahtjevan proces, dok sad novi tehnološki razvoj omogućava automatsko generiranje podataka izravno iz video snimaka, čime se uklanjaju ljudski faktori iz procesa i automatski proizvode statistike performansi razumljive ljudima. Ovakva obrada podataka i mogućnosti koje nudi poput emitiranja uživo sigurno će povećati zanimanje i uključenost svih koji prate nogomet, a isto tako medijsko izvještavanje evaluacijom i ocjenom učinka nogometaša.

3 Usp. *Isto*, str. 40.

4 Adam Karg, „Data and the Sport Consumer“, Michael L. Naraine - Ted Hayduk III - Jason P. Doyle (ur.), *The Routledge Handbook of Digital Sport Management*, Routledge, 2023., str. 273.

5 Robert Rein - Daniel Memmert, *Big data and tactical analysis in elite soccer: future challenges and opportunities for sports science*, Springerplus, 2016., str. 141.

6 Usp. C. Brady - K. Tuyls - S. Omidshafiei, *n. dj.*, str. 74.

7 Tom Decroos i dr., „Actions speak louder than goals: Valuing player actions in soccer“, *In Proceedings of the 25th ACM SIGKDD international conference on knowledge discovery & data mining*, KDD, 2019., str. 1853.

8 C. Brady i dr., *n. dj.*, str. 74.

2. UMJETNA INTELIGENCIJA I NOVINARSTVO

Novinarstvo se oduvijek brzo prilagođavalo tehnološkim inovacijama, a danas se suočava s integracijom umjetne inteligencije u medijsko izvještavanje. Prikupljanje informacija i kreiranje vijesti uvijek su bili izazovi za novinare, koji su često koristili kreativne pristupe i različite alate. Pojavom Interneta novinarski rad doživio je značajan pomak, a UI donosi novu evoluciju u tom procesu. "AI danas ima široku ulogu u analizi podataka, personalizaciji sadržaja, istraživačkom novinarstvu i uredničkim odlukama",⁹ te u provjeri lažnih vijesti.¹⁰

Jedan od pionira računalno potpomognutog izvještavanja bio je Phillip Meyer, koji je 1967. godine koristio statističku analizu kako bi opovrgnuo teze o društvenom porijeklu sudionika nereda u Detroitu. Za ovo istraživanje dobio je Pulitzerovu nagradu, a njegovo djelo smatra se prvim pokušajem primjene analitičkih metoda društvenih znanosti i računala kao alata u novinarstvu.¹¹ Tijekom godina računalno potpomognuto izvještavanje evoluiralo je u podatkovno novinarstvo "koje obuhvaća analizu i vizualizaciju podataka, računalno novinarstvo, kartografiju te izvještavanje o algoritamskoj odgovornosti".¹²

Podatkovno novinarstvo danas ima još šire dimenzije, uključujući interakciju s korisnicima preko vizualnih prikaza i aplikacija temeljenih na UI. Autori Fernandez i dr. u svom istraživanju¹³ ističu kako ono omogućuje analizu velike baze podataka za predstavljanje i otkrivanje vijesti. Novinari u svome radu koriste podatke u raznim izvještavanjima, a autori tu vrstu novinarstva zovu podatkovno novinarstvo. Druga skupina autora smatra "da je zahvaljujući dostupnosti podataka i alata podatkovno novinarstvo postalo središnji oblik izvještavanja".¹⁴

9 Bahroun Zied i dr., „Transforming Education: A Comprehensive Review of Generative Artificial Intelligence in Educational Setting through Bibliometric and Content Analysis“, *Sustainability*, MDPI, 15(17), 2023., str. 11.

10 Usp. Nicholas Diakopoulos, *Automating the news: How algorithms are rewriting the media*, Harvard University Press, 2019., str. 68.

11 Vidi: Alexandre Lechenet, *Global database investigations: The role of the computer-assisted reporter*, Reuters Institute fellowship paper, 2014., str. 5.

12 Meredith Broussard, *Artificial Unintelligence: How Computers Misunderstand the World*, The MIT Press, 2018., str. 45.

13 Sonia Parratt-Fernández - Javier Mayoral-Sánchez - Montse Mera-Fernández, „The application of artificial intelligence to journalism: an analysis of academic production“, *Profesional de la información*, 30(3), 2021., str. 6.

14 Olga Kalatzi - Charalampos Bratsas - Andreas Veglis, „The Principles Features and Techniques of Data Journalism“, *Studies in Media and Communication*, 6(2), 2018., str. 43.

Automatizirano novinarstvo, gdje vijesti generiraju računala bez ljudske intervencije, poznato je kao algoritamsko ili robotsko novinarstvo.¹⁵ Međutim, Diakopoulos¹⁶ navodi ograničenja automatiziranoga novinarstva, uključujući fleksibilnost, interpretaciju i kvalitetu pisanja. Kombinacija podatkovnoga i računalnoga novinarstva predstavlja najbolji pristup, jer UI aplikacije omogućuju novinarima brzu analizu i obradu podataka, što dovodi do kvalitetnijeg izvještavanja i dublje analize vijesti.

2.1. Stvaranje novih vrijednosti u novinarstvu

Postoji detaljna podjela faza integracije umjetne inteligencije u novinarstvo. U posljednjim desetljećima 20. stoljeća javili su se prvi digitalni alati i baze podataka, dok su početkom 21. stoljeća uvedeni generirani jezik i automatizacija sadržaja. Razvojem algoritama i strojnog učenja omogućena je analiza velike količine podataka i predikcije događanja, a “posljednje desetljeće donosi uspon personalizacije sadržaja, provjere činjenica i borbu protiv lažnih vijesti, uz sve češća etička pitanja”.¹⁷

Lutz¹⁸ ističe da je UI postala središnja sastavnica modernoga novinarstva, osobito u analizi i obradi podataka. Uloga novinara se u potpunosti mijenja, a autori smatraju kako korištenjem umjetne inteligencije u redakciji dobivaju priliku za kvalitetnije izvještavanje, što potvrđuje i Marconi: “Umjesto trošenja vrijednih radnih sati, na transkripciju intervjua i ručno unošenje podataka, novinarske dnevne dužnosti mogu biti usmjerene na donošenje važnih odluka i istraživanje tragova dobivenih iz uvida umjetne inteligencije.”¹⁹ Broussard²⁰ smatra kako umjetna inteligencija obavlja dosadne poslove, dok se novinari mogu usredotočiti na zanimljivije poslove. Time su novinari dobili prostor “da sada mogu dublje ući u komplekse priče, koristeći svoju ljudsku introspekciju, empatiju, istraživačke vještine na načine koji prije nisu bili mogući”.²¹ Iako UI otkriva i prati događaje, Diakopoulos naglašava da tehnologija ne može zamijeniti novinare.²² Automatizacija omogu-

15 Usp. Matt Carlson, „The robotic reporter: Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority“, *Digital journalism*, 3(3), 2015., str. 416-431.

16 Usp. N. Diakopoulos, *n. dj.*, str. 9.

17 Peter N. Amponsah - Atianashie Miracle Atianashie, „Navigating the New Frontier: A Comprehensive Review of AI in Journalism“, *Advances in Journalism and Communication*, 12(1), 2024., str. 3.

18 Usp. Cristoph Lutz, „Digital Inequalities in the Age of Artificial Intelligence and Big Data“, *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1, 2019., str. 141-148.

19 Francesco Marconi, *Newsmakers: Artificial Intelligence and the future of journalism*, Columbia University Press, 2020., str. 38.

20 Usp. M. Broussard, *n. dj.*, str. 178.

21 P. N. Amponsah i dr., *n. dj.*, str. 5.

22 Usp. N. Diakopoulos, *n. dj.*, str. 28.

čuje širinu pokrivenosti prikupljanja informacija i vijesti, dok kombinacija s novinarima dodaje dubinu i kvalitetniji sadržaj prikupljenim vijestima.²³

Drugi autor Davis²⁴ ističe da nove tehnike omogućuju gledanje podataka na načine koji bi inače bili nemogući. UI ubrzava procese i olakšava prikupljanje vijesti zamjenjujući ljudski napor. "Rudarenje podataka može ubrzati procese brže nego što bi to ikada mogla osoba, kao i uštedjeti napor ljudi koji bi inače morali neprestano pratiti izvore informacija."²⁵ Integracija UI u novinarstvo "pojednostavila je procese i obogatila sadržaj, označavajući značajan napredak u izvještavanju."²⁶ Prisutnost UI u novinarstvu nije pitanje budućnosti - ona je već duboko integrirana pa stoga novinari i medijske kuće moraju početi prihvaćati novu stvarnost. "Nije pitanje hoće li novinari koristiti podatke, već kako, kada, gdje i zašto."²⁷

Diakopoulos²⁸ predlaže stvaranje zasebnoga studija za računalno i podatkovno novinarstvo, gdje će biti potrebne vještine kombiniranja podataka, algoritama i društvenih konteksta.

2.2. Primjena umjetne inteligencije u sportskom novinarstvu

Novinarstvo se prvo može podijeliti prema vrsti medija (televizija, radio, tisak, web), a zatim prema sadržaju (politika, sport, kultura). "Specijalizirano novinarstvo odnosi se na prikupljanje i distribuciju informacija o specifičnim temama."²⁹ Razvoj specijaliziranoga novinarstva uslijedio je nakon industrijske revolucije, kada su tematske cjeline tiska konkurirale radiju i televiziji. Sport je brzo postao popularna tema u specijaliziranom novinarstvu, a sportski kanali na televiziji potvrdili su njegovu važnost. Prema Vasilju, "sportsko novinarstvo najavljuje, prenosi, komentira i analizira sportske događaje".³⁰

Pojavom umjetne inteligencije sportsko novinarstvo brzo je usvojilo nove tehnologije. Algoritmi mogu koristiti velike količine statističkih podataka,³¹ a predloži se lako prilagođavaju rezultatima.³² Zbog toga sportsko

23 Isto, str. 49.

24 Prema Chase Davis u N. Diakopoulos, *n. dj.*, str.79.

25 N. Diakopoulos, *n. dj.*, str. 79.

26 P. N. Amponsah i dr., *n. dj.*, str. 8.

27 O. Kalatzi i dr., *n. dj.*, str. 40.

28 N. Diakopoulos, *n. dj.*, str. 251.

29 Vicente Romano, „Introducción al Periodismo“, *Barcelona - Teide*, 1984., str. 11.

30 Miroslav Vasilj, *Sportsko novinarstvo*, Synopsis, 2014., str. 23.

31 Vidi: Seth C. Lewis - Amy Kristin Sanders - Casey Carmody, „Libel by Algorithm? Automated Journalism and the Threat of Legal Liability“, *Journalism, and Mass Communication Quarterly*, 96, 2019., str. 67.

32 Vidi: Arjen van Dalen, „The algorithms behind the headlines: How machine-written news redefines the core skills of human journalists“, *Journalism Practice*, 6, 2012., str. 649.

novinarstvo predvodi u korištenju umjetne inteligencije u proizvodnji vijesti.³³ Diakopoulosove teorije o širini i dubini pokrivenosti prikupljanja i obrađivanja vijesti zahvaljujući umjetnoj inteligenciji u medijima se najbolje vide na primjerima sportskoga novinarstva. Zbog sportskih događaja koji se nerijetko odigravaju u istim terminima zahvaljujući alatima umjetne inteligencije može doći do automatskog objavljivanja vijesti. Upravo to radi Associated Press u suradnji s Automated Insight, “koji koristi tehnologiju prirodnog jezika za prevođenje statistika u narative”.³⁴ Zahvaljujući aplikacijama generiranim umjetnom inteligencijom, novinari brže dolaze do informacija te imaju vremena za kvalitetnije istraživanje, analizu sportskih nastupa i učinka sportaša, kao i za različite predikcije i najave mnogih sportskih događaja. Marconi ističe da strojno učenje u košarci može upozoriti novinare na neobične statističke korelacije, čime poboljšava sportsko izvještavanje.³⁵

Objektivno ocjenjivanje učinka nogometaša na terenu je oduvijek bio izazov za sportske novinare, a nije zanemariv ni veliki pritisak koji trpe od nogometaša, njihovih obitelji, prijatelja, menadžera kao i kolega novinara.³⁶ Zdravko Reić, koji je gotovo cijelu karijeru i životni vijek proveo kao novinar u tiskanim novinama, ističe kako “kriterij u ocjenjivanju igrača isključivo treba biti doprinos na terenu”, a kod portala isti novinar primjećuje izostanak ocjenjivanja nogometaša od strane novinara smatrajući kako “ne žele preuzeti odgovornost kako ne bi pogriješili”.³⁷ UI i strojno učenje omogućili su novu razinu evaluacije performansi momčadi i igrača. Kroz sustave poput VAEP-a, koji procjenjuje učinak svake pojedinačne akcije na ishod utakmice. Aplikacije generirane umjetnom inteligencijom, a jedna od mnogo njih je Sofascore, koja je zauzela primat u domaćim medijima.

3. SOFASCORE

Sofascore je sportska platforma u obliku aplikacije koja je primarno nastala za praćenje rezultata uživo, s vrlo velikom pokrivenošću od 20.000 natjecanja u više od 20 različitih sportova. Vrlo brzo proširila je svoje djelovanje na detaljne statistike uz kvalitetne pružatelje podataka, distribuirajući pouzdane i dubinske statistike za momčadi, igrače i utakmice.³⁸

33 João Canavilhas, „Artificial Intelligence and Journalism: Current Situation and Expectations in the Portuguese Sports Media“, *Journal Media*, 2022., str. 513.

34 N. Diakopoulos, *n. dj.*, str. 376.

35 Usp. F. Marconi, *n. dj.*, str. 80.

36 Prema: Zdravko Reić, u: M. Vasilj, *n. dj.*, str. 131.

37 *Isto*, str. 131.

38 „Inspired by sports, driven by data“, *Sofascore - službena web stranica*, <https://corporate.sofascore.com/about>, (28. IX. 2024.).

Već je istaknut značaj vizualizacije u medijskom izvještavanju i ulozi umjetne inteligencije, a kroz ovu aplikaciju svi podatci prikupljeni tijekom natjecanja uživo vizualiziraju se. Za utakmice se posebno ističu "Attack Momentum", "Attribute Overview", "Sofascore Heatmap" i "Shotmap".³⁹ Posebno je popularan i zanimljiv "Sofascore rating", odnosno evaluacija učinka nogometaša na terenu jedinstvenom ocjenom.

Aplikacija uz pomoć algoritma analizira stotine podataka primljenih od pružatelja podataka, koje tijekom svake utakmice izračunava, a zatim sve te složene podatke pretvara u jedan jedinstveni broj/ocjenu. Kako su iz Sofascorea naglasili "algoritam za ocjenjivanje nezamisliv je bez odgovarajuće statističke analize".⁴⁰ Početci su bili sa znatno manje podataka, ali s godinama je skup podataka dramatično rastao, što je omogućavalo lakše utvrđivanje korelacija između sirovih podataka i ishoda utakmica. Iz Sofascorea su potvrdili da su, uz veću količinu podataka, krenuli u smjeru korištenja prediktivne analize kako bi dali još više konteksta ocjenjivanju. Ukupna distribucija ocjena po svim pozicijama, prema njihovim riječima, gotovo je savršena normalna distribucija.

Algoritam koristi primljene podatke, a neki od pozitivnih čimbenika koji utječu na ocjenu nogometaša su postizanje gola, dodijeljena asistencija, stvaranje velike prilike, obrana jedanaesterca, spašavanje sigurnog pogotka, izborni jedanaesterac, čišćenje lopte s gol-linije, uspješna obrana skokom itd.⁴¹ Negativni čimbenici koji utječu na konačnu ocjenu uključuju isključenje igrača, postizanje autogola, skrivljeni jedanaesterac, grešku koja je dovela do gola, propuštenu veliku priliku, neuspješne driblinge, izgubljene dvoboje itd.⁴²

Sofascore rating danas je skaliran na više od 250 nogometnih natjecanja, od kojih se 180 pokriva ažuriranje ocjena uživo otprilike 60 puta tijekom utakmice. To je značajan broj iteracija koje dodaju dimenziju učinkovitosti u jednadžbu. Algoritam se kontinuirano poboljšava s dostupnošću novih podataka kako bi dao najbolji mogući prikaz igračeve izvedbe, istaknuli su iz Sofascorea.

39 Usp. N. mj.

40 Službeni odgovori iz Sofascorea.

41 „Inspired by sports, driven by data“, *Sofascore - službena web stranica*, <https://corporate.sofascore.com/about>, (28. IX. 2024.).

42 N. mj.

4. ISTRAŽIVANJE: APLIKACIJA SOFASCORE U MEDIJSKOM IZVJEŠTAVANJU ONLINE MEDIJA U HRVATSKOJ

Prema istraživanju Reutersova⁴³ instituta, čak 80 % građana najviše konzumira vijesti preko online medija, a nakon njih slijede televizija, društvene mreže i tiskani mediji. Prema istom izvoru, najčitaniji web portal u Hrvatskoj za 2023. i 2024. godinu je Index.hr, a slijede ga 24sata.hr, Dnevnik.hr, Jutarnji.hr i Tportal.hr. Prema mjerenju čitanosti portala Gemius, Indeks.hr nije obuhvaćen, a od preostalih na vrhu se nalaze Jutarnji.hr, 24sata.hr, Dnevnik.hr i Večernji.hr. SimilarWeb⁴⁴ kao najčitanije portale u Hrvatskoj navodi Index.hr i Jutarnji.hr.

Za potrebe ovoga rada analizirano je pet portala koji se uglavnom ponavljaju u više relevantnih izvora kao najčitaniji i najpopularniji: Index.hr, Jutarnji.hr, 24sata.hr, Dnevnik.hr i Večernji.hr. Važno je naglasiti kako Jutarnji.hr ima posebnu sportsku verziju portala sportske.jutarnji.hr, koja će biti predmet istraživanja, kao i gol.dnevnik.hr, koji je dio portala Dnevnik.hr. Istraživanje je provedeno za travanj 2024. godine.

Svi analizirani portali koristili su aplikaciju Sofascore za evaluaciju učinaka nogometaša i izvještavanje o njihovim izvedbama na terenu. Prema broju objavljenih članaka, najčitaniji portal Index.hr najviše koristi aplikaciju Sofascore, a odmah iza njega slijedi 24sata.hr. Sportske.jutarnji.hr i gol.dnevnik.hr rjeđe koriste ovu aplikaciju, dok se Večernji.hr nalazi u sredini.

Index.hr je u travnju 62 puta koristio aplikaciju Sofascore za analizu učinaka nogometaša ili ocjenjivanje igrača nakon završetka utakmica. Ova redovita upotreba obuhvaćala je analizu više od 20 igrača, uglavnom iz domaćega hrvatskog prvenstva te ključnih igrača u borbi za naslov, ali i nastupa hrvatskih nogometaša u europskim ligama. Nešto manje analizirani su učinci stranih nogometaša u ligama petice i europskim ligama, kao i analize i komentari uz moguće najave prelaska nogometaša iz jednoga u drugi klub.

Nakon Index.hr, portal 24sata.hr koristio je aplikaciju 26 puta, uglavnom za ocjene nogometaša u domaćem prvenstvu i nastupe hrvatskih igrača u inozemstvu. Jedan od zanimljivijih članaka bila je analiza povratničkoga nastupa Ivana Perišića nakon ozljede.⁴⁵

43 Zrinjka Peruško, „Croatia“, *Reuters Institute*, 14. VI. 2023., <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023/croatia>, (28. IX. 2024.).

44 „Similar web“, službena web stranica, <https://pro.similarweb.com/#/digitalsuite/home>.

45 Boris Trifunović, „Perišić debitirao i dobio ovacije Riječana. Evo koliko je Hajduk akcija stvorio s njim, koliko bez“, *24sata.hr*, 7. 4. 2024., <https://www.24sata.hr/sport/perisic-debitirao-i-dobio-ovacije-rijecana-evo-koliko-je-hajduk-akcija-stvorio-s-njim-koliko-bez-975464>, (28. IX. 2024.).

Večernji.hr je aplikaciju Sofascore koristio manje u odnosu na prethodna dva portala, no objavio je nekoliko detaljnih analiza učinka različitih nogometaša. Jedan od zanimljivijih članaka bio je onaj koji se bavio analizom uspješnosti izvođenja kaznenih udaraca Luke Modrića. Nakon što je promašio kazneni udarac u utakmici Lige prvaka, Sofascore je, uz pomoć svoje baze podataka, analizirao sve Modrićeve kaznene udarce u karijeri i usporedio ih s učincima drugih hrvatskih reprezentativaca.⁴⁶

Gol.dnevnik.hr je u travnju koristio aplikaciju osam puta, s naglaskom na analize učinka hrvatskih nogometaša u europskim ligama, posebno onih koji bi mogli postati kandidati za nastup na Europskom prvenstvu.

Sportske novosti najmanje su koristile aplikaciju Sofascore - samo četiri puta. One su jedini analizirani portal koji se u većoj mjeri oslanja na tradicionalno vrednovanje učinka nogometaša od strane novinara koji prate utakmicu.

Osim Sofascorea portali su povremeno koristili i podatke iz drugih izvora generiranih umjetnom inteligencijom, poput CIES-a i Football Meetsa, no takva praksa bila je rijetka.

4.1. O čemu su pisali portali uz pomoć aplikacije Sofascore

Na portalu Index.hr jedan od istaknutih primjera je analiza učinka novog igrača Bayerna Münchena, Nestoryja Irankunda, koji dolazi iz australske momčadi Adelaide United.⁴⁷ S obzirom na slabiju praćenost australske lige, bilo je teško doći do relevantnih informacija o njegovim kvalitetama. Ipak, koristeći SofaScore, izrađene su sve relevantne statistike njegovih nastupa, poput broja odigranih utakmica, postignutih pogodaka, kreiranih velikih prilika, uspješnosti u dvobojima i slično. Novinari su iskoristili priliku i napisali članak u kojem su ga usporedili sa zvijezdom Manchester Cityja, Erlingom Haalandom, i njegovim brojkama iz razdoblja kada je bio u istim godinama kao spomenuti nogometaš. Ovo potvrđuje teoriju da novinari, uz pomoć alata umjetne inteligencije, lakše mogu doći do novih vijesti te se, koristeći algoritme, mogu upustiti u kvalitetnije analize i komentare.

Na portalu 24sata.hr izdvaja se tekst o povratničkom nastupu Ivana Perišića u dresu Hajduka nakon dugog izbjivanja zbog ozljede.⁴⁸ Iako je proveo

46 Martin Bubanović, "Treba li Modrić i dalje pucati penale za vatrene? Njegova statistika ne izgleda najbolje", *Vecernji.hr*, 18. 4. 2024., <https://www.vecernji.hr/sport/treba-li-modric-i-dalje-pucati-penale-za-vatrene-njegova-statistika-ne-izgleda-najbolje-1762662>, (28. IX. 2024.).

47 "Novi Haaland? U Australiji su ga otkrili Hrvati, sad će igrati za Bayern", *Indeks.hr*, 16. IV. 2024., <https://www.index.hr/sport/clanak/novi-haaland-u-australiji-su-ga-otkrili-hrvati-sad-ce-igrati-za-bayern/2556833.aspx>, (28. IX. 2024.).

48 B. Trifunović, „Perišić debitirao i dobio ovacije Riječana. Evo koliko je Hajduk akcija stvorio s njim, koliko bez“, (28. IX. 2024.).

vrlo kratko vrijeme na terenu, novinarima je to bilo dovoljno da analiziraju koliko je Hajduk imao veći posjed lopte s njim u igri, koliko je kreirano opasnih prilika te da vizualnim prikazom potvrde napadačke akcije.

Portal Večernjeg lista manje je koristio SofaScore u svojim tekstovima, ali se posebno ističe analizom uspješnosti izvođenja kaznenih udaraca Luke Modrića.⁴⁹ Modrić je promašio kazneni udarac u utakmici Lige prvaka, što je novinarima bio dovoljan povod za analizu i raspravu o tome bi li trebao nastaviti izvoditi kaznene udarce u dresu reprezentacije. Uz pomoć aplikacije SofaScore, analizirani su njegovi kazneni udarci kroz cijelu karijeru, a njegova uspješnost uspoređena je s drugim hrvatskim reprezentativcima, poput Andreja Kramarića, Ante Budimira, Brune Petkovića i Lovre Majera.

Novinari na navedenim portalima izvještavanje i analize učinka nogometaša najviše su fokusirali na hrvatsko prvenstvo, pri čemu su posebno do izražaja došle ocjene igrača i određivanje momčadi kola na temelju tih ocjena. Nekada su različiti novinari pratili utakmice i donosili subjektivne procjene o nogometašima, dok danas algoritmi na jednak način pristupaju izvedbama svih igrača na svim utakmicama hrvatske nogometne lige. Umjetna inteligencija donosi veću objektivnost i točnost u procjeni učinka igrača na terenu, istovremeno smanjujući utjecaj subjektivnih procjena novinara i trenera.

ZAKLJUČAK

Razvoj umjetne inteligencije (UI) donosi revolucionarne promjene u nogometu i sportskom novinarstvu, pružajući preciznije analize i drugačije razumijevanje sportskih događaja, omogućavajući novu razinu evaluacije performansi momčadi i igrača. Sustavima koji procjenjuju učinak svake pojedinačne akcije na ishod utakmice, UI donosi objektivnost i točnost procjene učinka igrača na nogometnom terenu, uz istovremeno smanjivanje utjecaja subjektivnih procjena novinara i trenera.

Podatkovno novinarstvo, koje koristi velike baze podataka za analizu i izvještavanje, omogućuje novinarima učinkovitije i brže kreiranje vijesti. UI je posebno značajan u sportskom novinarstvu, gdje algoritmi koriste podatke za automatsko generiranje izvještaja i ocjenjivanje performansi sportaša. Primjerice analizirana aplikacija Sofascore koristi umjetnu inteligenciju za praćenje i evaluaciju učinka nogometaša. Njihova ocjenjivanja, temeljena na podacima o svakom potezu igrača tijekom utakmice, postala su ključna referenca u sportskim medijima, što potvrđuje i analiza najčitanijih portala u Hrvatskoj.

⁴⁹ M. Bubanović, „Trebalo li Modrić i dalje pucati penale za vatrene? Njegova statistika ne izgleda najbolje“, (28. IX. 2024.).

Ovaj alat omogućuje dublju analizu i uvid u igre, što novinarima daje više prostora za interpretaciju i predikcije, odnosno što se naziva kvalitetnijim novinarstvom ili novinarstvom višega reda.

Hipoteza ovoga rada glasila je "Umjetna inteligencija se aktivno koristi u sportskoj analitici i novinarstvu, unapređujući proces sportskog izvještavanja i evaluacije učinka sportaša". Analizom dostupne literature i teorijskih osnova, a zatim i provedenog istraživanja, može se zaključiti kako je hipoteza potvrđena.

Algoritmi omogućuju novinarima da se usmjere na složenije zadatke poput analize i komentiranja, dok automatski generirani podatci osiguravaju preciznost u evaluaciji. Povećana je mogućnost prikupljanja novih vijesti i otkrivanja novih priča. Novinari sada jednim alatom mogu istražiti učinke nogometaša u različitim ligama, što im je prije bilo potpuno nedostupno ili su se morali oslanjati na izvještavanja inozemnih medija.

Unatoč tome što još uvijek ne može u potpunosti zamijeniti novinarske vještine poput empatije, kreativnosti i istraživačkoga pristupa, umjetna inteligencija postala je neizbježan alat u modernom sportskom novinarstvu koji transformira način na koji se vijesti stvaraju, prenose i konzumiraju. Njegova primjena, osobito u nogometu, omogućava dublje razumijevanje igre i pruža preciznije ocjene igrača, čime se podiže razina kvalitete izvještavanja u sportskim medijima. Novinari, koristeći prednosti umjetne inteligencije, imaju priliku razviti nove forme izvještavanja i obogatiti sadržaj koji donose svojoj publici.

Doprinos znanosti je analiza korištenja UI-a u sportskim medijima, naglašavanje objektivizacije sportskih analiza i automatizacije novinarskog izvještavanja, što može utjecati na način interpretacije sportskih podataka. Buduća istraživanja mogu se usmjeriti na korištenje drugih alata umjetne inteligencije poput prediktivnih modela, vizualizacije podataka, ili drugih statističkih stranica. Posebno istraživanje može se odnositi na etičke aspekte korištenja UI-a u sportskom novinarstvu, utjecaj UI-evaluacija na karijere sportaša te usporedbu različitih UI sustava u procjeni učinka igrača.

ANDREA MILJKO

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
andrea.miljko@ff.sum.ba

FILIP IVANOVIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
filip.ivanovic@ff.sum.ba

UDK: 004.8:7

004.8:336

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.123

Pregledni rad

DIGITALNE ULAZNICE KAO POTENCIJALNA DIGITALNA UMJETNIČKA DJELA: TRANSFORMACIJA KROZ NFT I BLOCKCHAIN TEHNOLOGIJE

Sažetak

Tržište umjetnina prolazi kroz značajne promjene zahvaljujući ubrzanu napretku digitalnih tehnologija, posebno kroz NFT-ove i *blockchain* tehnologiju. Tradicionalni modeli prodaje umjetnina, koji su se oslanjali na fizičke galerije i aukcijske kuće, sada su suočeni s izazovima digitalizacije. NFT-ovi omogućuju umjetnicima veću kontrolu nad svojim radom, smanjuju troškove i pružaju sigurnost u transakcijama. Osim što predstavljaju digitalnu imovinu, NFT-ovi imaju potencijal omogućiti izdavanje ulaznica koje bi mogle funkcionirati kao digitalna umjetnička djela, dajući vlasnicima pristup događajima i stvarajući nove ekonomske modele u umjetnosti. Unatoč brojnim prednostima NFT-ovi također donose pravne i etičke izazove, uključujući probleme s autorskim pravima, regulacijom i ekološkim utjecajem *blockchain* tehnologije. U ovome radu ponuđen je pregled trenutnog stanja i budućnosti NFT-ova u digitalnoj umjetnosti, s posebnim osvrtom na mogućnosti razvoja NFT ulaznica kao potencijalnih umjetničkih djela.

Ključne riječi: NFT-ovi; digitalna umjetnost; *blockchain* tehnologija; decentralizirana tržišta; NFT ulaznice.

DIGITAL TICKETS AS ARTWORKS: TRANSFORMATION THROUGH NFT AND BLOCKCHAIN TEHNOLOGIES

Abstract

The art market is undergoing significant changes due to the rapid advancement of digital technologies, particularly through NFTs and blockchain technology. Traditional models of art sales, which relied on physical galleries and auction houses, are now facing challenges brought by digitalization. NFTs provide artists with greater control over their work, reduce costs, and offer security in transactions. Beyond being digital assets, NFTs have the potential to enable the issuance of tickets that could function as digital artworks, giving holders access to events and creating new economic models in art. Despite numerous advantages, NFTs also bring legal and ethical challenges, including issues with copyright, regulation, and the environmental impact of blockchain technology. This paper provides an overview of the current state and future of NFTs in digital art, with a special focus on the potential development of NFT tickets as prospective artistic objects.

Keywords: NFTs; digital art; blockchain technology; decentralized markets; NFT tickets.

UVOD

Umjetničko tržište prolazi kroz značajnu transformaciju zbog ubrzana napretka digitalnih tehnologija, osobito u kontekstu nezamjenjivih tokena (engl. *Non-Fungible Token*, NFT-ova) i decentraliziranih tehnologija. Tradicionalni modeli tržišta umjetnina, koji su se dugo vremena oslanjali na fizičke galerije, aukcijske kuće i druge posrednike, suočeni su s izazovima koje donosi digitalizacija. Umjetnicima je često bio ograničen pristup globalnomu tržištu, uz visoke participativne troškove u transportu, obeštećenja vlasnika izložbenoga prostora te ovisnosti o centraliziranim institucijama koje su kontrolirale cijene i distribuciju umjetničkih djela poput galerija.

Razvojem *blockchain* tehnologije i NFT-ova umjetnici danas imaju nove prilike za zaradu.¹ NFT-ovi su digitalni zapisi temeljeni na *blockchainu* koji potvrđuju vlasništvo nad određenom digitalnom imovinom, poput umjetničkih djela, ali sami po sebi nisu umjetnička djela nego tehnološki alati koji omogućuju sigurniju i transparentniju trgovinu bez potrebe za posrednicima, čime se smanjuju troškovi i povećavaju prihodi. Ključno je to što *blockchain* tehnologija pruža neporeciv dokaz o izvornosti i vlasništvu digitalne imovine, omogućujući umjetnicima veću kontrolu nad distribucijom i monetizacijom svojih djela.

1 Niuniu Zhang, „Being an Artist is Hard: Navigating the Dynamics of Money and Power“, SSRN Electronic Journal, 2021., <https://ssrn.com/abstract=3848647> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

Povijesno gledano, digitalna umjetnost bila je često podcijenjena zbog svoje reproduktivne prirode i nemogućnosti kontrole nad distribucijom. Početci digitalne umjetnosti mogu se pratiti unatrag do 1960-ih s pojavom računalne grafike, no tek je razvoj interneta u 1990-ima omogućio širu distribuciju digitalnih radova, uz istovremenu poteškoću u zaštiti autentičnosti. Kreiranjem NFT-ova temeljenih na *blockchain* tehnologiji, koju je 2008. godine uveo Satoshi Nakamoto, umjetnici mogu zabilježiti vlasništvo nad digitalnim radovima, što je otvorilo nove mogućnosti za monetizaciju njihovih djela. Iako je kopiranje digitalnih sadržaja i dalje moguće, *blockchain* osigurava identifikaciju originalnoga vlasništva, što je temelj digitalnoga vlasništva. Ova promjena dovela je do pojave nove vrste kolekcionara i investitora koji su prepoznali potencijal digitalnih umjetnina, što je rezultiralo značajnim rastom tržišta digitalnih umjetnina i stvaranjem nove digitalne ekonomije. *Blockchain* je također našao primjenu izvan umjetnosti, poput financijskih sustava i upravljanja podacima, što ukazuje na širi kontekst njegova utjecaja.

Pojavljuje se i inovativan koncept – NFT ulaznice.² Ove digitalne ulaznice prvenstveno služe kao sredstvo za ulazak na događaje, no potencijalno mogu posjedovati estetske elemente koji ih približavaju umjetničkim djelima. Vlasništvo nad ovim ulaznicama daje vlasniku pristup određenom događaju, dok istovremeno može omogućavati da ulaznica ostane trajno zabilježena kao digitalni objekt s mogućom kolekcionarskom ili tržišnom vrijednošću.

Iako NFT-ovi donose brojne prednosti, pojavljuju se i izazovi, posebno u pravnome i etičkome kontekstu.³ Vlasnički sporovi, kršenje autorskih prava, plagijati i ekološki utjecaj *blockchain* tehnologije samo su neki od problema koji su se pojavili s rastom ovoga tržišta. Osim toga, decentralizacija tržišta, iako nudi veću slobodu i autonomiju, također postavlja pitanja o regulaciji, sigurnosti i stabilnosti tržišta.

Ovaj rad pruža uvid u trenutno stanje NFT-ova u kontekstu digitalne umjetnosti i decentraliziranih tržišta. Posvećena je pažnja tehnološkim osnovama NFT-ova, njihovu utjecaju na umjetničko tržište, neke ekonomske modele te pravne i etičke izazove s kojima se suočavaju umjetnici, kolekcionari i investitori. Razumijevanje ovih aspekata ključno je za procjenu budućnosti NFT-ova i njihove uloge u razvoju digitalne ekonomije.

2 Qin Wang – Rujia Li – Qi Wang – Shiping Chen, „Non-Fungible Token (NFT): Overview, Evaluation, Opportunities and Challenges“, arXiv preprint arXiv:2105.07447v3, 2021., <https://arxiv.org/abs/2105.07447v3> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

3 Patrici Calvo, „Cryptoart: Ethical Challenges of the NFT Revolution“, *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(1), 2024., <https://doi.org/10.1057/s41599-024-02872-2> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

TEHNOLOŠKI ASPEKTI NFT-OVA: TEMELJNE KOMPONENTE I INOVACIJE

NFT-ovi (nezamjenjivi tokeni) predstavljaju jedan od najznačajnijih tehnoloških pomaka u digitalnome svijetu, posebno u sferi umjetnosti i kolekcionarstva. U svojoj osnovi NFT je jedinstven digitalni zapis pohranjen na *blockchainu*, koji potvrđuje vlasništvo nad određenom digitalnom imovinom.⁴ Ova digitalna imovina može uključivati umjetnine, glazbu, videozapise, ali i virtualne nekretnine ili predmete unutar videoigara, čime se otvara širok spektar mogućnosti za primjenu NFT-ova.

Blockchain tehnologija, koja stoji u pozadini NFT-ova, omogućuje stvaranje decentralizirane i sigurnosno pouzdane mreže. Svaki blok na *blockchainu* sadrži zapis transakcija, vremensku oznaku i poveznicu na prethodni blok, čime se stvara nepromjenjivi lanac blokova (*blockchain*).⁵ Ova struktura omogućuje trajno i nepromjenjivo zapisivanje podataka, što je ključno za dokazivanje vlasništva i autentičnosti digitalne imovine. Kriptografija predstavlja temelj sigurnosti *blockchaina*, osiguravajući zaštitu podataka od neovlaštena pristupa ili promjene.

Pametni ugovori (engl. *smart contracts*), pohranjeni na *blockchainu*, automatiziraju provođenje transakcija bez potrebe za posrednicima, čime se značajno smanjuju troškovi administracije i usluga te povećava učinkovitost.⁶ Pametni ugovori dizajnirani su tako da automatski pokreću određene radnje, poput prijenosa vlasništva ili isplate naknada umjetnicima, čime su ispunjeni unaprijed definirani uvjeti.⁷ To omogućuje transparentnost i sigurnost u transakcijama, što je ključno za razvoj povjerenja na digitalnome tržištu.

No, izazovi postoje u vidu očuvanja digitalnih podataka povezanih s NFT-ovima, poput slika ili videozapisa, koji se ponekad pohranjuju izvan *blockchaina* na centraliziranim poslužiteljima. Ova praksa predstavlja rizik jer, ako ti poslužitelji postanu nedostupni ili kompromitirani, digitalni sadržaj povezan s NFT-om može biti izgubljen, što ugrožava dugoročno

4 William Entriken, Dieter Shirley, Jacob Evans i Nastassia Sachs, "ERC-721: Non-Fungible Token Standard," *Ethereum Improvement Proposals*, 2018., <https://eips.ethereum.org/EIPS/eip-721>

5 Satoshi Nakamoto, "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System", Bitcoin.org, 2008., <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf> (pristupljeno 31. VIII. 2024.)

6 Zibin Zheng i dr., "An overview on smart contracts: Challenges, advances and platforms", *Future Generation Computer Systems*, 105, 2020., str. 475-491., <https://doi.org/10.1016/j.future.2019.12.019> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

7 Xinyu Cao – Jieteng Chen – T. Tony Ke, "From Canvas to Blockchain: Impact of Royalties on Art Market Efficiency", *SSRN Electronic Journal*, 2024., <https://ssrn.com/abstract=4609653> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

očuvanje digitalne imovine.⁸ Stoga se često koriste alternativni modeli pohrane, poput decentraliziranih mreža za pohranu, poput IPFS-a⁹, koje mogu pružiti veću sigurnost i trajnost digitalnih podataka.

Kao rezultat tehnoloških inovacija NFT-ovi su omogućili nov način razmišljanja o vlasništvu i vrijednosti digitalne imovine. Stvorili su digitalni ekosustav u kojemu umjetnici, kolekcionari i investitori mogu trgovati unikatnim digitalnim sadržajem s povjerenjem u autentičnost i sigurnost transakcija.

No, povećanje kapaciteta mreže predstavlja izazov jer *blockchain* mreže, poput *Ethereuma*¹⁰, suočene su s ograničenim kapacitetom za obradu velikoga broja transakcija, što dovodi do sporijih transakcija i viših troškova. Uz to, energetski intenzivni proces rudarenja, posebno kod *Proof of Work* (PoW) sustava, izaziva zabrinutost zbog negativna utjecaja na okoliš.¹¹

NFT-OVI U UMJETNOSTI: NOVA PARADIGMA DIGITALNOGA STVARALAŠTVA

Uvođenje NFT-ova u svijet umjetnosti donijelo je temeljnu promjenu u načinu na koji se umjetnička djela stvaraju, distribuiraju i monetiziraju. Tradicionalna umjetnička scena, koja je dugo vremena bila ograničena fizičkim prostorima i posrednicima poput galerija i aukcijskih kuća, suočena je s novim izazovima i prilikama koje donosi digitalizacija. Umjetnici su se često suočavali s izazovima vezanima za priznavanje autentičnosti njihova rada, ograničenim tržištem te netransparentnim procesima određivanja cijena.

NFT-ovi su u tome kontekstu donijeli revolucionarne promjene. Naime, prvi put digitalna umjetnička djela mogu biti zabilježena na *blockchainu* kao jedinstveni zapisi, čime se omogućuje praćenje vlasništva i autentičnosti.¹² Umjetnici imaju mogućnost izravna povezivanja svojih djela s tr-

8 Andreia Nogueira i dr., „NFTs and the Danger of Loss,” *Heritage*, 6(7), 2023., str. 5410–5423., <https://doi.org/10.3390/heritage6070285> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

9 Juan Benet, „IPFS - Content Addressed, Versioned, P2P File System (DRAFT 3)”, arXiv preprint arXiv:1407.3561v1, 2014., <https://arxiv.org/abs/1407.3561v1> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

10 *Ethereum* je decentralizirana *blockchain* platforma koja omogućuje stvaranje pametnih ugovora i aplikacija.

11 Shali Tayebi – Heresh Amini, „The flip side of the coin: Exploring the environmental and health impacts of proof-of-work cryptocurrency mining”, *Environmental Research*, 252(1), 2024., <https://doi.org/10.1016/j.envres.2024.118798> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

12 William Entriken i dr., „ERC-721: Non-Fungible Token Standard,” *Ethereum Improvement Proposals*, 2018., <https://eips.ethereum.org/EIPS/eip-721> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

žištem, bez angažiranja posrednika, što im omogućuje veću kontrolu nad načinom distribucije i formiranjem cijene svojih radova.

U umjetničkome svijetu NFT-ovi su omogućili i novu vrstu stvaralaštva. Umjetnici mogu stvarati dinamička djela koja se mijenjaju ovisno o različitim uvjetima, poput vremena ili interakcija s publikom.¹³ Ova interaktivna djela proširuju granice umjetnosti, ali važno je napomenuti da NFT sam po sebi nije umjetničko djelo nego digitalni certifikat povezan s njim.

Tržišni kontekst oko NFT-ova također je stvorio nove mogućnosti za kolekcionare i investitore. NFT-ovi su omogućili stvaranje sekundarnoga tržišta, što znači da kolekcionari mogu preprodavati NFT-ove često po višim cijenama nego što su ih prvobitno kupili.¹⁴ To ujedno omogućuje umjetnicima da u svakome trenutku znaju gdje je njihovo djelo zadnje prodano, odnosno u čijoj se kolekciji nalazi. Ova nova tržišna dinamika stvorila je povećanu potražnju za digitalnim umjetninama, što je dovelo do porasta vrijednosti i interesa za digitalnu umjetnost kao oblik investicije. Kolekcionari su sada u mogućnosti investirati u digitalne umjetnine s povjerenjem u njihovu autentičnost i potencijal za rast vrijednosti, što je dodatno potaknulo širenje ovoga tržišta.

No, usprkos svim prednostima NFT-ovi su izazvali i kontroverze unutar umjetničke zajednice. Neki umjetnici i kritičari dovode u pitanje komercijalizaciju umjetnosti kroz NFT-ove, tvrdeći da bi to moglo ugroziti integritet umjetničkoga stvaralaštva¹⁵, dok problemi s autorskim pravima, poput neovlaštene pretvorbe tuđih radova u NFT-ove, ukazuju na potrebu za boljim standardima.¹⁶

Decentralizirana tržišta i ekonomski modeli: utjecaj NFT-ova na umjetničku industriju

Pojava decentraliziranih tržišta temeljenih na *blockchain* tehnologiji donijela je radikalne promjene u način na koji se obavlja trgovina, a NFT-ovi

13 Nayeя Oh i dr., „Interactive NFT Art that Utilizes NFT as Unique Promises for Social Responsibility“, *Archives of Design Research*, 36(3), 2023., str. 219-235., <https://doi.org/10.15187/adr.2023.08.36.3.219> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

14 Qin Wang i dr., „Non-Fungible Token (NFT): Overview, Evaluation, Opportunities and Challenges“, arXiv preprint arXiv:2105.07447v3, 2021., <https://arxiv.org/abs/2105.07447v3> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

15 Dejan Grba, „Faux Semblants: A Critical Outlook on the Commercialization of Digital Art“, *Digital*, 3(1), 2023., str. 67-80., <https://doi.org/10.3390/digital3010005> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

16 Elena Cooper, „NFT Pirates and Copyright Law“, *Oxford Business Law Blog*, 27. travnja 2023., <https://blogs.law.ox.ac.uk/oblb/blog-post/2023/04/nft-pirates-and-copyright-law> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

su postali jedan od najistaknutijih primjera ove revolucije. Decentralizirana tržišta omogućuju izravnu interakciju između kupaca i prodavatelja, eliminirajući potrebu za centraliziranim posrednicima koji su tradicionalno kontrolirali tržišta umjetnina, nekretnina, financijskih instrumenata i drugih vrsta imovine. Ovaj model trgovine smanjuje transakcijske troškove i povećava transparentnost, što je ključno za izgradnju povjerenja na digitalnim tržištima. Neke su od najpoznatijih platformi za trgovinu NFT-ovima: *OpenSea*, *AtomicMarket* i *Magic Eden*.¹⁷ Ipak, važno je naglasiti da se transakcije mogu odvijati i izravno između kupca i prodavatelja ako dogovore uvjete izvan platforme za trgovanje. U takvim slučajevima nema provizija koje bi naplatile platforme, nego ostaju samo transakcijski troškovi *blockchain* mreže. Iako takav način može funkcionirati, korištenje platformi za trgovinu NFT-ovima često nudi bolje korisničko iskustvo i jednostavnost procesa kupovine.

Ekonomski modeli temeljeni na NFT-ovima također su donijeli inovacije u načine na koje se određuju cijene i upravlja imovinom. Tradicionalni modeli cijena, temeljeni na ponudi i potražnji, sada su nadopunjeni dinamičkim modelima cijena koji se prilagođavaju u stvarnome vremenu na temelju podataka iz *blockchaina*. Na primjer, NFT-ovi omogućuju automatizirane aukcije gdje se cijene prilagođavaju prema ponudama kupaca, a transakcije se izvršavaju automatski putem pametnih ugovora.¹⁸ Ovi dinamički modeli cijena povećavaju učinkovitost tržišta i omogućuju brže i preciznije određivanje vrijednosti imovine. Ipak, to ne znači da se cijenama ne može manipulirati, jer sofisticirane strategije mogu umjetno napuhati cijene NFT-ova. Jedna je od takvih strategija *pump and dump*, gdje netko umjetno podiže cijenu NFT-a, često putem lažnih kupovina ili koordiniranih aktivnosti, a zatim, kada privuče dovoljno zainteresiranih kupaca, prodaje svoje NFT-ove po višoj cijeni od kupovne.¹⁹ Nakon toga vrijednost NFT-a često drastično pada, što uzrokuje značajan gubitak za one koji su NFT kupili po „napuhanoj“ cijeni.

Još jedan važan aspekt decentraliziranih tržišta jest mogućnost djelomična vlasništva (engl. *fractional ownership*), odnosno djelomična vlasniš-

17 Chao Chen i dr., „The Research of AHP-Based Credit Rating System on a Blockchain Application“, *Electronics*, 12(4), 887. <https://doi.org/10.3390/electronics12040887> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

18 MohammadAmin Fazli – Ali Owfi – Mohammad Reza Taesiri, „Under the Skin of Foundation NFT Auctions“ Preprint, arXiv:2109.12321v1, <https://arxiv.org/abs/2109.12321v1> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

19 Andrew Leppla – Jorge Olmos – Jaideep Lamba, „Fraud Pattern Detection for NFT Markets“ *SMU Data Science Review*, 6(2), Article 21. <https://scholar.smu.edu/datasciencereview/vol6/iss2/21> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

tva nad NFT-ovima.²⁰ Ovaj model, koji podsjeća na tradicionalno dioničarstvo, omogućuje više investitora da posjeduju dio jednoga NFT-a, što smanjuje ulazne troškove i omogućuje širu participaciju na tržištu. Djelomično vlasništvo posebno je popularno na tržištima skupocjenih umjetnina i luksuznih dobara, gdje pojedinačna cijena može biti izuzetno visoka. Kroz ovaj model investitori mogu diversificirati svoj portfelj ulaganjem u više različitih NFT-ova, smanjujući pritom rizik i povećavajući potencijalne povrate na investicije. Ovaj model također omogućuje veću likvidnost na tržištu jer investitori mogu kupovati i prodavati svoje udjele bez potrebe za prodajom cijeloga NFT-a.

U kontekstu NFT ulaznica decentralizirana tržišta omogućuju globalnu distribuciju i preprodaju ulaznica. Vlasnici ulaznica mogu ih preprodati, dok se uz svaki prijenos vlasništva može putem pametnih ugovora osigurati isplata autorskih naknada kreatorima NFT-a. Ovaj model omogućuje fleksibilnost i prilagodljivost, pružajući nove izvore prihoda i stvarajući dodatnu vrijednost kroz prodaju ulaznica.

Decentralizirana tržišta također omogućuju brže i sigurnije transakcije. Tradicionalni financijski sustavi često uključuju kompleksne i dugotrajne procese verifikacije i prijenosa sredstava dok su transakcije na *blockchainu* gotovo trenutačne. Ova brzina i učinkovitost čine decentralizirana tržišta posebno atraktivnima za globalne transakcije, gdje su tradicionalne metode često ograničene vremenskim zonama, regulatornim preprekama i valutnim konverzijama.

No, unatoč svim prednostima decentralizirana tržišta i ekonomski modeli temeljeni na NFT-ovima suočavaju se s izazovima. Jedan je od glavnih problema volatilnost cijena²¹, koja može biti izrazito visoka zbog spekulacija i nedovoljne regulacije. Decentralizirana tržišta također postavljaju pitanje o ulozi regulatornih tijela. Budući da su ova tržišta globalna i decentralizirana, tradicionalni modeli regulacije često nisu primjenjivi. To otvara prostor za razvoj novih oblika regulacije koji bi mogli osigurati sigurnost i povjerenje na tržištima, a da pritom ne ugroze inovativnost i učinkovitost koju *blockchain* tehnologija donosi. U konačnici, uspjeh decentraliziranih tržišta ovisit će o njihovoj sposobnosti da se prilagode novim izazovima i prilikama koje pružaju NFT-ovi i slične tehnologije.

20 Ekin Genç, „How Can You Share an NFT? Fractional NFTs Explained,“ CoinDesk, 11. svibnja 2023., <https://www.coindesk.com/learn/how-can-you-share-an-nft-fractional-nfts-explained/> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

21 Yizhi Wang, „Volatility spillovers across NFTs news attention and financial markets“, *International Review of Financial Analysis*, 83, 2022., <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2022.102313> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

NFT ulaznice kao potencijalna umjetnička djela

NFT ulaznice nude jedinstvenu priliku ne samo za pristup određenim događajima nego i za stvaranje trajne vrijednosti kroz digitalna umjetnička djela. Osnovna je ideja ovoga koncepta da bi posjetitelj kupovinom NFT ulaznice, koja istovremeno predstavlja umjetničko djelo autora, mogao dobiti pristup događaju, ali i posjedovati ulaznicu koja zadržava umjetničku vrijednost i nakon završetka događaja. Takva ulaznica mogla bi steći kolekcionarsku vrijednost donoseći koristi ne samo izdavatelju ulaznice, često samomu umjetniku, nego i vlasniku ulaznice. Iako je ovaj koncept još uvijek u fazi ideje i istraživanja, primjeri iz sličnih industrija ukazuju na njegov potencijal u budućnosti.

Primjeri poput NFT-ova iz kolekcije *Bored Ape Yacht Club* (BAYC) pokazuju kako vlasnici ovih NFT-ova uživaju posebne pogodnosti i privilegije, poput pristupa ekskluzivnim događajima, privatnim zabavama i luksuznim iskustvima koja nisu dostupna široj javnosti. Ova NFT kolekcija ne samo da omogućuje digitalno vlasništvo nad jedinstvenim umjetničkim djelima nego pruža i stvarne pogodnosti koje stvaraju snažnu zajednicu među vlasnicima.²² Ova praksa sugerira da bi sličan model mogao biti primijenjen i na NFT ulaznice za umjetničke događaje, omogućujući vlasnicima ne samo pristup samomu događaju nego i dodatne ekskluzivne sadržaje ili iskustva koja bi povećala vrijednost njihove investicije.

Jedan od ključnih aspekata ovoga modela jest mogućnost dodatne zarade kroz autorske naknade.²³ Naime, svaki put kada se takva NFT ulaznica preproda na sekundarnome tržištu, umjetnici i organizatori događaja mogu ostvariti prihod kroz autorske naknade. Ovaj model ne samo da poboljšava likvidnost digitalne umjetnosti nego omogućuje i dugoročnu zaradu i nakon što se događaj završi, čime se stvara dodatna vrijednost za sve uključene strane.

Ova mogućnost, s potencijalom za stvaranje jedinstvenih digitalnih umjetničkih djela, čini NFT ulaznice zanimljivim konceptom koji bi mogao značajno utjecati na budućnost kulturnih i umjetničkih događaja otvarajući vrata novim načinima angažiranja publike i stvaranja trajne vrijednosti.

- 22 Mathieu Brouard, „Setting sail in a tokenized world: An exploration of the Bored Ape Yacht Club and the co-created consumer experience“, *International Journal of Research in Marketing*, 41(3), 2024., <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2024.03.002> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).
- 23 Murat M. Tunc – Hasan Cavusoglu – Zhiqiang (Eric) Zheng, „Resale Royalty in NFT Marketplaces: Blessing or Burden for Creators and Platforms?“, Tilburg School of Economics and Management, Tilburg University, 2024., <https://ssrn.com/abstract=4205814> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

PRAVNI I ETIČKI IZAZOVI: REGULATORNI OKVIR I MORALNA PITANJA U KONTEKSTU NFT-OVA

NFT-ovi, iako donose brojne inovacije i prilike na tržištu digitalne umjetnosti, otvaraju i niz pravnih i etičkih izazova koji zahtijevaju pažnju, a potencijalno i regulaciju. Jedan od ključnih pravnih problema odnosi se na zaštitu autorskih prava. Budući da su NFT-ovi digitalne reprezentacije umjetničkih djela, često se postavlja pitanje vlasništva i prava na korištenje tih djela. U nekim slučajevima umjetnici su se suočili s problemom da njihova djela budu pretvorena u NFT-ove i prodana čak i bez njihova pristanka.²⁴ Slični slučajevi u vezi sa žigovima (npr. torbice, cipele) ukazuju na potrebu za jasnijom regulacijom, osobito onom koja bi osigurala primjenu postojećih pravila o zaštiti intelektualnoga vlasništva i brendova u digitalnome prostoru, čime bi se spriječilo neovlašteno korištenje zaštitnih oznaka te osigurala prava kreatora i nositelja žigova na objema razinama – fizičkoj i virtualnoj.²⁵

Jedan je od izazova i to što NFT-ovi mogu sadržavati poveznice na digitalna djela, ali sama umjetnost nije nužno pohranjena na *blockchainu*, što znači da originalni digitalni sadržaj mogu kopirati ili modificirati autori NFT-a bez dopuštenja trenutnoga vlasnika NFT-a.

Problem može nastati kada se neovlašteno umnoži neki originalni NFT, odnosno umjetničko djelo koje taj NFT predstavlja. Metapodatci na *blockchainu* omogućuju identifikaciju originalna NFT-a, ali ne sprječavaju kopiranje samoga djela.²⁶ Da bi korisnici mogli prepoznati ove razlike i izbjeгли prevare, važno je da se dodatno educiraju o tome kako funkcioniraju *blockchain* tehnologija i NFT-ovi.

Jedan od najvažnijih etičkih problema vezanih za NFT-ove jest njihov utjecaj na okoliš.²⁷ Proces rudarenja kriptovaluta, koji je neophodan za

24 Riah Pryor, „Artists claim ‘Art Wars’ sold NFTs linked to their art for millions, allegedly without their permission,” *The Art Newspaper*, 23. studenoga 2021., <https://www.theartnewspaper.com/2021/11/23/artists-claim-art-wars-sold-nfts-linked-to-their-art-for-millions-allegedly-without-their-permission> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

25 Iza Razija Mešević, „‘Pripovijetka’ o torbicama, patikama i dresovima: aktualna sudska praksa u vezi sa žigovima i NFT-ovima”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, (66), 2023., str. 199-221., <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/biblioteka/godisnjak> (pristupljeno 22. II. 2025.).

26 Iza Razija Mešević, „NFT-ovi i autorska prava – poseban osvrt na tzv. ‘umjetničke NFT-ove’”, *Pravni vjesnik*, 39(3-4), 2023., str. 147-162. <https://doi.org/10.25234/pv/26640> (pristupljeno 22. II. 2025.).

27 Allie Grace Garnett, „NFTs and the Environment”, *Investopedia*, 2022., <https://www.alliegracegarnett.com/wp-content/uploads/2023/01/NFTs-and-the-Environment-INV-printout.pdf> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

održavanje *blockchain* mreža, uključuje visoku potrošnju energije. Neke *blockchain* mreže, uključujući *Ethereum Classic*, koriste energetske intenzivne metode potvrđivanja transakcija, poput *Proof of Work* (PoW), što dovodi do značajnog ugljičnog otiska. Dok se radi na razvoju ekološki prihvatljivijih rješenja, poput prelaska na *Proof of Stake* (PoS) sustave²⁸, trenutačna ekološka cijena NFT-ova izaziva zabrinutost među ekolozima.

Pravne norme vezane za digitalno vlasništvo i NFT-ove još su u fazi razvoja, što stvara pravnu nesigurnost oko zaštite prava umjetnika i kupaca. Ova nesigurnost postaje još složenija u kontekstu internacionalnih transakcija, gdje različiti pravni sustavi moraju rješavati pitanja autentičnosti i vlasništva. Dodatan izazov predstavlja nedostatak regulacije na NFT tržištima.²⁹ Trenutačno većina tih tržišta funkcionira bez jasnih pravila i nadzora, što omogućava manipulaciju cijenama, pranje novca i druge nezakonite aktivnosti. Odsutnost regulacije može rezultirati gubitkom povjerenja korisnika i destabilizacijom tržišta. Iako regulatorna tijela širom svijeta počinju prepoznavati potrebu za uvođenjem pravila na digitalnim tržištima, taj je proces spor i suočen s brojnim izazovima zbog globalne prirode NFT-ova i *blockchain* tehnologije.

ZAKLJUČAK

NFT-ovi i decentralizirane tehnologije donijeli su revoluciju u umjetničkom tržištu, stvarajući nove mogućnosti za umjetnike, kolekcionare i investitore. Kroz ovaj rad analizirani su tehnološki, ekonomski, pravni i etički aspekti NFT-ova, ističući njihove prednosti, ali i izazove s kojima se suočavaju sudionici na ovome tržištu.

Jedna je od glavnih karakteristika NFT-ova njihova sposobnost kreiranja nepromjenjivih i jedinstvenih zapisa koji su istovremeno sigurni, što omogućava praćenje povijesti vlasništva nekoga NFT-a. Transparentnost i sigurnost vlasništva koji NFT-ovi pružaju privukle su mnoge umjetnike i kolekcionare stvarajući novi globalni tržišni ekosustav koji je decentraliziran. Umjetnici imaju mogućnost izravno se povezati s kupcima, bez potrebe za posrednicima, što im omogućuje veću autonomiju i potencijalno veće prihode.

28 Surajit Mandal, „Blockchain Technology and its effect on Environment: A Comparative Study between Proof-Of-Work and Proof-Of-Stake“, *International Journal of Rural Development, Environment and Health Research*, 7(2), 2023., <https://doi.org/10.22161/ijreh.7.2.1> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

29 Lennart Ante, „The Non-Fungible Token (NFT) Market and Its Relationship with Bitcoin and Ethereum“, *FinTech*, 1(3), 2022., str. 216-224., <https://doi.org/10.3390/fintech1030017> (pristupljeno 31. VIII. 2024.).

Decentralizirana tržišta, temeljena na *blockchain* tehnologiji, omogućila su brže i učinkovitije transakcije, smanjujući troškove i povećavajući dostupnost tržišta za širu publiku. Ekonomski modeli temeljeni na NFT-ovima otvorili su nove mogućnosti za ulaganja, uključujući djelomično vlasništvo i dinamičke modele cijena, koji su prilagođeni potrebama modernoga tržišta. Ovi modeli omogućuju fleksibilnost i prilagodljivost, što je ključno u današnjemu dinamičnom digitalnom okružju.

Pojava NFT ulaznica kao digitalnih umjetničkih djela mogla bi dodati novu dimenziju ovoj evoluciji, stvarajući dodatne mogućnosti za kulturne institucije, umjetnike i kolekcionare. Ove ulaznice ne bi bile samo sredstva za pristup događajima nego i potencijalno vrijedna umjetnička djela koja bi mogla imati dugoročnu vrijednost.

No, NFT-ovi nisu bez svojih izazova. Pravni sustavi diljem svijeta još uvijek nisu u potpunosti prilagodili svoje regulative kako bi obuhvatili specifičnosti digitalnoga vlasništva, posebno u kontekstu globalnih transakcija. Etika u korištenju NFT-ova također postavlja važna pitanja, osobito u pogledu zaštite autorskih prava, privatnosti i ekološkoga utjecaja *blockchain* tehnologija. Ova pitanja zahtijevaju daljnje istraživanje, a možda i regulaciju kako bi se osigurale održivost i etičnost NFT tržišta.

NFT-ovi predstavljaju značajan korak naprijed u digitalnome svijetu, pružajući nove mogućnosti i izazove koji će oblikovati budućnost umjetničkoga tržišta. Njihov utjecaj već je vidljiv u načinima na koje umjetnici stvaraju i plasiraju svoja djela, kao i u načinima na koje kolekcionari i investitori vrednuju digitalnu imovinu. S obzirom na stalan tehnološki napredak i rastuću popularnost NFT-ova, možemo očekivati daljnje promjene i prilagodbe u ovome području, kako u tehnološkome tako i u pravnome i društvenome kontekstu. NFT-ovi su otvorili vrata za novu eru digitalne umjetnosti i trgovine, a njihova daljnja evolucija bit će ključna za razumijevanje budućnosti umjetničkoga tržišta i decentraliziranih tehnologija.

KRISTIAN PANDŽA

veneyy@gmail.com

UDK: 792.071.1:004.8

791:004.8

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.135

Izvorni znanstveni rad

KOMPARATIVNA ANALIZA TRADICIONALNOGA I UMJETNOM INTELIGENCIJOM KREIRANOGA SCENARIJA

Sažetak

U doba brzoga tehnološkog napretka i intenzivne medijske hiperprodukcije kreativne i zabavljачke industrije nailaze na brojne i nagle promjene, posebice u domeni pisanja scenarija, gdje tradicionalne metode pisanja dolaze u kontakt s tehnologijama umjetne inteligencije (UI). Uspoređujući tradicionalno scenarijsko pisanje koje obavlja ljudski scenarist, i scenarijsko pisanje koje provodi UI, može se primijetiti da ta dva različita pristupa na svojstven način scenarijski doprinose, nadopunjuju ili odstupaju u kreativnom procesu. Ljudski scenaristi prirodno uključuju bogatstvo emocionalnih nijansi, složenost likova i stilske nepravilnosti koje često doprinose autentičnosti i dubini priče. Nasuprot tome, UI scenarist, ne samo da analizira postojeće narative, nego i samostalno generira koherentne i kreativno složene scenarije. Ujedno pokazuje impresivnu sposobnost u generiranju narativa s visokom strukturalnom koherencijom, učinkovitim pripovijedanjem i značajnom brzinom produkcije, posebno u dobro definiranim i strukturalno ograničenim narativnim okvirima. Stoga je cilj rada na temelju analize uzorka scenarija koji je napisao scenarist i onoga koji je napisala UI analizirati scenarijsku narativnu strukturalnu koherenciju, kreativnost narativa, emocionalnu dubinu, dijalošku dinamiku i stilsku složenost.

Ključne riječi: scenarij; scenarist; umjetna inteligencija; analiza; narativ.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRADITIONAL AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE-GENERATED SCREENPLAY

Abstract

In an era of rapid technological progress and intense media hyperproduction, the creative and entertainment industry encounters numerous and sudden changes, particularly in the realm of screenwriting, where traditional writing methods come into contact with artificial intelligence (AI) technologies. Comparing traditional screenwriting written by human screenwriter and screenwriting conducted by AI, it is noticeable that these two different approaches contribute, complement, or deviate in the creative process in their unique ways. The work of a human screenwriter naturally includes a richness of emotional shades, complexity

of characters, and stylistic irregularities that often contribute to the authenticity and depth of the story. On the other hand, an AI screenwriter not only analyzes existing narratives but also independently generates coherent and creatively complex screenplays. It also demonstrates an impressive ability to generate narratives with high structural coherence, effective storytelling, and significant production speed, especially in well-defined and structurally constrained narrative frameworks. Therefore, the goal of this paper is to analyze the narrative structural coherence, creativity of the narrative, emotional depth, dialogic dynamics, and stylistic complexity, by comparing sample scripts of a human and AI-generated screenwriter.

Keywords: screenplay, screenwriter, artificial intelligence, analysis, narrative.

UVOD

U doba u kojem tehnološke inovacije više ne poznaju granice, umjetna inteligencija (UI) polagano i sigurno ulazi u domene koje su nekada smatrale isključivo ljudskim teritorijem. Jedan od najintragantnijih aspekata ove ekspanzije jest njezin prodor u svijet umjetnosti i kreativnosti, osobito u filmsku industriju koja od svoga začetka slovi kao križište pripovijedanja i istovremeno tehnološke inovacije. Na trenutačnoj, ako se to tako smije nazvati, povijesnoj prekretnici, filmska industrija (tako i televizijska i medijska) suočava se s transformacijom koja bi mogla redefinirati njezinu bit - inkorporacijom UI u samu srž kreativnoga procesa pisanja scenarija. Stoga ovaj rad pokušava na trenutačno podosta novom i neistraženom znanstvenom terenu istražiti, na temelju komparativne analize, klasični, tradicionalni ljudski pristup scenarističkom pisanju i novi pristup oblikovan i inspiriran umjetnom inteligencijom. Ovakav istraživački pothvat nastoji približiti kako divergentni pristupi, onaj ljudski, prožet emocionalnom dubinom, intuitivnom kreativnošću i kompleksnom interakcijom ljudskih iskustava, u usporedbi s UI pristupom, oblikovanim algoritmičkim, brzom obradom podataka i potencijalno neviđenom objektivnošću doprinose, mijenjaju ili obogaćuju kreativni proces stvaranja priča. Tako je naglasak stavljen na analizu scenarističkih elemenata poput strukturalne koherencije narativa, emocionalne dubine likova, stilističke složenosti i jedinstvenosti izraza te dijaloške dinamike koji čine srž pripovijedanja jer kako kaže **Douglas**: "Jer sve više vidimo svijet, pa čak i vlastite identitete, kao takve složene, decentralizirane, otvorene sustave; potrebno nam je okruženje priče koje nam omogućuje da ih shvatimo tako što će nas privući istraživanju gustog narativnog svijeta."^{1 2}

1 Org. „Because we increasingly see the world and even our own identities as such complex, centerless, open-ended systems, we need a story environment that allows us to make sense of them by enticing us into exploring a dense narrative world“ (Slobodni prijevod autora rada s engleskog na hrvatski jezik).

2 Jane Yellowlees Douglas, *The End of Books - Or Books without End? Reading Intera-*

Baker navodi: "Kao kreativni pisac, sva tekstualna djela koja stvaram rezultat su sličnih kreativnih i kritičkih procesa, od moje početne namjere da ispitam predmet ili temu do mog konačnog nacрта."^{3 4} Iz ovoga se da iščitati da je scenariističko pisanje, umjetnost, pa onda i umijeće kreativnog izražavanja, koje oslikava ljudske snove, strahove, aspiracije i kompleksnosti kroz moć priče. Ljudski scenarist donosi svoju jedinstvenu perspektivu i subjektivno iskustvo te slojevitost emotivnih i bogatstvo emocionalnih nijansi koje proizlaze iz dubokoga razumijevanja ljudske psihe i društvenih interakcija. Sposobnost da prenese suptilne nijanse ljudskog iskustva, da stvori likove s dubokim emocionalnim slojevima i da te likove postavi u složene, međusobno povezane priče i komplicirane među karakterne odnose, odražava ne samo tehničku vještinu, nego i duboko razumijevanje ljudske prirode i njezina stanja. Iz toga nastali narativi ne samo da zabavljaju recipijenta, nego i provociraju njegovu misao, osvjetljavaju mu ljudsko stanje i odražavaju društvene realnosti. S druge strane, pojava UI kao scenarista otvara pitanja o budućnosti kreativnog izražavanja jer UI sa svojom sposobnošću da analizira goleme količine podataka, prepoznaje uzorke i generira koherentne narative, predstavlja značajnu i bitnu promjenu scenariističke paradigme. Ova tehnološka inovacija nudi obećanja u smislu efikasnosti, noviteta i možda čak i objektivnosti, ali isto tako postavlja izazove i dileme povezane s autentičnošću, kreativnim vlasništvom i esencijom ljudskog umjetničkog izražavanja.

1. INTERSEKCIJA ČOVJEKA I STROJA U ERI DIGITALNE TRANSFORMACIJE

U suvremenom istraživačkom obzorju, gdje granice između ljudske kreativnosti i tehnološke inovacije postaju sve napetije i u određenu ruku nejasnije, umjetna inteligencija (UI) predstavlja istovremeno fascinantnu priliku i napet izazov. Prolazeći kroz različite faze razvoja, od jednostavnih algoritama do složenih sustava sposobnih za učenje i adaptaciju, UI je pokazala u relativno kratkom razdoblju iznenađujuću sposobnost generiranja narativa koji oponašaju strukturalnu koherenciju tradicionalno

ctive Narratives, 4th Edition, The University of Michigan Press, 2003., str. 69.

- 3 Org. „As a creative writer myself, all the textual works that I produce are the result of similar creative and critical processes, from my initial intention to examine a subject or theme to my final draft“ (Slobodni prijevod autora rada sa engleskog na hrvatski jezik).
- 4 Dallas John Baker, „Scriptwriting as creative writing research: a preface“, *Journal of Writing and Writing Courses*, 17 (9), 2013., str. 1.

stvorenih priča.⁵ Međutim, srž pripovijedanja, bolje rečeno čitateljev doživljaj pripovijedanja u što se osim narativa ubraja i emocionalna dubina likova i stilistička složenost, ostaje domena koja izaziva intenzivnu debatu.

Emocionalna dubina likova - ključni element koji čitateljima omogućuje emocionalnu povezanost s pričom i njezinim likovima, nije samo stvar narativne funkcije nego i odraza složenosti ljudske prirode i njezinih iskustava. **Greene** kaže: "Kada likovi emocionalno reagiraju na događaje u vašoj priči, to stvara osjećaj autentičnosti i produbljuje čitateljevu vezu s njima."^{6 7} Ljudski spisatelji crpe inspiracije i ideje iz bogatstva osobnih iskustava, kulture, kolektiva, načitanosti i duboke unutarnje introspekcije kako bi stvorili složene likove i šarolike priče koje odjekuju autentičnošću. S druge strane, UI, bez obzira na svoju sposobnost brze obrade velikih količina podataka i prepoznavanja različitih uzoraka i njegovih varijacija, suočava se, barem zasad s izazovom repliciranja ove dubine bez direktnog pristupa ljudskim emocionalnim iskustvima i ljudske subjektivnosti.

Osim emocionalne dubine likova, uzima se u obzir i stilska složenost te dijaloška dinamika, što uključuje raznolik izbor riječi, ritam teksta, metafore i druge jezične nijanse. Stil nije samo tehnički alat nego odraz individualnosti pisca, njegovih ideja, osjećaja i svjetonazora. Kao što Marina Katnić-Bakaršić kaže da se stil u jeziku nekog pisca koji on prenosi u svoje književno djelo može najjednostavnije definirati kao način izražavanja određenoga sadržaja, kao i različiti načini izražavanja istog sadržaja.⁸

- 5 Narativna paradigma ili Narativna perspektiva, odnosno Strukturalna koherencija narativa kao retorička metoda pripisuje se *Walteru R. Fisheru*. Zapravo narativna se perspektiva usredotočuje na urođenu prirodu ljudskih bića da razumiju i tumače svijet oko sebe kroz pripovijedanje. Fisher (1987., 24) tvrdi da ljudska bića „doživljavaju i shvaćaju život kao niz tekućih narativa, kao sukobe, likove, početke, sredine i krajeve“ (Fisher argues that human beings „experience and comprehend life as a series of ongoing narratives, as conflicts, characters, beginnings, middles, and ends“ - Slobodni prijevod autora rada sa engleskog na hrvatski jezik). [Walter Fisher, *Human communication as narration: Toward a philosophy of reason, value, and action*. University of South Carolina Press, 1987., str. 24]. Fisher je predložio narativnu perspektivu jer vjeruje da retorika nije samo stvaranje argumenata podržanih dokazima, činjenicama i logikom. Radije, narativna priča nadilazi i obuhvaća argumente kao mjesto na kojem se argumenti iznose.
- 6 Org. „When characters react emotionally to the events in your story, it creates a sense of authenticity and deepens the readers' connection to them“ (Slobodni prijevod autora rada sa engleskog na hrvatski jezik).
- 7 Wilbur Green, „Giving Depth to Your Protagonists and Antagonists“, *Medium*, 30. VI. 2023., <https://medium.com/@wilbur.greene/the-psychology-of-characters-giving-depth-to-your-protagonists-and-antagonists-231653c29abf>, (11. II. 2024.).
- 8 Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje*, Naučna i univerzitetska knjiga, 2007., str. 27.

Osim stila to je i dijalog koji nije samo sredstvo komunikacije informacija, nego i način za dublje razumijevanje unutarnjega svijeta likova, njihovih motivacija, emocija i međuljudskih odnosa. Dok UI može analizirati i primijeniti stilske i dijaloške uzorke iz opsežne baze literarnih djela, ostaje škakljivo pitanje može li stvarno stvoriti novu, originalnu stilsku izražajnost koja transcendirira simulaciju postojećih obrazaca.

2. LJUDSKI SCENARIST I UI SCENARIST

Za glavni empirijski dio rada uzima se klasični akademski scenaristički zadatak koji je zadan ljudskom scenaristu (31 godina, master dramaturgije - filmski i televizijski smjer, bogata načitanost te široko iskustvo u pisanju scenarija) i UI (ChatGPT napredna verzija 4.0 - stanje: veljača, 2024.). Komparativnom analizom oba scenarija usporedit će se ključni već spomenuti elementi poput strukturalne koherencije narativa, emocionalne dubine likova, stilske složenosti i dijaloške dinamike.

Zadatak detaljno glasi: Napisati scenu slobodnog izbora naslova prema standardnom scenarističkom formatiranju na jednoj stranici formata A4 (dopušteno prekoračenje na maksimalno stranicu i pol - odnosi se na ukupne riječi teksta dijaloga). Žanr je drama sa slobodno izabranim podžanrom. Mjesto radnje je kafić a vrijeme radnje je dan. Epoha scene je smještena u današnje vrijeme (2024. godina). U kafić ulaze momak i djevojka (glavni likovi) srednjih 20-ih godina, slobodan opis fizičkog izgleda. Istaknuti u dijalogu i odnosu njihovu pustolovnu prošlost. U sceni razgovora umetnuti dramski vrhunac i potom konačni rasplet.

2.1. Ljudski scenarist⁹

KARMA JE ČUDNA STVAR

INT. KAFIĆ U PRODAJNOM CENTRU - DAN

U pun kafić u prodajnom centru ulaze **MARKO** (27) crn, visok, puštene brade i brkova, šarmantan, zavodnik, sportski obučen te **ANA** (25) niža od Marka, duge plave uvijene kose i ledeno plavih očiju, vitka, pomalo samozatajna, urbano sređena.

Sjedaju za stol u kut jedno preko puta drugog gdje su odvojeni od gužve.

Gledaju nekoliko sekundi bez treptanja jedno u drugo. Odnos između njih je pomalo napet ali pod kontrolom.

MARKO

Znači ipak znaš bez velikih drama
sjest za stol i u miru popričat.

ANA

Kreten si, znaš!

MARKO

Čim tebe trpim i podnosim, jesam
i to znaš kakav.

ANA

Marija je...

MARKO

Pusti Mariju, dobro znaš
što sam to morao napraviti.

⁹ **Napomena:** U standardnom scenarističkom pisanju, odnosno formatiranju nije uobičajeno koristiti prored koji se koristi u akademskim radovima. Prored rada (1,5) je zadržan i u ovom poglavlju zbog lakšeg čitanja i preglednosti. Također su zbog lakšeg snalaženja imena likova podebljana. Courier Font (s varijacijama Courier New, Courier Final Draft, Courier Screenplay) koji se kao standard koristi za pisanje scenarija raspoređuje se ravnomjerno kao font pisačkog stroja, a ne proporcionalno poput modernih računalnih fontova te fontova koji se koriste u tiskanju. Ovo je bitno jer televizijski i filmski formati rade na otprilike jednu minutu emitiranja po stranici scenarija. To pomaže scenaristu, pa tako i uredniku, producentu i redatelju kontrolirati ispravnu duljinu scenarija. Ovakav proporcionalni font koristi manje prostora na stranici teksta, tako da primjerice broj stranica od recimo 22, bi bilo oko 25 minuta snimanja ili emitiranja umjesto 22 minute.

ANA

Idiote, pala sam na tebe k'o
kakva glupa srednjoškolka.
Prospeš mi priče, odvedeš u krevet a
onda i u Lisabon, a tebe onda
tamo hvataju specijalci i europol
jer si umiješan u krađu dragulja
a meni maskirani tipovi ulijeću
u hotelsku sobu.

MARKO

Dobro si ih sredila.

ANA

(Rugajući se) Dobro si ih sredila.
Sreća da imam srednji pojas u karateu.
Istovremeno bi te zatvorila iza rešetaka
da mogu a onda istovremeno i povalila.

MARKO

(Nabacuje kiseli osmijeh) Ooo, tako znači,
toliko o tome mi smo gotovi
za sva vremena i za sve
buduće živote. Slušaj,
što je bilo tamo, ostaje tamo,
je li jasno?

ANA

A Marija?!

MARKO

Čisto poslovno.

ANA

Stavi ga tako još jednom čisto
poslovno, neće ga više bit'
na tebi, je li jasno?

Marko se nasmije. Stiže konobar. Njih dvoje naru-
čuju pića. Ana nabacuje lagani osmijeh. Tenzija
između njih popušta.

KRAJ

2.2. UI scenarist¹⁰

Unutrašnjost kafića - dan

Kafić je mali, ali udoban prostor, ispunjen mekim svjetlom i tišinom koju povremeno prekida zvuk espresso aparata. Zidovi su ukrašeni slikama gradskih pejzaža, a kroz velike prozore prodire blaga dnevna svjetlost.

MOMAK (TEO, 25, sportski tip s neurednom kosom i prodornim pogledom) i DJEVOJKA (IVANA, 24, slobodnog duha, s dugom smeđom kosom i nosi vintage haljinu) ulaze i biraju stolicu u kutu.

TEO

(kroz osmijeh)

Znaš, ovaj kafić mi uvijek bude kao mala oaza mira.

IVANA

(nostalgično)

Da, podsjeća me na onaj mali kafić u Barceloni. Sjećaš se?

TEO

(smijući se)

Kako ne bih! Ona avantura s vespa scooterom... Mislio sam da ćemo završiti u zatvoru.

Ivana se nasmije, ali njen osmijeh polako blijedi dok naručuje kavu.

IVANA

(premišljeno)

Teo, moramo razgovarati... O nama.

Teo odmah postaje ozbiljan, shvaćajući težinu trenutka.

TEO

(zabrinuto)

Što se događa, Ivana?

IVANA

(duboko uzdahne)

¹⁰ S obzirom da UI ChatGPT nema automatsku mogućnost formatiranja svog teksta u scenarij, odnosno u scenaristički format, prenosi se doslovan odgovor iz njegova sučelja. Formatiranje ne utječe na bilo koji dramaturški element.

Volim našu pustolovnu prošlost, sve te ludosti što smo prošli zajedno. Ali, osjećam kao da smo se izgubili u svemu tome. Kao da smo zaboravili tko smo zapravo kad nema avantura.

Teo gleda u nju, vidno uznemiren.

TEO

(pokušavajući ostati miran)

Misliš da... Misliš da bi trebali krenuti svatko svojim putem?

IVANA

(suze joj naviru u oči)

Ne znam, Teo. Bojim se da, ako nastavimo ovako, završit ćemo samo kao dvoje stranaca koji dijele uspomene.

Duga tišina. Oboje gledaju svoje kave, izgubljeni u mislima.

TEO

(odlučno)

Ne želim te izgubiti, Ivana. Ti si mi sve. Možda... Možda trebamo usporiti. Pronaći sebe unutar sve ove ludosti. Zajedno.

IVANA

(iznenađeno gleda u njega)

Zajedno?

TEO

(nježno joj uzima ruku)

Da, zajedno. Idemo graditi novu avanturu. Ovaj put, avanturu pronalaženja sebe i jačanja nas.

Ivana mu uzvraća stisak ruke, njen osmijeh se vraća.

IVANA

(ozarena)

To zvuči kao najbolja avantura do sada.

TEO

(s osmijehom)

Zajedno, protiv svijeta.

Kamera se polako udaljava dok razgovaraju, njihovi glasovi postaju sve tiši dok se smijeh miješa s tišinom kafića.

FADE OUT.

2.3. Analiza¹¹

a.) **Strukturalna koherencija narativa:** Ljudski scenarist i UI scenarist su prema zadanim uputama uspješno izvršili scenaristički zadatak. Iz obje scene su jasni likovi, dijalози, odnosi, njihove ključne poveznice te njihova pozadina. Ispoštovan je dramski vrhunac i konačni rasplet. Kod **ljudsko-ga scenarista** dijalog započinje postavljanjem osnovnog sukoba između Ane i Marka, koji je ključan za napredovanje narativa. Markov pokušaj da uspostavi mirnu komunikaciju (“Znači ipak znaš bez velikih drama sjest za stol i u miru popričat”) i Anin oštar odgovor (“Kreten si, znaš!”) odmah uvode tenziju i sukob. Ovaj početak uspostavlja temeljnu dinamiku između likova i nagovještava složenost njihova odnosa. Dramski vrhunac i maksimalna gradacija je postignuta u replikama - **ANA:** “Idiote, pala sam na tebe k'o kakva glupa srednjoškolka. Prospeš mi priče, odvedeš u krevet a onda i u Lisabon, a tebe onda tamo hvataju specijalci i europol jer si umiješan u krađu dragulja a meni maskirani tipovi ulijeću u hotelsku sobu” i (...) **ANA:** “Istovremeno bi te zatvorila iza rešetaka da mogu a onda istovremeno i povalila”, dok je konačni rasplet, pa tako i obaranje dramskog vrhunca prethodne Anine replike u replici - **MARKO:** (Nabacuje kiseli osmijeh) “Ooo, tako znači, toliko o tome mi smo gotovi za sva vremena i za sve buduće živote. Slušaj, što je bilo tamo, ostaje tamo, je li jasno?”. Iz ovoga je čitatelju jasno koji pustolovni događaj povezuje oba lika i kakav je međusobni odnos među njima. Ana nakon svega proživljenog s Markom ima silnu želju baciti ga iza rešetaka pa tako onda i konačno završiti jednom za uvijek taj “toksični” odnos, ali to ne uspijeva zbog velike zaljubljenosti u njega. U takvoj unutrašnjoj konfliktnoj borbi prema njemu, ona popušta, a Marko istovremeno pobjeđuje u svojim očito za njega opravdanim kriminalnim radnjama i ljubavi prema Ani. Kod **UI scenarista** narativna se struktura dijaloga očituje u njegovoj jasnoj organizaciji i razvoju teme. Dijalog započinje s laganom i pozitivnom razmjenom koja postavlja scenu i uvodi likove u mirnom okruženju kafića, što simbolizira njihovu potrebu za sigurnošću i pripadnošću. Razvoj narativa kroz prisjećanje na zajedničke avanture prelazi u ključni trenutak kada Ivana prekida idilu s “Teo, moramo razgovarati... O nama.” Ovo preusmjerava tijekom dijaloga prema nekakvoj dubljoj emocionalnoj i tematskoj razini, vodeći do vrhunca u njihovoj zajedničkoj odluci da zajedno traže rješenje. Struktura dijaloga od uvoda preko razvoja do zaključka pruža čitatelju osjećaj zatvorenoga ciklusa, čime se postiže osnovna i jasna strukturalna koherencija narativa. Dramski vrhunac se očituje u replikama - **IVANA:** (Duboko udahne) “Volim našu pustolovnu prošlost, sve te ludosti što smo prošli zajedno. Ali, osjećam kao da smo se izgubili u svemu tome. Kao da

11 Zbog lakše preglednosti i praćenja je **Ljudski scenarist** označen plavom bojom a **UI scenarist** crvenom.

smo zaboravili tko smo zapravo kad nema avantura.” (...) **IVANA:** (suze joj naviru u oči) “Ne znam, Teo. Bojim se da, ako nastavimo ovako, završit ćemo samo kao dvoje stranaca koji dijele uspomene.” Konačni rasplet je u replici: **TEO:** (Odlučno) “Ne želim te izgubiti, Ivana. Ti si mi sve. Možda... Možda trebamo usporiti. Pronaći sebe unutar sve ove ludosti. Zajedno.” “Zajedno” je Teov ključni šlagvort koji je Ivani prekretnica da ipak bolje razmisli i nastavi odnos s njim.

b.) Emocionalna dubina likova: Kod **ljudskoga scenarista** dani su jasni i detaljni opisi likova i čitatelj na početku dobiva jasnu sliku o njima. Kod **UI scenarista** opisi likova su kraći, no oni kao takvi bitno ne predstavljaju manjak jasnoće čitatelju. Analizirajući emocionalnu dubinu likova u scenariju **ljudskoga scenarista** zamjetno je da ista nije samo u njihovim izjavama, nego i u podtekstu, njihovim reakcijama i načinu na koji komuniciraju svoje osjećaje kroza svoje replike, što recipijentu omogućuje dublji uvid u njihove karaktere, dinamiku njihova odnosa te njihovu zajedničku pustolovnu prošlost. U njihovu napetom i šarolikom dijalogu osjeti se Markova sposobnost da održi relativno miran ton u svjetlu Aninih optužbi što ukazuje na njegovu emocionalnu rezerviranost ili možda čak na iskusnost u manipulaciji. Međutim, korištenje fraze “Čisto poslovno” kao opravdanja za svoje postupke otkriva potencijalnu emocionalnu distancu koju stvara prema svojim djelima i njihovim posljedicama na druge, posebno na Anu. Ana, s druge strane, pokazuje širok spektar emocionalnih stanja, od bijesa i razočaranja do ranjivosti i privrženosti. Njezine riječi “Kreten si, znaš!” i “Idiote” su izrazi izravnoga bijesa i frustracije prema Marku, sugerirajući duboko osjećanje izdaje. Međutim, priznanje da je “pala na njega k'o kakva glupa srednjoškolka” otkriva slojeve ranjivosti i čežnje, što upućuje na to da unatoč Markovim postupcima, ona još uvijek osjeća snažnu i neraskidivu emocionalnu i intimnu povezanost s njim. Njezina sposobnost da se šali o svojoj sposobnosti da se brani (“Dobro si ih sredila”) također ukazuje na snagu i samopouzdanje, što dodaje još jednu dimenziju njezinu liku. Iz ovoga se da zaključiti da je **ljudski scenarist** kroz replike dao žive i široke emocionalne dimenzije i intrigantne suprotne sile likovima. Kod **UI scenarista** emocionalna dubina likova vidi se kroz njihovu bazičnu sposobnost da izraze svoje osnovne osjećaje, strahove i želje. Ivana artikulira nekakvu duboko usađenu potrebu za emocionalnom sigurnošću i strah od gubitka identiteta unutar njihovih zajedničkih avantura. Čitatelj ne dobiva nikakvu detaljniju pozadinu o kakvim se avanturama radi, zašto bi takve avanture dovele do deidentifikacije Ivane i gdje zapravo leži nekakav uzrok zbog kojeg Ivana ima namjeru prekinuti odnos s Teom. Ivanina izjava “Ali, osjećam kao da smo se izgubili u svemu tome” otkriva doduše nekakvu određenu introspekciju i ranjivost. Postavlja se pitanje zašto se Ivana izgubila u svemu tome, koji ključan događaj ili događaji su je doveli do toga. S druge strane, Teova ini-

cijalna zabrinutost ("Što se događa, Ivana?") prelazi u odlučnost da sačuva njihov odnos ("Ne želim te izgubiti, Ivana. Ti si mi sve."), pokazujući njegovu predanost i kapacitet za promjenu, što u konačnici znači da počinju zajedno graditi avanturu jačanja i pronalaženja sebe. Glavni Ivanin okidač da potakne temu rastanka jest da se ona boji da će se njih dvoje izgubiti u tim avanturama i s vremenom postati stranci koji će dijeliti isključivo avanturistične uspomene. Ivana i Teo pokazuju nekakve osnovne osjećaje bez nekog međusobnog karakternog i emocionalnog kontrasta. Likovi dobrim dijelom djeluju jednolično i kao takvi se hladno bez velikog emocionalnog involviranja dobacuju jednostavnim replikama.

c.) Stilska složenost - Kod **ljudskoga scenarista** u analizi stilske složenosti dijaloga između Ane i Marka otkriva se kako autor koristi jezik, ton i strukturu dijaloga kako bi stvorio dinamičan i emocionalno nabijen izraz koji odražava složenost njihova odnosa i situacije u kojoj se nalaze. Dijalog odmah postavlja kontrast između likova - Markov pokušaj smirivanja situacije i Anin izravan napad bijesa. Ovakva dinamika kontrasta služi kao osnovni stilski element koji pogoni dijalog, stvarajući napetost i sukob koji privlači pažnju čitatelja. Ana koristi izravan i neskriven jezik ("Kreten si, znaš!"), što stilski doprinosi sirovosti i autentičnosti njezinih emocija. Ovakav pristup jezikom stvara dojam neposrednosti i stvarnosti, omogućavajući čitatelju da se poveže s intenzitetom njezinih osjećaja. Dijalog uključuje referencije na prošle događaje koji nisu izravno prikazani unutar teksta ("...a tebe onda tamo hvataju specijalci i europol..."). Ovaj stilski pristup stvara osjećaj tzv. "proširene narativne povijesti", potičući čitatelje da aktivno sudjeluju u rekonstrukciji prošlih događaja i njihovu utjecaju na trenutačne likove. Kod **UI scenarista** dijalozi su pisani jednostavnim rečenicama. U određenim replikama likovi se dovikuju imenima ("Teo, moramo razgovarati" "Što se događa, Ivana"...). Takvo dovikivanje može se iščitati kao intimizacija između dva lika, nekakva emfaza ili čak naglašavanje emocionalne težine razgovora, isticanje ozbiljnosti trenutka u kojem se likovi nalaze. Među likovima se ne primjećuje nikakav značajan kontrast. Čitatelj ne dobiva nikakav širi retrospektivan uvid u prošle događaje likova. Teova replika "Kako ne bih! Ona avantura s vespa scooterom... Mislio sam da ćemo završiti u zatvoru" daje naslutiti da su Ivana i Teo vozili vespu malo brže od dopuštenoga prekoračenja brzine. Rečenice su stilski jednostavne i sterilne.

d.) Dijaloška dinamika - Kod **ljudskoga scenarista** dijaloška dinamika između Ane i Marka otkriva bogatstvo emocionalnih tenzija, sukoba, međusobne povezanosti i neizrečenih osjećaja što snažno karakterizira njihov odnos. Autor posredstvom dijaloga uspijeva prikazati složene emocionalne slojeve i promjene u dinamici moći između dvoje likova. Dijalog je ispunjen snažnim podtekstom u kojem čitatelj otkriva burne prošle događaje koje su likovi proživjeli. Primjerice, diskusija o nekakvoj

Mariji (“A Marija?!”) i Anina prijetnja (“Stavi ga tako još jednom čisto poslovno, neće ga više bit’ na tebi, je li jasno?”) otkrivaju dublje slojeve njihovih međusobnih odnosa, zajedno proživljenih intenzivnih događaja te neizgovorene strahove i želje. Takva dinamika dodaje dubinu dijalogu, potičući čitatelja da čita između redaka i razumije složenost njihova odnosa, pa tako i njihovih osjećaja. Čitatelj dobiva jasnu retrospektivnu pozadinu likova. Korištenje naglog i izravnog jezika, kombinirano s humorom i promjenjivom dinamikom moći između dva lika stvara živopisan i uvjerljiv dijalog koji otkriva više od izgovorenih riječi. Kod **UI scenarista** dijalog započinje s Teovom nostalgijom prema kafiću, što Ivana nadovezuje prisjećanjem na slično mjesto u Barceloni. Ova razmjena služi kao most koji povezuje prošlost sa sadašnjim trenutkom, naglašavajući zajedničke uspomene koje oblikuju njihov odnos. Smijeh i sjećanja na avanture pružaju uvid u njihovu dinamiku - kombinaciju lakoće i duboke povezanosti. Ivanin zahtjev za ozbiljnim razgovorom (“Teo, moramo razgovarati... O nama”) označava ključni prijelaz u dijaloškoj dinamici. U toj replici se mijenja ton, od laganog i šaljivog prema ozbiljnom i introspektivnom. Dijalozi su napisani dosta jednostavno i stilski točno. U dijalozima se ne zamjećuje nekakva složena emocionalna slojevitost i nagla promjena u dinamici. Dijalog protječe bez ikakvih naglih skokova i padova u pisanom stilu i emocijama likova.

ZAKLJUČAK

Narativno su ljudski scenarist i UI scenarist uspješno izvršili scenaristički zadatak. Nisu primijećena nikakva narativna odstupanja kod ljudskoga scenarista i UI scenarista. U oba slučaja je zadovoljena osnovna narativna struktura.

Uspoređujući emocionalnu dubinu likova primjećuje se razlika kod ljudskoga scenarista i UI scenarista. Ljudski scenarist je likovima posredstvom replika dao šarolikost odnosa koja se detaljnije može iščitati iz njihove burne prošlosti. Takva emocionalna dubina čitatelju transferira autentične i žive karaktere koji odišu dubinom međusobnog odnosa. Kroz složene replike izmjenjuju se različita emotivna stanja između likova što likovima daje živost. Ta živost na čitatelja ostavlja određeno subjektivno prepoznavanje, identifikaciju. Dijalog s tim drži čitateljevu pažnju. Međutim, UI scenarist postavlja emotivno kroz jednostavne replike i dovikivanja između likova određenu jednoličnost. Likovi ne pokazuju nikakva duboka izmjenjujuća emotivna stanja. Likovi hladno sjede i dobacuju se u jednom tonu jednostavnim replikama bez ikakvih emocionalnih involviranja. Likovi pokazuju nekakve osnovne osjećaje pri čemu se ne zamjećuje kontrast među njima.

U stilskoj složenosti se također zamjećuje određena razlika između ljudskoga scenarista i UI scenarista. Ljudski scenarist koristi stil kako bi stvorio dinamičan i emocionalno nabijen izraz koji odražava složenost odnosa između likova i situacije u kojoj se nalaze. Kroz takav autentičan autorski stil dijalog prirodno teče i drži čitateljevu pažnju. Ljudski scenarist koristi složene rečenice. Korištenjem prirodnog izravnog jezika likovi odišu prirodnošću. UI scenarist koristi jednostavne, točne i čiste rečenice. Takav kompozicijski stil rečenica ne daje dojam prirodnosti, živosti i kontrasta likova.

U dijaloškoj dinamici ljudskoga scenarista i UI scenarista uviđa se sljedeće: kod ljudskoga scenarista dijalog između likova duboko osvjetljava složenost ljudskih emocionalnih odnosa. Kroz dinamičnu interakciju između dva lika otkriva se ne samo bogatstvo emocionalnih tenzija i sukoba nego i njihova međusobna povezanost te slojevitost neizrečenih osjećaja. Iz toga je jasno vidljiva autorova sposobnost da kroz dijaloge efektivno prenese kompleksnost emocionalnih stanja i promjene u moćnoj dinamici likova, istodobno otkrivajući i dublje, burne prošlosti koje oblikuju njihovu sadašnjost. Dijalog ne služi samo kao sredstvo za razvoj narativa, nego i kao ključno oruđe u izgradnji duboke psihološke stvarnosti likova, čime se doprinosi razumijevanju šireg spektra ljudskih emocionalnih iskustava. U dijalogu kreiranog od UI scenarista, može se primijetiti kako UI scenarist uspješno implementira elemente nostalgije i zajedničkih uspomena kako bi izgradio most između prošlosti i sadašnjosti likova. Međutim, primjećuje se kako u dijalozima nedostaje kompleksnost emocionalnih slojeva. Dijalog sa svojim točnim i jednostavnim rečenicama teče hladno.

Emocionalna dubina likova koju stvara ljudski scenarist nadmašuje onu kreiranu od strane UI, pokazujući kako ljudski scenarist može unijeti kompleksnost odnosa i bogatstvo emotivnih stanja kroz složene replike i autentične karakterizacije. Ovo rezultira likovima koji su višedimenzionalni, živopisni i sposobni za duboko emotivno rezoniranje s čitateljima. Nasuprot tome, UI scenarist, iako uspješan u kreiranju koherentnih narativa, pokazuje ograničenja u postizanju emocionalne složenosti, često rezultirajući jednoličnim emotivnim prikazima i nedostatkom suptilnih emotivnih nijansi među likovima. Stilski, ljudski scenarist koristi raznovrsnost jezičnih izraza i rečeničnih struktura za stvaranje dinamičnih i emotivno nabijenih dijaloga koji odražavaju složenost odnosa između likova. Korištenje prirodnog, izravnog jezika doprinosi autentičnosti i živosti likova, omogućujući čitateljima da se emocionalno povežu s njima. UI scenarist, s druge strane, usmjeren je na točnost i jasnoću, koristeći jednostavne rečenice koje često nedostaju prirodnosti i emocionalne dubine. U dijaloškoj dinamici, ljudski scenarist ističe se u prikazivanju kompleksnih emocionalnih odnosa kroz interakciju likova, efektivno koristeći

dijalog kao sredstvo za razvoj narativa i izgradnju psihološke stvarnosti likova. Dijalog koji je kreirala UI, iako sadrži elemente nostalgije i zajedničkih uspomena, ne uspijeva postići istu razinu emocionalne kompleksnosti i međuljudske dinamike. Unatoč sposobnosti UI scenarista da uspješno konstruira koherentne narative, ljudski scenaristi ostaje nadmoćan, makar za sada u stvaranju emocionalno dubokih, stilski složenih i psihološki uvjerljivih likova i dijaloga. Ova superiornost ljudskoga scenarista u emotivnom i stilističkom izrazu ključna je za stvaranje autentičnih narativa koji odjekuju duboko kod čitatelja, sugerirajući da emocionalna inteligencija i kreativna složenost inherentna ljudskom umjetniku još uvijek predstavlja izazove koje UI trenutačno ne može u potpunosti prevladati.

IGOR IVAŠKOVIĆ

Sveučilište u Ljubljani, Ekonomski fakultet

igor.ivaskovic@ef.uni-lj.si

UDK: 811.163.6: 811.163.42`373.43

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.151

Izvorni znanstveni rad

SLOVENSKA PERCEPCIJA NEOLOGIZAMA U HRVATSKOME JEZIKU

Sažetak

U članku se istražuje slovenski stav prema neologizmima u hrvatskome i slovenskome jeziku. U prvome dijelu istraživanje se usredotočuje na prijenos vijesti o novim riječima u hrvatskome jeziku, ističući glavne teze koje se promiču u slovenskim medijima. U proteklih je 20 godina hrvatski jezik često prikazivan kao rezultat jezične politike koja je nastojala razdvojiti hrvatski jezik od „srpskohrvatskoga“ putem preuzimanja slovenskih riječi. U tome kontekstu neologizmi u hrvatskome jeziku predstavljani su kao dio te „nasilne“ jezične politike. Istovremeno, u medijima namijenjenim široj javnosti manje se pozornosti posvećivalo novotvorenicama u slovenskome jeziku, što je donekle utjecalo na pogrešan dojam da suvremeni slovenski jezik ima manje neologizama od hrvatskoga. Rezultati empirijskoga istraživanja pokazuju da su Slovenci relativno slabo upoznati s neologizmima u slovenskome, a još slabije s neologizmima u hrvatskome jeziku. Važno je napomenuti da posebno mlađe i obrazovanije generacije slovenskoga stanovništva, koje su svoje obrazovanje stekle unutar obrazovnoga sustava samostalke Republike Slovenije, ne percipiraju neologizme u negativnu svjetlu. Također, ne smatraju da slovenski i hrvatski jezik imaju previše neologizama, nego ih više vide kao sredstvo razvoja jezika.

Ključne riječi: hrvatski jezik; slovenski jezik; Slovenija; neologizmi.

SLOVENIAN PERCEPTION OF NEOLOGISMS IN CROATIAN LANGUAGE

Abstract

The article explores the Slovenian attitude towards neologisms in Croatian and Slovenian language. In the first part, the research focuses on the dissemination of news about new words in the Croatian language, highlighting the main theses promoted in Slovenian media. Over the past 20 years, the Croatian language has often been portrayed as a result of language policy aiming to separate it from “Serbo-Croatian” by adopting Slovenian words. In this context, neologisms in the Croatian language were depicted as part of this “coercive” language policy. At the same time, less attention was paid to neologisms in the Slovenian language.

age in media intended for the general public, which somewhat influenced the mistaken impression that contemporary Slovenian language has fewer neologisms than Croatian. The results of empirical research indicate that Slovenes are relatively unfamiliar with neologisms in Slovenian, and even less so with those in the Croatian language. It is important to note that particularly younger and more educated generations of the Slovenian population, who have received their education within the educational system of independent Republic of Slovenia, do not perceive neologisms in a negative light. They also do not consider Slovenian and Croatian languages to have too many neologisms, but rather see them more as a means of language development.

Keywords: Croatian language; Slovenian language; Slovenia; neologisms.

UVOD

Hrvatsko-slovenskim jezičnim odnosima u hrvatskoj javnosti nije pridana velika pažnja. Štoviše, hrvatsko-slovenske jezične dvojbe često su bile zanemarene u kontekstu hrvatskoga nastojanja za emancipaciju hrvatskoga jezika u vrijeme bivših jugoslavenskih država i nasilna spajanja hrvatskoga sa srpskim jezikom. No, hrvatsko-slovenski jezični odnosi općenito ne dobivaju veliku pozornost ni u slovenskoj javnosti, osim povremenih pokušaja pojedinih političara koji u želji za postizanjem jeftinih političkih bodova nerijetko i namjerno prikazuju iskrivljenu stvarnost te izazivaju razdor između slovenskoga i hrvatskoga društva. Unatoč tomu, s političkoga stajališta, kako u Sloveniji tako i u Hrvatskoj, polazi se od temeljnoga stava da oba naroda imaju pravo na nacionalnu suverenost, uključujući i jezičnu samobitnost, a oba su naroda u posljednjih nekoliko desetljeća imali više zajedničkih ciljeva nego konfliktnih interesa. Hrvati su se pokazali korisnim susjedima u ostvarivanju slovenskih nacionalnih ciljeva, pružajući čvrstu podršku ne samo protiv velikosrpskoga imperijalizma i unitarističke jugoslavenske doktrine nego i geopolitičku podršku slovenskim nastojanjima da se odupru snažnijim susjedima sa zapada i sjevera. No, ove koristi nisu bile jednostrane jer su slovenske zemlje tijekom povijesti bile prirodni štit za Hrvate protiv imperijalnih težnji germanskih i talijanskih sila, pružajući im geopolitičku podršku i tijekom osmanskih prodora te velikosrpske agresije. U takvim okolnostima strateške koristi od suradnje dvaju malih srodnih naroda značajne su, iako se to često ne ističe u dnevopolitičkim izvješćima koja obično promoviraju druge interese.

Budući da su slovenski i hrvatski strateški interesi, uključujući i one jezične, međusobno povezani, analiza slovensko-hrvatskih jezičnih odnosa nužna je radi boljega međusobnog razumijevanja i anticipiranja te uklanjanja potencijalnih konflikata. U ovome se radu, stoga, istražuje slovenska percepcija neologizama u hrvatskome jeziku s glavnim ciljem procje-

ne vrijednosnoga stava (pozitivan, neutralan ili negativan) koji prema tim jezičnim pojavama prevladava u slovenskome društvu. Najprije na temelju analize medijskoga izvještavanja prikazujemo primjere vijesti slovenskih medija o natječajima za najbolje nove hrvatske riječi, a potom i način na koji su te vijesti povezane s negativnim stereotipima o hrvatskome jeziku. Drugi dio članka donosi rezultate istraživanja koje je provedeno među slovenskom studentskom populacijom o njihovu poznavanju i stavovima prema hrvatskim i slovenskim novotvorenicama, što nam omogućuje usporedbu te uvid u to odstupa li slovenski odnos prema hrvatskim neologizmima od njihova odnosa prema novotvorenicama u materinskome jeziku.

HRVATSKI NEOLOGIZMI U SLOVENSKIM MEDIJIMA

U slovenskome se medijskom prostoru neologizmi u hrvatskome jeziku najčešće spominju u kontekstu prenošenja vijesti o natječaju za najbolju novu hrvatsku riječ u organizaciji časopisa *Jezik*. Najstarija dostupna takva vijest na slovenskim internetskim medijima potječe iz 2008. godine. Prenijeli su je *Siol.net*¹, jedan manji privatni medij, i *Radiotelevizija Slovenija*², glavni slovenski medijski servis. Vijest je bila prenesena u kategoriji „zabava“ i potkategoriji „zanimljivosti“, a pritom su se spominjale pojedine riječi pobjednice natječaja iz prošlosti, primjerice „smećnjak“ za kontejner za smeće i „uspornik“ za „ležećega policajca“. Autor članka na javnome medijskom servisu napominje kako se ne radi o riječima koje automatski ulaze u rječnik hrvatskoga standardnog jezika, jer prvo moraju ući u svakodnevnu uporabu u hrvatskome društvu te pritom dodaje i primjere riječi koje se nisu ustalile u hrvatskome jeziku, no prema njegovu mišljenju i dalje zabavljaju Hrvate. U tome kontekstu spominje riječi poput „zrakomlat“ i „uvrtnjak“, koje je prema tomu autoru „pokušao nametnuti hrvatski državni vrh u 90-ima prošlog stoljeća“. Ispostavilo se kako je upravo ta rečenica bila predmet negativnih komentara ispod navedene vijesti. Takvih je bilo 15 od ukupno 49 komentara, dok je 8 objavljenih (i necenzuriranih) mišljenja bilo pozitivnih. Ostalih 26 komentara, prema ocjeni autora ovoga teksta, bilo je neutralnih. Ako detaljnije pogledamo te komentare, primjećujemo kako su među 26 neutralnih komentara dominirali pokušaji razvoja novih riječi kako na hrvatskome tako i na slovenskome jeziku. S druge strane, svi su se pozitivni komentari odnosili

1 „Na Hrvaškem izbrali nove besede hrvaškega jezika“, *Siol.net*, 8. IV. 2008., <https://siol.net/novice/novice/na-hrvaskem-izbrali-nove-besede-hrvaskega-jezika-225248>, (20. VI. 2023.).

2 „Hrvati „kroativno“ izumljajo nove besede“, *RTVSLO*, 8. IV. 2008., <https://www.rtv-slo.si/zabava-in-slog/zanimivosti/hrvati-kroativno-izumljajo-nove-besede/192145>, (11. VI. 2023.).

na pozitivan stav prema razvoju jezika putem natječaja za najbolju novu riječ. Istovremeno, od 15 negativnih komentara čak 14 bilo je usmjereno negativno prema Hrvatima i Hrvatskoj.³

I 2009. godine slovenski su mediji izvijestili o natječaju časopisa *Jezik*. Većinom su istaknuli broj predloženih novih riječi i pobjedničke riječi.⁴ U vodećoj slovenskoj medijskoj kući, *Radioteleviziji Slovenije*, ovaj put nije bilo komentara s političkim prizvukom; autor objave samo je istaknuo kako su organizatori natječaja iz časopisa *Jezik* naglasili da će nove riječi, ako postanu uobičajene u svakodnevnome govoru, biti uvrštene i u rječnik hrvatskoga književnog jezika.⁵ Na tu su vijest pristigla 63 različita komentara, od kojih je 27 imalo negativan prizvuk, dok je 9 bilo pozitivno. Ostali su komentari bili neutralni i nisu se odnosili ni na jedan od triju elementa prema kojima se mjerio stav, a to su bili stav prema metodi (natječaj za novu riječ), organizatoru (časopis *Jezik*) i Hrvatskoj, odnosno Hrvatima. Zanimljivo je da su samo četiri komentara izražavala negativan stav prema metodi razvoja jezika putem natječaja za novu riječ, dok se sedam komentara (od devet ukupno pozitivnih) pozitivno odnosilo prema takvu načinu razvoja jezika, često naglašavajući važnost korištenja vlastitih riječi umjesto posuđenica. Dva su se pozitivna komentara odnosila na pohvale Hrvatima, odnosno Hrvatskoj. S druge strane, među negativnim komentarima njih 22 bilo je općenito negativno usmjereno prema Hrvatskoj, odnosno Hrvatima i njihovom jeziku. Uglavnom su se iznosile tvrdnje kao što su: „Hrvati nemaju vlastiti jezik, pa ga moraju izmišljati“, „Hrvati su izmišljen narod pa izmišljaju i jezik“, „Hrvati su zapravo pokatoličeni Srbi koji se silom žele razlikovati od Srba“, „Hrvati mijenjaju svoj jezik tako što “kradu” slovenske riječi“ i „Slovenci više ne žele čitati o Hrvatima i Hrvatskoj“. Jedan negativan komentar bio je usmjeren na kritiku organizatora natječaja, kojega je autor toga negativnog komentara smatrao nekompetentnim za organizaciju takva natječaja. Zanimljivo je da je to mišljenje bilo zapisano na hrvatskome jeziku i napisao ga je čitatelj iz Hrvatske. Ostali komentari uglavnom su bili neutralni prema metodi, organizatoru i Hrvatima, odnosno Hrvatskoj. Neutralni se komentari mogu podijeliti u dvije skupine: prvi su kritizirali druge komentatore, dok su drugi iznosili stav da i Slovenci stvaraju nove riječi i da to nije posebnost hrvatskoga jezika, no nisu izražavali mišljenje o tome je li to poželjno za razvoj i/ili zaštitu jezika.

3 *Isto*.

4 „Najboljša nova hrvaška beseda: proširnica“, *RTVSLO*, 19. IX. 2009., <https://www.rtvsllo.si/zabava-in-slog/zanimivosti/najboljsa-nova-hrvaska-beseda-prosirnica/198289>, (29. VI. 2023.); „Daljinec druga najboljša hrvaška beseda“, *Finance*, 18. III. 2009., <https://www.finance.si/241351?cctest&>, (30. V. 2023.).

5 „Najboljša nova hrvaška beseda: proširnica“, *n. mj.*

Na temelju navedenoga moglo bi se zaključiti da vijesti o natječaju za najbolju novu riječ u hrvatskome jeziku u Sloveniji privlače najviše pažnje kod onih koji negativno gledaju na Hrvatsku i Hrvate općenito. Manje se usredotočuju na sam sadržaj vijesti i prijedloge novih hrvatskih riječi, a komentari se često koriste kao platforma za izražavanje netrpeljivosti prema Hrvatima i Hrvatskoj. Suvremenim bi se terminom, koji se nasilu gura u okvir pravnih sustava unatoč jasnu suprotstavljanju temeljnim postulatima prava, to moglo opisati i kao „govor mržnje” usmjeren protiv Hrvata i Hrvatske. Razumljivo je da ostavljanje tragova na internetu putem komentara na vijesti obično proizlazi iz snažnih pozitivnih ili negativnih emocija ili čak ekonomskih interesa (u slučaju plaćenih ili naručenih komentara). U ovome slučaju čini se da vijesti o natječaju za najbolju hrvatsku riječ izazivaju najviše negativnih emocija kod populacije koja općenito negativno percipira Hrvate i Hrvatsku. Štoviše, često se izražavaju teze koje su vrlo slične onima s kojima su se Hrvati suočavali tijekom velikosrpske agresije devedesetih godina prošloga stoljeća.

Nažalost, suparnike hrvatskoj jezičnoj samobitnosti nalazimo ne samo u komentarima gdje prevladava negativnost nego i u dijelu slovenske javnosti s velikosrpskim stavovima koji osporavaju postojanje hrvatskoga jezika i naroda. Dio slovenskih medija tijekom proteklih desetljeća aktivno je sudjelovao u širenju negativnih stereotipa o Hrvatima i Hrvatskoj. Primjetno je sustavno iznošenje stavova koji na temelju iskrivljenih ili iz konteksta izvučenih činjenica povezuju Hrvatsku i Hrvate s ideologijom fašizma, što je služilo kao sredstvo za omalovažavanje hrvatske nacionalne samobitnosti. Na primjer, u članku *(Ne) zaživele hrvaške besede* tjednika *Mladina* iz 2009. godine autor komentira *Jezikov* natječaj za najbolju novu hrvatsku riječ. Iako navodi činjenice o prijavljenim prijedlozima i pobjedničkim riječima, dodaje izjave koje pokušavaju povezati Hrvatsku s fašističkom prošlošću te se tvrdi da su mnoge riječi u hrvatskome jeziku proizašle iz vremena NDH, što se posebice odnosi na vojnu terminologiju.⁶ Prema istomu autoru raspad Jugoslavije prouzročili su nacionalizmi koji su razdvajali narode nekadašnje Jugoslavije, oduzimajući im njihovu jugoslavensku identifikaciju. On pritom tvrdi da je „srpskohrvatski” bio jedinstven jezik te da su nove jezike u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori stvorili nacionalistički pokreti želeći naglasiti svoju jedinstvenost. Smatra da se razdvajanje jezika dogodilo nasilno, što je rezultiralo vraćanjem starih riječi i stvaranjem novih kako bi se nove jezike udaljilo od „srpskohrvatskoga”. Također naglašava da je „srpskohrvatski”

6 Marjan Horvat, „(Ne)zaživele hrvaške besede”, *Mladina*, br. 44, 5. XI. 2009., <https://www.mladina.si/48762/ne-zazivele-hrvaske-besede>, (21. V. 2023.).

imao prestižan status u jugoslavenskim medijima i znanstvenoj zajednici te da je bio *lingua franca* svih narodnosti u bivšoj državi. Prema njemu stvaranje novih riječi ima negativan društveni utjecaj jer potkopava ideju južnoslavenskoga zajedništva.⁷

Nakon što je postavio „srpskohrvatski“ jezik u kontekst ilirske ideje, autor se u istome članku poziva na zbornik pod nazivom *Jezik između lingvistike i politike*,⁸ koji se koristi kao gradivo za studij južnoslavenskih jezika i književnosti na Sveučilištu u Ljubljani. Zbornik sadrži članak s naslovom *Srpskohrvatski jezik iz slovenske perspektive*⁹ u kojemu se netočno tvrdi da je na području bivše Jugoslavije prevladavao srpskohrvatski jezik koji je bio materinski jezik za 75 % stanovništva prema *Popisu stanovništva* iz 1981. godine. Pritom se, dakako, prešućuje da je taj postotak obuhvaćao ne samo sve one stanovnike koji su se izjasnili da im je materinski jezik „srpskohrvatski“ ili „hrvatskosrpski“ nego i one koji su kao materinski jezik naveli srpski, hrvatski, bosanski ili crnogorski. Na taj način iskrivljeno prikazane informacije postaju dezinformacije koje pokušavaju sakriti činjenicu da su se stanovnici Jugoslavije i u ono vrijeme dijelili prema jeziku te većina nije prihvaćala srpskohrvatski kao svoj materinski jezik. Iskrivljeni povijesni podatci stvaraju pogrešan dojam u slovenskome društvu o promjenama koje su se dogodile nakon 1991. godine. Autori spomenutoga zbornika¹⁰, naime, također često prihvaćaju stanje u komunističkoj Jugoslaviji kao prirodno i pritom ne spominju dramatične promjene i događaje tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća, koji su nasilno mijenjali društvo te su imali znatno veći utjecaj na društvo nego događaji iz 90-ih godina prošloga stoljeća.¹¹

Govoreći o purističkim intervencijama u jezik, u slovenskim se medijima rijetko spomene samo dio nasilne jezične politike u Jugoslaviji, kao što su zabranjeni pravopisi iz razdoblja Hrvatskoga proljeća i riječi koje su bile

7 Marjan Horvat, „Novi jezikovni Babilon na Balkanu. Se bodo nove generacije na ozemlju nekdanje Jugoslavije še znale sporazumevati v “srbohrvaščini”“, *Mladina*, br. 44, 5. XI. 2009., <https://www.mladina.si/48761/novi-jezikovni-babilon-na-balkanu/> (21. V. 2023.).

8 Vesna Požgaj-Hadži, *Jezik između lingvistike i politike*, Biblioteka XX vek, 2013.

9 Vesna Požgaj-Hadži - Tatjana Balažić Bulc - Vlado Miheljak, „Srpskohrvatski jezik iz slovenske perspektive“, Vesna Požgaj-Hadži (ur.), *Jezik između lingvistike i politike*, Biblioteka XX vek, 2013., str. 37-65.

10 Primjerice Jagoda Granić, „Pogled na noviju hrvatsku standardnojezičnu praksu“, Vesna Požgaj-Hadži (ur.), *Jezik između lingvistike i politike*, Biblioteka XX vek, 2013., str. 67-89.

11 Ivo Banac, *Hrvatsko jezično pitanje*, Most, 1991., str. 99; Igor Ivašković, „Pogledi na pojavu purizma u hrvatskom kontekstu“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika*, 69(4), 2022., str. 134-151.

zabranjene u tiskovinama i na televiziji jer su zvučale previše hrvatski.¹² Također se uopće se ne spominju sudbine pojedinaca poput dr. Ivana Šretera i drugih hrvatskih intelektualaca, prije svih novinara i profesora, nakon uspostave komunističke jugoslavenske države te neposrednih jezičnih intervencija državnoga vrha od kraja Drugoga svjetskog rata do samoga raspada Jugoslavije.¹³ Prema profesorici Vesni Požgaj-Hadži, primjerice, jezični je purizam na hrvatskim područjima dobio zamah nakon 1991. godine kada su se počeli stvarati razlikovni rječnici između hrvatskoga i srpskoga jezika, a oživjelo je i arhaično vojno nazivlje iz vremena NDH.¹⁴ Također se ističe da su politički i administrativni pritisci bili veliki te da su javni djelatnici doživljavali neugodnosti zbog pogrešaka u korištenju riječi samo u razdoblju Republike Hrvatske. Pored toga, u slovenskome medijskom prostoru nerijetko su potencirani novinari kao, primjerice, Predrag Lucić, koji su se istaknuli kao kritičari svega što je naglašavalo hrvatsku samobitnost, nazivajući purističke intervencije nad hrvatskim jezikom nasiljem koje nije viđeno ni u jednome prethodnom razdoblju.¹⁵ Takvi stavovi, koji su uglavnom snažno ideološki obojeni, pridonijeli su percepciji u dijelu slovenske javnosti prema kojoj su novotvorenice u hrvatskome jeziku rezultat nasilja.

Isključivanje određenih razdoblja iz povijesnoga konteksta te uspoređivanje istih s neusporedivim i prešućivanje turbulentnih događanja, koji su doveli do toga stanja, iskrivljuje sliku povijesne stvarnosti te stvara negativan odnos prema hrvatskomu jeziku i jezičnim novotvorenicama. Autor spomenutoga članka *Mladine*, primjerice, ističe da su Hrvati prednjačili u traženju novih riječi, povezujući taj proces s izrazima iz vremena NDH, gdje su jezikoslovci uveli oštru granicu između srpskoga i hrvatskoga jezika.¹⁶ S druge strane, prema tezama nekih u javnosti prisutnih jezikoslovaca tvrdi se kako se istovremeno u Srbiji jezik nije bitno mijenjao, jer se smatralo da je srpski jezik "svoj na svome" i nije bilo potrebe za promjenama.¹⁷ Takva interpretacija stvara dojam da je (jezično) nasilje uglavnom

12 Vesna Požgaj-Hadži u: Horvat, „Novi jezikovni Babilon na Balkanu“.

13 „Zaključci radnog dogovora predstavnika centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine o aktualnim problemima jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području. 18. 4. 1986.“, *Hrvatski jezični portal*, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest&chapter=31-problemi_jezika (11. VI. 2023.).

14 Vesna Požgaj-Hadži u: Horvat, „Novi jezikovni Babilon na Balkanu“.

15 Predrag Lucić u: Horvat, „Novi jezikovni Babilon na Balkanu“.

16 *Isto*.

17 Ranko Bugarski, „Jezička politika i jezička stvarnost u Srbiji posle 1991. godine“, Vesna Požgaj-Hadži (ur.), *Jezik između lingvistike i politike*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2013., str. 91-111.

dolazilo od Hrvata, dok se sa srpske strane to nasilje uglavnom promatralo bez intervencija. Ovakva interpretacija jezične politike nesumnjivo može utjecati i na percepciju ostalih političkih događaja tijekom raspada komunističke Jugoslavije u slovenskoj populaciji. Štoviše, autor analiziranoga članka *Mladine* neposredno tvrdi da je slovenski jezik samostalan zbog stoljetne tradicije, dok su starije generacije Slovenaca naučili „srpskohrvatski“ jezik za vrijeme Jugoslavije.¹⁸ Istovremeno, međutim, ignorira dio jugoslavenske povijesti (u kontekstu Kraljevine SHS/Jugoslavije) u kojoj je slovenski jezik bio dijelom „srpsko-hrvatsko-slovenskoga“ jezika te je nakon toga također morao proći kroz proces emancipacije. Ovakvi iskrivljeni prikazi, dakle, pokušavaju stvoriti privid da je slovenski jezik rezultat prirodnoga razvoja, dok se hrvatski prikazuje kao plod politički motiviranoga nasilja. Taj stereotip širi se kroz slovenske medije i publikacije te se odražava na internetskim forumima, gdje se nalaze uglavnom negativni komentari o natjecajima za nove hrvatske riječi. Primjerice, na forumu *Alter.si* većina komentara izražava negativne stavove prema hrvatskomu jeziku, optužujući Hrvate za izmišljanje riječi kako bi se razlikovali od Srba ili čak tvrdeći da Hrvati preuzimaju slovenske riječi.¹⁹

Iako pojedini mediji, podržani određenim članovima akademske zajednice, nastavljaju s ideološkim programom koji promovira južnoslavenski koncept na račun hrvatske nacionalne i jezične samobitnosti, posljednjih desetljeća bilježimo i nekoliko važnih pomaka u poboljšanju slovensko-hrvatskih jezičnih odnosa. Jedan je od tih pomaka izdavanje slovensko-hrvatskih i hrvatsko-slovenskih rječnika, čime se slovenskoj populaciji pruža uvid u hrvatsku jezičnu samobitnost. Primjerice, 2014. godine objavljen je *Veliki suvremeni slovensko-hrvatski i hrvatsko-slovenski rječnik* koji je pozitivno ocijenjen u utjecajnome slovenskom časopisu *Delo*.²⁰ U intervjuu s autoricom rječnika, profesoricom Anitom Peti-Stantić, postavljeno je pitanje koji se jezik, slovenski ili hrvatski, više promijenio od osamostaljenja Slovenije i Hrvatske. Peti-Stantić ističe da iako je hrvatski jezik doživio promjene, one su uglavnom bile vezane za manji broj riječi. Smatra da su promjene uglavnom bile sporije i manje dramatične nego što se to prikazuje u slovenskim medijima te da su neke riječi koje su ranije bile dio administrativne i političke srpsko-hrvatske ideologije sada manje prisutne u svakodnevnome govoru u Hrvatskoj.²¹

18 Horvat, „Novi jezikovni Babilon na Balkanu“.

19 „Nove hrvaške besede“, *Alter.si*, 18. III. 2009., <https://www.alter.si/tema/nove-hrvaške-besede.612301/> (21. V. 2023.).

20 Anita Peti-Stantić, *Veliki suvremeni slovensko-hrvatski i hrvatsko slovenski rječnik*, Mozaik knjiga, 2014.

21 Jožica Grgič, 2014., „Hrvaščina in slovenščina – sorodni in precej različni“, *Delo*, 10. IX. 2014., <https://old.delo.si/kultura/knjiga/hrvascina-in-slovenscina-ndash-sorodni-in-precej-razlicni.html>, (21. V. 2023.).

Pored rasvjetljavanja mitova o velikim promjenama u hrvatskome jeziku od 1991. godine profesorica Peti-Stantić iznosi i svoju procjenu o purističkim tendencijama u hrvatskome i slovenskome jeziku, prema kojoj u slovenskome jeziku ima više riječi domaćega podrijetla te time i više neologizama.²² Profesorica time pridonosi razbijanju mitova o hrvatskome jeziku koji su usađivani u slovensko društvo za vrijeme komunističke Jugoslavije i kasnije. Dio tih mitova odnosi se na tvrdnje o približavanju hrvatskoga jezika slovenskomu kako bi se hrvatski udaljio od srpskoga. No, kao što je prikazano, takve tvrdnje nisu potkrijepljene činjenicama. Na pitanje o tome je li hrvatski jezik zaista postao sličniji slovenskomu i jesu li tvorci jezika namjerno željeli udaljiti hrvatski od srpskoga, profesorica Peti-Stantić odgovara: „Ne bih rekla da je to zbog približavanja slovenskom jeziku, sigurno ne svjesno, već možda zbog veće svijesti o jezičnom bogatstvu i povijesti“.²³ Ističe da su Slovenija i Hrvatska dijelile mnogo jezičnih kontakata u prošlosti te da je dio zajedničkoga rječnika nestao pod utjecajem srpskoga jezika, no da su se neki dijelovi vratili u hrvatski jezik, što može objasniti dojam sličnosti sa slovenskim jezikom. Dodaje kako nema istraživanja koja bi to potvrdila, ali ističe veću usmjerenost jezikoslovaca prema Zagrebu kao glavnomu gradu Hrvatske, čija blizina Sloveniji može objasniti dio sličnosti u jeziku.

Pozitivan trend u hrvatsko-slovenskim jezičnim odnosima primjećuje se i kod mlađe slovenske populacije koja jasno razlikuje hrvatski i srpski jezik te ima pozitivniji stav prema hrvatskomu. Činjenica je da mlađe generacije nisu kontaminirane učenjem „srpskohrvatskoga“ jezika, što je u starijih Slovenaca često rezultiralo negativnim stavom prema odstupanjima od naučenoga jezika u kojemu je dominirao srpski. Primjerice, na forumu *Forum.over.net – Starševski čvek* iz 2018. godine većina izražava stav da su srpski i hrvatski zasebni jezici te ih mogu razlikovati čak i oni koji nisu detaljno upoznati s obama jezicima. Sudionici su dijelili osobna iskustva, pri čemu je jedan čitatelj istaknuo kako je naučio hrvatski jezik živeći u pograničnome području, dok je za vrijeme služenja vojnoga roka u Jugoslavenskoj narodnoj armiji ponovno morao nanovo učiti „srpskohrvatski“. Iako su prisutne teze o tome da su to isti jezici i da Hrvati mijenjaju jezik stvaranjem novih riječi, takvi su komentari na ovome forumu u manjini.²⁴ U novije vrijeme također nema negativnih komentara u slovenskim medijima ili komentarima na novu hrvatsku riječ za čevapčice²⁵ niti pre-

22 *Isto.*

23 *Isto.*

24 „Srbščina in hrvaščina ali srbohrvaščina“, *Forum.over.net*, 27. X. 2022., <https://forum.over.net/forum/tema/srbščina-in-hrvaščina-ali-srbohrvaščina-6614084/page/2/>, (30. V. 2023.).

25 „Hrvati so si izmislili novo besedo za čevapčice“, *N1*, 1. X. 2021. <https://n1info.si/magazin/hrvati-si-izmislili-novo-besedo-za-cevapcice/?comments>, (28. VII.

tjerano negativnih komentara na forumima koji raspravljaju o riječima u hrvatskome jeziku koje Slovincima zvuče smiješno.²⁶ Čini se, dakle, da je pao interes slovenske javnosti za novim hrvatskim riječima. Primjerice, u ožujku 2023. godine Slovenska tiskovna agencija (STA) izvijestila je o najboljim novim hrvatskim riječima vezanima za pandemiju COVID-19,²⁷ no slovenski mediji nisu pokazali značajan interes za tu vijest. Nasuprot tomu, slovenske prevoditeljske agencije angažiranije su u tome pogledu te često naglašavaju razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika. Primjerice, jedna od njih posvetila je pažnju komentiranju novotvorenica u hrvatskome jeziku. Ističući da je jezik živa tvorba koja se neprestano mijenja, pisac mišljenja pozitivnim ocjenjuje činjenicu da Hrvati imaju priliku sudjelovati u kreiranju jezika putem natječaja za najbolju hrvatsku riječ.²⁸ Zanimljivo je ipak da autor pokušava objasniti poriv za stvaranjem novih riječi težnjom za udaljavanjem hrvatskoga od srpskoga jezika, ali i posljedicom potrebe za pronalaženjem prikladnih hrvatskih izraza za strane, uglavnom engleske riječi.²⁹

PERCEPCIJA NEOLOGIZAMA KOD SLOVENSKIH STUDENATA

Nedavna istraživanja o položaju hrvatskoga jezika među mlađom populacijom u Sloveniji ukazuju na njegov relativno povoljan status. Među slovenskim studentima hrvatski je jezik rangiran kao drugi od dvadeset i jednoga stranog jezika prema prosječnu stupnju znanja, odmah iza engleskoga, no sa značajnim zaostatkom. Također, percipirana korisnost usvajanja hrvatskoga jezika među istom studentskom populacijom na trećemu je mjestu, iza engleskoga i njemačkoga. Stoga ne iznenađuje značajan interes za učenjem hrvatskoga jezika među slovenskim studentima. Ovo istraživanje također ukazuje na to da mladi Slovenci jasno razlikuju hrvatski jezik od srpskoga.³⁰ Ti su nas rezultati potaknuli na daljnje

2023.).

26 „Smešne hrvaške besede anyone?“, *Reddit.com*, 2021., https://www.reddit.com/r/Slovenia/comments/l5mhjk/sme%C5%A1ne_hrva%C5%A1ke_besede_anyone/, (28. VII. 2023.).

27 „Najbolje nove hrvaške besede povezane s pandemijo covid-19“, *STA*, 11. III. 2021., <https://www.sta.si/2877476/najbolje-nove-hrvaske-besede-povezane-s-pandemijo-covid-19>, (19. VII. 2023.).

28 „Nove hrvaške besede“, *Lingula*, <https://www.prevedi.si/nove-hrvaske-besede/>, (10. VII. 2023.).

29 *Isto*.

30 Igor Ivašković, „Hrvatski kao strani jezik na području poslovanja i ekonomije u Sloveniji“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 48(1), 2022., str. 45-63.

istraživanje stavova slovenskih studenata o hrvatskome jeziku te smo u tome okviru proveli istraživanje i o njihovoj percepciji neologizama u hrvatskome jeziku. Kako bismo dobili što objektivniji prikaz, u istraživanje je uključeno i proučavanje stava o slovenskim neologizmima, što nam je omogućilo usporedbu te uvid u to odstupa li slovenski odnos prema hrvatskim neologizmima od njihova odnosa prema novotvorenica u materinskome jeziku.

Istraživanje je provedeno među studentima Sveučilišta u Ljubljani od 5. prosinca 2023. do 5. ožujka 2024. godine. Upitnik je testiran na skupini od 12 studenata kako bi se provjerile razumljivost i pouzdanost instrumenata mjerenja. U anketi je sudjelovalo ukupno 314 osoba, od kojih je većina bila ženskoga spola (62,1 %), s prosječnom dobi od 23,3 godine. Većina ispitanika preddiplomski su studenti (62,9 %), dok su diplomski činili 36,9 %, a doktorski samo 1,0 % uzorka. Anketa je bila relativno duga, pa svi ispitanici nisu ispunili sve njezine dijelove. Od 314 uključenih studenata anketu je u većoj mjeri ispunilo 182 ispitanika, a dijelove koji se odnose na mjerenje stava prema neologizmima ispunilo je u potpunosti njih 166.

Prema rezultatima istraživanja provedenoga na opisanome uzorku može se zaključiti da stavovi slovenske studentske populacije nisu značajnije kontaminirani stereotipima koji su se nerijetko neopravdano širili putem pojedinih slovenskih medija te obrazovnih publikacija. Ispitanici su se u predmetnome istraživanju o odnosu prema hrvatskomu jeziku pomoću petstupanske Likertove ljestvice, s ekstremima: „1 – uopće se ne slažem“ i „5 – potpuno se slažem“, mogli izjasniti glede osam tvrdnji koje se odnose na percepciju pojavnosti i vrijednosni odnos prema novotvorenica u hrvatskome i slovenskome jeziku. Tvrdnje i rezultate prikazuje Tablica 1.

Stupanj slaganja s navedenim tvrdnjama	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Upoznat sam s novotvorenica u slovenskom jeziku (n=180)	5,6	27,2	25,0	38,3	3,9
Upoznat sam s novotvorenica u hrvatskome jeziku (n=179)	46,9	26,8	14,5	8,9	2,8
Smatram kako su novotvorenice korisne za razvoj jezika (n=182)	6,0	8,2	19,8	50,5	15,4
Smatram kako su novotvorenice korisne za zaštitu jezika (n=182)	11,0	19,2	22,0	33,5	14,3
Prema natječajima za izbor najboljih novih riječi imam pozitivan odnos (n=180)	3,3	9,4	41,7	34,4	11,1
Hrvatski jezik ima puno više novotvorenica od slovenskoga jezika (n=168)	5,4	7,1	74,4	8,9	4,2
Hrvatski jezik ima previše novotvorenica (n=171)	7,0	11,1	73,7	6,4	1,8
Slovenski jezik ima previše novotvorenica (n=166)	6,9	20,2	54,3	11,6	6,9

Tablica 1: Percepcija novotvorenica u slovenskoj studentskoj populaciji (u %)

Navedeni rezultati potvrđuju tezu kako slovenska populacija generalno ipak nema negativan stav prema novotvorenica. Štoviše, velika se većina slaže s tvrdnjom da su neologizmi dobro sredstvo za razvoj jezika, dok je samo približno sedmina nesklona neologizmima pripisivati razvojnu jezičnu funkciju. Izgleda kako su mladi svjesni razvoja tehnologije i posljedičnoga prodora tuđica u njihov materinski jezik. U prilog tomu idu rezultati prema kojima se gotovo pola ispitanika slaže s tvrdnjom da su neologizmi korisni i za zaštitu jezika, dok je manje od trećine ispitanika

nesklono ovomu stavu. Ne čudi, stoga, da ispitanici u većini relativno pozitivno doživljavaju natječaje za izbore novih riječi. Njih je ukupno 45,5 %, dok samo osmina negativno gleda prema takvim načinima stvaranja novih riječi. Ipak, treba istaknuti kako je više od 40 % ispitanika neodlučno, odnosno nema ni pozitivno ni negativno mišljenje prema natječajima za nove riječi.

Unatoč načelno pozitivnu stavu prema neologizmima i natječajima za nove riječi, čini se da mlađa generacija ipak nije jako dobro upoznata s novim riječima u slovenskome jeziku, a još je manje upoznata s neologizmima hrvatskoga jezika. Približno trećina ispitanika uglavnom se ili se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da su dobro upoznati s neologizmima u slovenskome jeziku, četvrtina je neodlučna, dok je ukupno 42,1 % ispitanika dobro upoznato sa slovenskim novotvorenica. Glede poznavanja neologizama u hrvatskome jeziku, udio dobro upoznatih samo je 11,7 %; 14,5 % je neodlučnih, dok gotovo tri trećine njih smatra kako nisu dobro upoznati s hrvatskim novotvorenica. Ne čudi što gotovo tri trećine ne zna ima li hrvatski jezik više ili manje novotvorenica od slovenskoga jezika, približno 13 % njih smatra kako je to uistinu tako, dok je ostalih 12,5 % dojma da slovenski jezik ipak ima više novotvorenica od hrvatskoga. Slično kao kod toga pitanja, i glede procjene ima li hrvatski jezik previše novotvorenica, gotovo je tri četvrtine ispitanika neodlučno; 18,1 % njih smatra kako tomu nije tako, a samo 8,2 % smatra da ih uistinu ima previše. U pogledu slovenskoga jezika neodlučnih je nešto manje, ali i dalje iznad 50 %, dok ih 27,1 % smatra kako slovenski jezik nema previše neologizama, a 18,5 %, pak, da ih ima previše.

Budući da je u ukupnu uzorku značajan udio onih koji ne smatraju da su dovoljno dobro upoznati s novotvorenica, detaljnije smo analizirali mišljenje onih koji misle da su relativno dobro upućeni u tu problematiku. Pritom je potrebno biti svjestan da oni koji smatraju kako su dobro upoznati sa slovenskim neologizmima nisu nužno i dobro upoznati s hrvatskim novotvorenica. U kategoriji onih koji se uglavnom slažu s tvrdnjom o dobroj upoznatosti sa slovenskim neologizmima samo je 19,1 % takvih da su uglavnom ili u potpunosti suglasni s jednakom tvrdnjom u pogledu hrvatskoga jezika. Među onima koji se, pak, u potpunosti slažu s tvrdnjom o poznavanju slovenskih novotvorenica, 28,6 % je onih koji misle da su istovremeno relativno dobro ili jako dobro upoznati i s hrvatskim novotvorenica. Istovremeno, u dijelu onih koji su jako dobro upućeni u hrvatske neologizme svi smatraju kako su relativno ili jako dobro upućeni i u slovenske neologizme, dok je 62,5 % onih koji relativno dobro poznaju hrvatske novotvorenice istovremeno i relativno dobro ili odlično poznaju slovenske novotvorenice. Može se, dakle, zaključiti kako oni koji manje-više dobro poznaju neologizme hrvatskoga jezika čine podskup ispitanika koji relativno ili jako dobro poznaju neologizme slovenskoga jezika.

U dijelu ispitanika koji se izjasnio da se uglavnom slaže s tvrdnjom da je dobro upoznat s neologizmima u slovenskome jeziku, 81,2 % njih istovremeno se uglavnom ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da su neologizmi primjereno sredstvo za razvoj jezika. Od onih koji su izrazili najviši stupanj sigurnosti glede upoznatosti s neologizmima taj je postotak još veći – 85,7 %. U pogledu zaštitne funkcije neologizama ti su postotci nešto manji, no još uvijek visoki, 40,5 % i 57,2 %. Natpolovična većina toga dijela ima i pozitivan stav prema natječajima za izbor novih riječi u materinskome jeziku. Takav je stav, naime, 52,2 % onih koji smatraju da su uglavnom dobro upoznati s neologizmima u slovenskome jeziku, dok isto mišljenje ima i 71,5 % onih koji se u potpunosti slažu s tvrdnjom da su dobro upoznati sa slovenskim neologizmima. Ako zbrojimo one koji se uglavnom slažu s onima koji se potpuno slažu s tvrdnjom da su dobro upoznati s novotvorenica, rezultate prikazuju Tablica 2 i Tablica 3. Iz prve je vidljivo da se više od 80 % dobro upoznatih kako onih sa slovenskim tako i onih s hrvatskim novotvorenica uglavnom ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da su neologizmi korisni za razvoj jezika. Nešto je manji postotak kada je u pitanju zaštitna funkcija neologizama. Približno 42 % onih koji sebe percipiraju upoznatima sa slovenskim novotvorenica smatra potonje primjerenim sredstvom za zaštitu jezika, dok se 35,6 % s tom tvrdnjom ne slaže. Oni, pak, koji se smatraju dobro upoznatim s hrvatskim novotvorenica s natpolovičnom većinom se slažu s tom tezom, dok ih se samo 14,3 % uglavnom ili u potpunosti ne slaže s njom.

Stupanj slaganja s tvrdnjom „Smatram kako su novotvorenice korisne za razvoj jezika“	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Dobro upoznati s novotvorenica u slovenskome jeziku (n=76)	5,3	9,2	3,9	60,5	21,1
Dobro upoznati s novotvorenica u hrvatskome jeziku (n=21)	4,8	0,0	9,5	61,9	23,8

Tablica 2: Analiza dijela populacije koji se smatra „upoznatim“ s novotvorenica glede razvojne funkcije neologizama

SLOVENSKA PERCEPCIJA NEOLOGIZAMA U HRVATSKOME JEZIKU

Stupanj slaganja s tvrdnjom „Smatram kako su novotvorenice korisne za zaštitu jezika“	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Dobro upoznati s novotvorenicama u slovenskome jeziku (n=76)	14,5	21,1	22,4	27,6	14,5
Dobro upoznati s novotvorenicama u hrvatskome jeziku (n=21)	4,8	9,5	33,3	28,6	23,8

Tablica 3: Analiza dijela populacije koji se smatra „upoznatim“ s novotvorenicama glede zaštitne funkcije neologizama

Zanimljivo je kako oni koji se smatraju upućenima u problematiku neologizama, kako u slovenskome tako i oni u hrvatskome jeziku, s natpolovičnom većinom smatraju kako prema natječajima za izbor najboljih novih riječi imaju uglavnom ili u potpunosti pozitivan odnos. Istovremeno ih se samo desetak posto u obama slučajevima s tom tvrdnjom uglavnom ili u potpunosti ne slaže. Posebice je zanimljivo da oni upućeniji u novotvorenice u hrvatskome jeziku iskazuju veći postotak pozitivno usmjerenih (61,9 %) i manji negativno usmjerenih (9,5 %). Štoviše, nitko od onih koji se smatraju upućenima u hrvatske neologizme nije u potpunosti u neskladu s tvrdnjom da prema natječajima za izbor najboljih novih riječi ima pozitivan odnos (Tablica 4). Novotvorenice u hrvatskome jeziku među proučavanom populacijom, dakle, nisu negativno percipirane kao što ne prevladava ni negativan stav prema natječajima za izbor novih riječi.

Stupanj slaganja s tvrdnjom „Prema natjecajima za izbor najboljih novih riječi imam pozitivan odnos“	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Dobro upoznati s novotvorenica u slovenskome jeziku (n=76)	2,6	7,9	35,5	36,8	17,1
Dobro upoznati s novotvorenica u hrvatskome jeziku (n=21)	0,0	9,5	28,6	33,3	28,6

Tablica 4: Analiza dijela populacije koji se smatra „upoznatim“ s novotvorenica
glede natječaja za najbolje nove riječi

Istovremeno, dio proučavane populacije koja se smatra dobro upoznatom s novotvorenica u slovenskome ili u hrvatskome jeziku u većini se ne može odlučiti u kojemu je jeziku više novotvorenica. No, znakovito je kako je u segmentu „upoznate“ populacije sa slovenskim neologizmima, tako i u segmentu „upoznate“ populacije s hrvatskim neologizmima, nešto više onih koji smatraju da hrvatski jezik ima više novotvorenica od slovenskoga jezika (Tablica 5). Budući da je najupućenija stručnjakinja u tome području, profesorica Peti-Stantić, drugačijega mišljenja koje se temelji na analiziranoj građi slovensko-hrvatskoga i hrvatsko-slovenskoga rječnika, može se zaključiti da i unutar upućenijega dijela populacije postoji otklon u smjeru teze koja se širi putem pojedinih medija, a ne odražava stvarno stanje.

SLOVENSKA PERCEPCIJA NEOLOGIZAMA U HRVATSKOME JEZIKU

Stupanj slaganja s tvrdnjom „Hrvatski jezik ima puno više novotvorenica od slovenskoga jezika“	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Dobro upoznati s novotvorenica u slovenskome jeziku (n=73)	4,1	5,5	72,6	8,2	9,6
Dobro upoznati s novotvorenica u hrvatskome jeziku (n=21)	0,0	9,5	42,8	28,6	19,0

Tablica 5: Slaganje s tvrdnjom o tome da hrvatski jezik ima puno više novotvorenica od slovenskoga jezika u dijelu populacije koji se smatra „upoznatim“ s novotvorenica (u %)

Nadovezujući se na gornje rezultate, donekle je iznenađujuća činjenica da se veći udio ispitanika (kako onih upućenih u slovenske neologizme tako i onih upoznatih s hrvatskim neologizmima) uglavnom ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da slovenski jezik ima previše novotvorenica (23,3 i 50 %), nego ih se s istom tvrdnjom slaže u kontekstu hrvatskoga jezika (12,2 i 47,6 %) (vidi Tablice 6 i 7). Pritom je razumljiv rezultat prema kojemu se više od dvije trećine onih koji se smatraju upućenima u slovenske novotvorenice ne usudi donositi sud o previše ili premalo hrvatskih neologizama, no skoro pola istoga segmenta ispitanika ne može odlučiti o istome pitanju ni u slovenskome kontekstu.

Stupanj slaganja s tvrdnjom „Hrvatski jezik ima previše novotvorenica“	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Dobro upoznati s novotvorenica u slovenskome jeziku (n=74)	6,8	12,2	68,9	9,5	2,7
Dobro upoznati s novotvorenica u hrvatskome jeziku (n=21)	4,8	23,8	23,8	38,1	9,5

Tablica 6: Slaganje s tvrdnjom o tome da hrvatski jezik ima previše novotvorenica u dijelu populacije koji se smatra „upoznatim“ s novotvorenica (u %)

Stupanj slaganja s tvrdnjom „Slovenski jezik ima previše novotvorenica“	1	2	3	4	5
	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Dobro upoznati s novotvorenica u slovenskome jeziku (n=73)	6,8	20,5	49,3	13,7	9,6
Dobro upoznati s novotvorenica u hrvatskome jeziku (n=20)	5,0	15,0	30,0	25,0	25,0

Tablica 7: Slaganje s tvrdnjom o tome da slovenski jezik ima previše novotvorenica u segmentu populacije koji se smatra „upoznatim2 s novotvorenica (u %)

Na temelju izloženih rezultata može se zaključiti kako je slovenska mlađa populacija općenito gledano slabije upoznata s novotvorenica. To vrijedi za slovenske neologizme, a posebice za novotvorenice u hrvatskome jeziku. Tek nešto manje od 11 % njih, naime, smatra kako se uglavnom ili u potpunosti može složiti s tvrdnjom da su dobro upoznati s neologizmima u hrvatskome jeziku. Razumljivo je, stoga, da većina proučavane slovenske populacije teško prosuđuje koji jezik, slovenski ili hrvatski, ima više novotvorenica te teško donosi sud o tome ima li hrvatski previše ili, pak, premalo novotvorenica. Generalno gledano, proučavana slovenska populacija ima pozitivan stav prema neologizmima te se također pozitivno odnosi prema izborima za najbolje nove riječi. Posljedično ispitanici ne misle da kako slovenski tako i hrvatski jezik imaju previše novotvorenica. Štoviše, generalno gledano, Slovenci ne misle da hrvatski jezik ima više novotvorenica od slovenskoga jezika, što je u skladu s onim što govore najupućeniji pojedinci iz jezikoslovne struke, a ne uklapa se u sliku koju pokušava prikazati dio slovenskih medija. Iz toga proizlazi zaključak da su negativni komentari koji se u potonjim pojavljuju isključivo glas manjine koja, nažalost, često dobiva više pažnje nego što je zaslužuje.

ZAKLJUČAK

Odnos Slovenaca prema novotvorenim riječima u hrvatskome jeziku uvelike ovisi o njihovom stavu prema hrvatskomu jeziku općenito, a taj se stav manifestira preko odnosa prema hrvatskoj nacionalnoj samobitnosti. U ovome su članku prikazani pojedini primjeri difamacije i afirmacije hrvat-

skoga jezika u slovenskome društvu. Djelovanje protiv hrvatske jezične samobitnosti u osnovnim značajkama nije drugačije od difamiranja hrvatske državne neovisnosti. U tome se kontekstu hrvatske posebnosti u pravilu povezuju s fašističkom ideologijom, što je konstanta svih protuhrvatskih djelovanja nakon Drugoga svjetskog rata. Iako su strukture koje su se protivile hrvatskoj neovisnosti oslabile tijekom osamostaljenja Hrvatske i Slovenije, protuhrvatsko djelovanje i danas ostaje snažno, kako u Hrvatskoj tako i u Sloveniji. U Sloveniji su se u tome okviru širili stereotipi o hrvatskome jeziku kao proizvodu nasilne jezične politike koja je pokušala udaljiti hrvatski jezik od srpskoga putem preuzimanja slovenskih riječi. Ipak, mlađe i obrazovanije generacije u Sloveniji manje su kontaminirane komunističkim obrazovnim sustavom, jasnije razlikuju hrvatski i srpski jezik te iskazuju pozitivniji stav prema hrvatskomu jeziku. Generalno gledano, proučavana slovenska populacija ima pozitivan stav prema neologizmima te se također pozitivno odnosi prema izborima za najbolje nove riječi. Posljedično, ispitanici ne misle da slovenski i hrvatski jezik imaju previše novotvorenica. Štoviše, Slovenci ne misle da hrvatski jezik ima više novotvorenica od slovenskoga jezika, što je u skladu s onim što govore najupućeniji pojedinci iz jezikoslovne struke, a ne uklapa se u sliku koju pokušava prikazati dio slovenskih medija. Iz toga proizlazi zaključak da su negativni komentari, koji se u tim medijima pojavljuju, isključivo glas manjine koja, nažalost, često dobiva više pažnje nego što je zaslužuje. Buduća bi istraživanja, dakle, trebala testirati hipotezu da je nesklonost prema novotvorenim hrvatskim riječima više nego nesklonost prema neologizmima općenito plod nesklonosti jednoga, nasreću, malog dijela slovenskoga stanovništva prema hrvatskoj kulturnoj i nacionalnoj samobitnosti.

DIJANA JURČIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
dijana.jurcic@ff3.sum.ba

UDK: 316.74:78

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.171

Pregledni rad

RODNI DISKURS U TRAP FOLK STIHOVIMA NA DIGITALNIM PLATFORMAMA

Sažetak

Osim što je gotovo nemoguće zamisliti svakodnevni život bez glazbe, glazba može služiti i kao ogledalo društva u kojem su vidljive različite promjene, utjecaji, sustav vrijednosti, prisutnost određenih ideologija, ali i rodne uloge te poželjno i očekivano ponašanje muškaraca i žena. Turbofolk glazba koja je na glazbenoj sceni prisutna već tridesetak godina, nije izgubila na popularnosti nego je “evoluirala” u smjeru kretanja trendova na svjetskoj glazbenoj sceni. Kombiniranjem trap glazbe i ritmova s narodnjačkim trilerima nastao je trap folk koji na surov način opisuje društvo u kojem su alkohol, droga, prostitucija, kriminal, luksuzan život i statusni simboli svakodnevnica. O popularnosti ove vrste glazbe na Balkanu govore i popularnost izvođača na društvenim mrežama te višemilijunski pregledi na YouTube-u, ali i drugim glazbenim streaming servisima.

Cilj je ovoga rada analizirati rodni diskurs u trap folk pjesmama, s posebnim fokusom na stereotipne rodne uloge, konstruiranje rodnog identiteta i patrijarhalnu ideologiju. Kritička analiza diskursa koristit će se prilikom analize stihova u kombinaciji s teoretskom podlogom rodnih studija. Svrha je rada potaknuti razmišljanje o promjenama u društvu koje utječu na mlade ljude te se odražavaju u spomenutim stihovima i pjesmama.

Ključne riječi: trap folk; turbofolk; kritička analiza diskursa; rodni diskurs; stihovi.

GENDER DISCOURSE IN TRAP FOLK LYRICS ON DIGITAL PLATFORMS

Abstract

In addition to the fact that it is almost impossible to imagine everyday life without music, music can also serve as a mirror in which various changes, influences, value systems, the presence of certain ideologies, as well as gender roles and desirable male and female behavior are visible. Turbofolk has not declined in popularity over the last thirty years; it has evolved following world music trends. By combining trap music and rhythm with tremolo singing technique, trap folk was created, a genre that portrays a society in which alcohol, drugs, prostitution, crime, luxurious lifestyle and status symbols are part of everyday life. The popularity of

trap folk and its performers is obvious from the multimillion views trap folk songs receive on YouTube and other streaming platforms and the popularity of trap folk singers on social networks. The aim of this paper is to analyze gender discourse in trap folk lyrics with a special focus on stereotypical gender roles, construction of gender identity, and patriarchal ideology. Critical Discourse Analysis will be applied in the analysis together with the theoretical background of gender studies. The purpose is to point to the changes in society which influence younger generations in particular and are reflected in the songs and lyrics mentioned.

Keywords: trap folk; turbofolk; Critical Discourse Analysis; gender discourse; lyrics

UVOD

Glazba je dio svakodnevnoga života, ali i odraz brojnih pojava i stanja u društvu. Pri izboru glazbenoga žanra i stila kod prosječnoga slušatelja odlučujući faktor je najčešće osobni glazbeni ukus a fokus je rijetko na kulturi, normama i vrijednostima koje stoje iza stihova. Isto vrijedi i za utjecaj glazbe na publiku, te utjecaj onoga o čemu se pjeva na kulturu u općenitom smislu. Različita razdoblja donose različite glazbene trendove i različite izvođače, što često ovisi o tome što je u datom trenutku popularno i što publika želi. Glazba je podložna stalnim mijenama zbog promjena u društvu i kulturi, ali je ovaj odnos obostran - glazba može utjecati na promjene koje se događaju u društvu i kulturi.

Primarna motivacija ovoga rada i istraživanja jest popularnost trap folk glazbe među mlađom populacijom koja je vidljiva iz uobičajenoga glazbenog repertoara noćnih klubova u regiji posljednjih sedam do osam godina, rasprodanih koncerata trap folk idola i njihove prisutnosti i popularnosti na različitim društvenim mrežama i platformama kao što je Instagram ili YouTube. Trap folk stihovi pjevaju o svijetu gotovo potpuno lišenom emocija, vrijednosti i društvenih normi, prepunom droge, promiskuiteta i neobuzdane zabave. Sekundarna je motivacija ovoga rada činjenica da ne postoje znanstveni članci, knjige ili bilo kakva vrsta akademskih publikacija koji bi se bavili trap folk glazbom.

Objekt ovog istraživanja je rodni diskurs u trap folk stihovima a cilj je istraživanja analizirati način na koji se rodni identitet stvara i koristi u stihovima trap folk pjesama.

Jedno od ograničenja ovog istraživanja je starost nekih pjesama (objavljenih 2015. godine) čiji su stihovi korišteni u analizi, a koje bi mogle biti smatrane zastarjelima među mlađom publikom. Novi trendovi i novi izvođači se gotovo neprestano pojavljuju na trap folk sceni te je stoga izazovno biti stalno u korak s ovom vrstom glazbe. Drugo ograničenje odnosi se na broj pjesama čiji su stihovi uključeni u analizu. Broj je uvjetovan kvalitativnom analizom stihova u ovom istraživanju pa bi istraživanje provedeno na većem korpusu moglo pružiti detaljniji uvid u svijet trap folka.

1. TRAP FOLK - SUROVA I HLADNA REALNOST

Kako je početak novoga tisućljeća donio sa sobom brojne društvene promjene, stvari koje su ranije bile smatrane skandaloznim ili tabu temom društva nisu više bile percipirane na isti način. S druge strane, ono što se ranije smatralo izuzetno važnim i vrijednim, polako je gubilo na vrijednosti. Ove su promjene postale vidljive i u popularnoj glazbi toga razdoblja. Teme poput obitelji, nacionalnog identiteta, ljubavi, obiteljskoga života, običaja i tradicije,¹ koje su obilježile početne faze nastanka i popularnosti turbofolka, polako su počele ustupati mjesto nešto surovijoj i skandaloznijoj tematici. Još jedna razlika u odnosu na prethodna glazbena razdoblja je način na koji se glazba distribuira i konzumira. Kasete i CD-ovi su gotovo potpuno izgubili na značaju, te se slušanje glazbe premjestilo na digitalne platforme poput YouTubea. Godine 2011. skupina studenata Fakulteta dramskih umjetnosti u Beogradu osnovala je iDJVideos, YouTube kanal koji producira i objavljuje glazbu lokalnih izvođača, te im daje postotak ostvarenog profita.² Navedeni YouTube kanal trenutno broji preko 3,92 milijuna pretplatnika.³ Početci trap folk ili folk rap glazbe, kako je neki nazivaju, mogu se povezati sa srpskom grupom *Elitni odredi* koja se pojavila 2005. godine, ali koja na popularnosti dobiva od 2010. godine. Oni su prvi kombinirali folk i hip hop glazbu te stvorili kombinaciju folk vokala, melodija i instrumenata s melodičnim rapom. Kombinacija se pokazala dobitnom te su *Elitni odredi* na čelu s Reljom Popovićem i Vladimirom Vladom Matovićem našli put do šire publike.⁴ U neke od njihovih najpoznatijih pjesama ubrajaju se *Beograd*, *Ne koči*, *Zapali grad*, *Alkohola litar* i druge. Ishodišni glazbeni pravac trap folk glazbe (zajedno s turbofolkom) je američki trap koji je nastao u podzemnim noćnim klubovima i na kućnim zabavama kasnih devedesetih i ranih dvijetisućitih u gradu Atlanti u američkoj državi Georgiji.⁵ Sličnosti između američke trap i trap folk glazbe postoje, pogotovo ako se u obzir uzmu teme o kojima se pjeva kao i razdoblje u kojem se ova glazba pojavila na Balkanu. Termin trap folk u ovom radu obuhvaća vrstu glazbe koja je nastala kao kombinacija američkoga trapa i turbofolka, a čiji su najpo-

1 Usp. Ivan Čolović, *Divlja književnost: Etnolingvističko proučavanje paraliterature*, Nolit, 1985., str. 150-199.

2 Usp. Danilo Lazević, „Balkan beats: Introducing folk rap, the hybrid music craze sweeping Serbia and beyond“, *The Calvert Journal*, 9. V. 2018., <https://www.new-east.archive.org/articles/show/9932/balkan-beats-folk-rap>, (29. VI. 2024.).

3 „iDJVTM“, *YouTube*, 12. XI. 2013., www.youtube.com/@IDJTV, (28. VI. 2024.).

4 Usp. D. Lazević, „Balkan beats: Introducing folk rap, the hybrid music craze sweeping Serbia and beyond“, (29. VI. 2024.).

5 Usp. Ashley Pointer, „Trap Music: Where it Came from and Where it's Going“, *Berklee Online Take Note*, 29. IX. 2021., <https://online.berklee.edu/takenote/trap-music-where-it-came-from-and-where-its-going/>, (29. VI. 2024.).

pularniji izvođači iz Bosne i Hercegovine i Srbije. Imajući u vidu osnovna obilježja turbofolk glazbe, pomalo je teško zamisliti kako je moguće da je kombinacija američkoga trapa i turbofolka uopće nastala, te da još k tome ima veliki broj obožavatelja. Brooke Bray⁶ to objašnjava činjenicom da je trap multinacionalni glazbeni žanr, te različite države imaju svoje verzije trap glazbe. Iako se Balkan često povezuje s turbofolkom, postojala je u isto vrijeme i elektronička dance glazbena scena kao i rap glazbena scena, doduše, ne u jednakoj mjeri popularna ili raširena. Početkom novoga tisućljeća rap glazba počela se kombinirati s ritmovima elektroničke dance glazbe, kombinirajući na ovaj način rap i elektronski žanr. Idući korak bio je dodavanje sintetiziranog zvuka, i repanja preko ritma kako bi se stvorila estetika prikladna za noćne klubove a koja je postala vrlo popularna na Balkanu. Lazević⁷ tvrdi da je folk glazba pronašla svoj put u balkanski rap jer su harmonike i zurle naslagane preko trap ritmova, a R&B pjevanje zamijenjeno je zavijajućim vokalima koji su glavni oslonac tradicionalne balkanske glazbe.

Nastojanje da se trap folk jasno definira i opiše otežano je činjenicom da se radi o novom fenomenu. Početke možemo vezati za 2010. godinu i grupu *Elitni odredi*, ali tek od 2015. godine se može govoriti o većoj popularnosti žanra i pojavi različitih trap folk izvođača. Kako ne postoje znanstveni radovi niti istraživanja na temu trap folka, jedini dostupni izvori su članci objavljeni na različitim platformama, web portalima i novinama. Većina ovih članaka datira iz 2018. godine, kada je postalo očito da je ova nova vrsta turbofolka postigla golem uspjeh diljem Balkana i postala vodeći glazbeni žanr koji se pušta u noćnim klubovima i sluša na YouTubeu. Kako to navodi Šarčević, ovi izvođači na "YouTubeu broje desetke milijuna pregleda i posljednjih nekoliko godina bez konkurencije preuzimaju tron najpopularnijeg žanra u regiji, posebice među mladima".⁸ Kad se usporede turbofolk spotovi i američki trap spotovi, dva na prvi pogled potpuno različita žanra, mogu se ipak pronaći brojne sličnosti, kao što su muškarci sa zlatnim lancima oko vrata, žene u izazovnim kombinacijama, pištolji, boce šampanjca ili viskija i bunt eura.⁹ Šarić trap folk, odnosno

6 Usp. Haley Brooke Bray, „Balkan Trap Music: A Look Into the Slavic Underground“, *Old Beats, New Verses: 21 Newly Composed Essays on Turbofolk*, 5. IX. 2019., <https://scalar.usc.edu/works/turbofolk/balkan-trap-music-a-look-into-the-slavic-underground?path=global-influences>, (27. VI. 2024.).

7 Usp. D. Lazević, „Balkan beats: Introducing folk rap, the hybrid music craze sweeping Serbia and beyond“, (29. VI. 2024.).

8 Tena Šarčević, „Ne znate tko su Jala, Buba ili Senidah? Tako se zovu najveći idoli vaše djece: Dubinski pogled u svijet trap cajki koje su osvojile novu generaciju“, *Jutarnji.hr*, 28. VIII. 2019., <https://www.jutarnji.hr/scena/domace-zvijezde/ne-znate-ko-su-jala-buba-ili-senidah-tako-se-zovu-najveci-idoli-vase-djece-dubinski-pogled-u-svijet-trap-cajki-koje-su-osvojile-novu-generaciju-9282293>, (30. VI. 2024.).

9 Usp. N. mj.

folk rap, opisuje kao kombinaciju modernih hip-hop ritmova sa zvukovima koji se mogu čuti na balkanskim vjenčanjima.¹⁰ Glavna obilježja imidža trap folk izvođača čine "droga, alkohol, razne vrste opijata, oružje, kriminal, nasilje, simboli moći i bogatstva, lake žene, prostitutke, golotinja, obilje zlata i lošeg ukusa".¹¹ Ako je suditi prema glazbenim spotovima i popularnim trap folk pjesmama, postoji određeni obrazac koji je potrebno slijediti kako bi određena pjesma postala hit. Brooke Bray spomenuti obrazac, odnosno elemente koji nužno trebaju biti prisutni, objašnjava u kontekstu američke trap glazbe, jednog od ishodišnih glazbenih pravaca trap folka. Elementi koje spominje su primjenjivi i na trap folk glazbene spotove i stihove a uključuju temu pjesme koja je uvijek vezana za novac, droge ili djevojke, izvođača koji se hvali luksuznim brendovima i bogatstvom koje posjeduje te ritam pjesme na kojem je uvijek glavni fokus.¹²

Ako se pogledaju obilježja imidža trap folk izvođača, životni stil koji se u trap folk pjesmama promovira i predstavlja, te teme o kojima pjesme govore, nameće se pitanje što je točno od navedenih komponenti toliko privlačno mlađoj populaciji, odnosno s čime se oni u ovakvoj vrsti glazbe identificiraju. Ida Prester, pjevačica grupe *Lollobrigida*, kao mogući razlog navodi činjenicu da današnja djeca nisu željna teških tema niti intelektualiziranja, te da žele izići i zabaviti se uz glazbu koja je zamišljena baš za to.¹³ Krešo Bengalka, predstavnik hrvatskog hardcore rapa i trapa tvrdi da se danas "priča ne može prodati ako nema tri bitna elementa, a to su seks, nasilje i droga".¹⁴

Iako je teško u ovom trenutku točno definirati i utvrditi razloge za popularnost i slušanost trap folk glazbe, ostaje činjenica da pjesme izvođača kao što su Jala Brat, Buba Corelli, Nucci, Voyage, Senidah i drugi broje višemilijunske preglede. Analiza rodnog diskursa u stihovima pjesama ovog glazbenog žanra pokušat će, između ostalog, odrediti o kakvim se točno odnosima između muškaraca i žena radi u društvu koje opisuju trap folk stihovi.

10 Marko Šarić, „Enter The World of Serbian Rap, Where MC’s Talk About Crime on a Next Level“, *Vice*, 14. V. 2018., <https://www.vice.com/en/article/serbian-folk-rap-hip-hop-mcs-2018/>, (25. VI. 2024.).

11 Dubravko Jagatić, „Novi trend 2019.: Trap cajke- hip hop uz folk zavladao glazbenim svijetom“, *Nacional.hr*, 16. X. 2021., <https://www.nacional.hr/novi-trend-2019-trap-cajke-hip-hop-uz-folk-zavladao-glazbenim-svijetom/>, (25. VI. 2024.).

12 Usp. H. B. Bray, „Balkan Trap Music: A Look Into the Slavic Underground“, (27. VI. 2024.).

13 D. Jagatić, „Novi trend 2019.: Trap cajke- hip hop uz folk zavladao glazbenim svijetom“, (25. VI. 2024.).

14 N. mj.

2. POSTSTRUKTURALISTIČKI PRISTUP PROUČAVANJU ODNOSA IZMEĐU JEZIKA I RODA

Odnos između spola i roda predmet je zanimanja znanstvenika različitih znanstvenih disciplina, uključujući i lingvistiku. Kako bi se moglo govoriti o odnosu između spola i roda te o rodnom identitetu, bitno je pojasniti ova dva pojma. *Spol* je biološka kategorija, rezultat gena, hormona i fizičkoga razvoja koji iz njih proizlazi. Muškarci i žene se (između ostalog) razlikuju prema kromosomima.¹⁵ S druge strane, *rod* je društvena kategorija, društveno uvjetovana i nešto što se kroz odrastanje uči. Ljudi usvajaju različite karakteristike i ponašanja koja se smatraju muževnim ili ženstvenim. Za razliku od spola, rod nije binarna kategorija pa se tako može govoriti o više ili manje muževnom (ili ženstvenom) muškarcu.¹⁶ Sunderland govori o rodu kao procesu, nečemu prema čemu se ljudi orijentiraju i nečemu što rade - i u pisanom i u govornom diskursu.¹⁷

Ono što čini poststrukturalistički pristup pitanju roda kao kategorije drugačijim u odnosu na prethodna istraživanja i zaključke jest činjenica da se rod više ne smatra nečim što osoba posjeduje, nekakvim skupom karakteristika ili obilježja, nego nečim što osoba svjesno konstruira i koristi u određenom trenutku. Rod se objašnjava kao kontinuum na kojem je moguće u datom trenutku odabrati određenu točku ili više njih. Butler u svjetlu poststrukturalističkog preispitivanja svega onog što je "stvarno" ili "istinito" ide tako daleko da preispituje sami pojam žene pitajući se što je to točno što čini ili bi trebalo činiti ženu.¹⁸ Wodak također prepoznaje utjecaj Butlera, te rodni identitet promatra kao nešto što se ostvaruje, postiže, donosi i čini kroz jezik.¹⁹ Različiti elementi jezika mogu se koristiti kako bismo kroz jezik konstruirali svoj rodni identitet, ali i identitet drugih, primjerice ton i visina glasa, intonacija, izbor vokabulara, pa čak i izgovor i gramatički obrasci.²⁰ Suvremena istraživanja jezika i rodnog identiteta često se bave načinom na koji se govornici služe indeksničnim

15 Usp. Mary Talbot, *Language and gender*, Polity Press, 2020., str. 28.

16 Usp. Isto, str. 29.

17 Usp. Jane Sunderland, *Gendered discourses*, Palgrave Macmillan, 2004., str. 17.

18 Usp. Judith Butler, *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*, Routledge, 2006., str. 2.

19 Usp. Ruth Wodak, „Gender and language: Cultural concerns“, *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*, Neil Smelser i James David Wright (ur.), Elsevier, 2015., str. 699.

20 Penelope Eckert i Sally McConnell-Ginet, *Language and gender*, Cambridge University Press, 2003., str. 60.

odnosima između jezičnih značajki i kulturoloških ideja o rodu kako bi konstruirali i izveli svoj rodni identitet.²¹

Budući da je rod društveno uvjetovana kategorija, rodni identiteti muškaraca i žena se razlikuju, te se konstruiraju na različite načine u različitim kontekstima u čemu često bitnu ulogu ima ono što se u datom trenutku smatra normalnim i društveno prihvatljivim ponašanjem za muškarca i/ili ženu. Proučavanje muškog i ženskog rodnog identiteta u lingvističkom smislu, odnosno realizacije rodnog identiteta kroz jezik, uključuje ispitivanje načina na koji pojedinci izražavaju ili konstruiraju svoje rodne identitete u konkretnim interakcijama u određenim društvenim kontekstima.²² Socijalno-konstruktivistički pristup ispituje kako žene i muškarci pregovaraju o normama, ponašanju, diskursima koji definiraju muževnost i ženstvenost za određenu zajednicu u određenom razdoblju u povijesti.²³ Još jedan bitan koncept prilikom stvaranja i osporavanja rodnog identiteta su *zajednice prakse*. Zajednica prakse definira se kao “skupina ljudi okupljenih oko zajedničkog angažmana u nekom zajedničkom nastojanju”.²⁴ To implicira da odnosi unutar ovakvih skupina odnosno zajednica, njihove emocije, vrijednosti i slično, također moraju biti uzeti u obzir prilikom analize rodnog identiteta. Ljudi su istovremeno članovi više različitih zajednica prakse, sukladno čemu se trebaju predstaviti na drugačiji način u različitim situacijama i različitim zajednicama. Upravo je raznolikost u zajednicama, temama i jezičnim obrascima ključni faktor jer je “jezična varijabilnost ključ za socijalnu mobilnost i predstavljanje sebe, dakle konstrukciju roda”.²⁵ Svaka osoba može koristiti različite jezične resurse na svoj način, na drugačiji način upotrebljavati sintaktičke konstrukcije, metafore, vokabular i tako dalje. Ponekad se radi o nesvjesnom izboru, a u nekim slučajevima je izbor svjestan, odnosno dio šire strategije.

Dominantne društvene ideologije igraju veliku ulogu u konstrukciji rodnog identiteta, posebice patrijarhalna ideologija. Walby *patrijarhat* definira jednostavno kao “sustav društvenih struktura i praksi u kojima muš-

21 Usp. Lucy Jones, „Language and gender identities“, *The Routledge Handbook of Language and Identity*, Siân Preece (ur.), Routledge, 2016., str. 214.

22 Janet Holmes, „Women, Language and Identity“, *Journal of Sociolinguistics*, Wiley-Blackwell, 1, 2002., str. 203.

23 Usp. Deborah Cameron, „Rethinking language and gender studies: Some issues for the 1990s“, *Language and gender: Interdisciplinary perspectives*, Sarah Mills (ur.), Longman, 1995., str. 43.

24 Penelope Eckert - Sally McConnell-Ginet, „Think Practically and Look Locally: Language and Gender as Community- Based Practice“, *Annual Review of Anthropology*, Annual Reviews, 21(1), 1992., str. 464.

25 P. Eckert - S. McConnell-Ginet, *Language and gender*, Cambridge University Press, 2003., str. 270.

karci dominiraju nad ženama, ugnjetavaju ih i iskorištavaju” a na nešto apstraktnijoj razini patrijarhat definira kao “sustav društvenih odnosa”.²⁶ Patrijarhat kao društveni sustav ili poredak propisuje i određene rodne uloge, ponašanje koje se smatra poželjnim za žene i muškarce. Walby govori o povezivanju ženstvenosti s kooperativnošću, pasivnošću, nježnošću i emocionalnošću, dok je muževnost vezana za pojmove kao što su asertivnost, aktivnost, živahnost i inicijativnost.²⁷ Totten navodi pet glavnih tema koje se tiču patrijarhalnih ideja o obitelji i rodu, od kojih su tri bitne za ovo istraživanje. Unutar ovih tema kao prirodna uloga žena prikazano je rađanje djece i briga o kućanstvu dok su muškarci ti koji zarađuju, dvije rigidne rodne uloge unutar kojih se od žena implicitno očekuje da poštuju i budu poslušne muškarcima o kojima ovise, te da svojim partnerima trebaju biti odane, vjerne i uvijek dostupne u seksualnom smislu. Žene se također smatraju objektima u seksualnom smislu.²⁸ Ono što se unutar jednoga društva percipira prirodnim ulogom muškarca ili žene može postati temelj za stvaranje rodni stereotipa. Europski institut za rodnu jednakost rodni stereotip definira kao “unaprijed stvorene ideje u kojima su muškim i ženskim osobama nasumično dodijeljene osobine i uloge koje određuje i ograničava njihov rod”.²⁹ Ovi su stereotipi često vidljivi i izraženi kroz upotrebu jezika, u dosta slučajeva nesvjesno.³⁰

Spomenuta raznolikost faktora i različiti konteksti upućuju na činjenicu da kad se radi o konstruiranju rodnog identiteta u jeziku stvari su rijetko crno-bijele ili strogo binarne prirode. U pitanju je kontinuum s brojnim nijansama, značenjima i mogućim interpretacijama.

3. JEZIK I DISKURS

Jezik je neophodan za svakodnevnu komunikaciju, prenošenje informacija, uspostavljanje društvenih odnosa, ali je i izvor moći. Spomenuta moć može se očitovati na različite načine. Primjerice, jezik je jedna od osnovnih komponenti za stvaranje naroda i države, jezik utječe na način na koji vidimo svijet oko sebe, različite društvene promjene vidljive su i u jeziku

26 Sylvia Walby, *Theorizing patriarchy*, Basil Blackwell Inc., 1991., str. 20.

27 Usp. Isto, str. 91.

28 Usp. Mark Totten, „Girlfriend abuse as a form of masculinity construction among violent, marginal male youth“, *Men and Masculinities*, Sage Publications, 6(1), 2003., str. 79.

29 „Rodni stereotipi“, *European Institute for Gender Equality*, https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1223?language_content_entity=hr, (10. VIII. 2024.).

30 Usp. N. mj.

itd. Jezik može biti i sredstvo kontrole, i to na suptilnije načine od upotrebe različitih oblika zapovijedi, zahtijeva i prijedloga. Ako se govori o vezi između jezika, moći i kontrole, bitan element je diskurs. Postoje različite definicije diskursa, ovisno o perspektivi iz koje se diskurs promatra i fokusu analize koja se provodi. Fairclough diskurs definira kao “upotrebu govornog ili pisanog jezika s uključenim drugim oblicima semiotičke aktivnosti, kao što su slike i neverbalna komunikacija”.³¹ Van Dijk naglašava još jednu dimenziju diskursa, činjenicu da je diskurs također “praktični, društveni i kulturološki fenomen”.³² Još jedna poveznica između diskursa, jezika i društva je vidljiva u upotrebi diskursa za konstruiranje identiteta, ili kako Foucault objašnjava, “diskursi su prakse koje sustavno oblikuju objekte o kojima govore”.³³ Postoje različite vrste diskursa kao, primjerice, rodni diskurs, ideološki diskurs, politički diskurs, i tako dalje. Od posebnog je značenja za ovaj rad rodni diskurs i analiza rodnog diskursa, odnosno “kompleksnih i često suptilnih načina na koji su rodni identiteti predstavljeni, konstruirani i osporeni kroz jezik”.³⁴

Postoje različiti pristupi analizi diskursa, a Fairclough razlikuje kritičke i opisne ciljeve u analizi diskursa te također spominje postojanje “pozadinskog znanja” koje se često uzima zdravo za gotovo što također uključuje “naturalizirane ideološke prikaze, tj. ideološke prikaze koji se počinju smatrati neideološkim ‘zdravim razumom’”.³⁵ Ideologija zajedno s moći vrlo je bitan fokus kritičke analize diskursa. Kritička analiza diskursa kombinira kritičku tradiciju društvene analize s proučavanjem jezika. Fairclough naglašava da je kritička analiza diskursa različita od ostalih pristupa diskursu jer “istražuje napetost između društveno oblikovane uporabe jezika i društveno konstitutivne uporabe jezika, umjesto da se opredjeljuje za jedno ili drugo”.³⁶ Osim različitih utjecaja na kritičku analizu diskursa, postoje i različiti teoretski pristupi od kojih svaki ima drugačiji fokus i načine interpretacije; neki se temelje na povijesnoj perspektivi i u teoriji i u metodologiji, dok drugi pristupi na prvo mjesto stavljaju kreativnost i inovativnost.

31 Norman Fairclough, *Critical discourse analysis: The critical study of language*, Longman Publishing, 1995., str. 7.

32 Teun Adrianus van Dijk, „Discourse as interaction in society“, Teun Adrianus van Dijk (ur.), *Discourse studies: A multidisciplinary introduction*, vol. 2, Sage Publications Ltd., 1997., str. 2.

33 Michael Foucault, *The archaeology of knowledge*, Tavistock Publications, 1972., str. 94.

34 Usp. Jane Sunderland - Lia Litosseliti, „Gender identity and discourse analysis: Theoretical and empirical considerations“, Jane Sunderland - Lia Litosseliti (ur.), *Gender identity and discourse analysis*, John Benjamins, 2002., str. 9.

35 N. Fairclough, *n. dj.*, str. 28.

36 *Isto*, str. 5.

Za potrebe ovoga istraživanja koristit će se postupak koji je osmislio Fairclough i detaljno opisao u svojoj knjizi *Language and Power* [Jezik i moć].³⁷ Postupak se temelji na tri razine ili faze analize koje čine opis, interpretacija i objašnjenje a koje su dalje podijeljene na deset pitanja (s nekoliko potpitanja) fokusiranih na konkretnu upotrebu jezika. Prva tri pitanja tiču se iskustvenih, relacijskih i izražajnih vrijednosti koje riječi koje se koriste u sebi nose, primjerice, riječi koje su ideološki osporavane, korelacija između izbora riječi u tekstu i stvaranja društvenih veza između sudionika, te autorovo vrednovanje svega što je opisano u tekstu a što je implicitno prisutno u vokabularu. Četvrto se pitanje fokusira na metafore koje se u tekstu koriste, dok se peto, šesto i sedmo pitanje odnose na iskustvene, relacijske i izražajne vrijednosti gramatičkih obilježja teksta kao što su, na primjer, tipovi procesa i sudionika, aktivne i pasivne rečenice, upotreba glagolskih načina, upotreba zamjenica itd. Osmo, deveto i deseto pitanje neće se koristiti u analizi. Navedena pitanja prikladnija su za ideološku analizu diskursa i istraživanja čiji korpus čine politički govori ili intervjui dok je ovo istraživanje fokusirano na rodni diskurs, a korpus čine stihovi pjesama.

Prva razina analize koja uključuje odgovore na navedena pitanja nadopunjuje se interpretacijom i objašnjenjem. Interpretacija ovisi i o onome što je u tekstu i o načinu na koji osoba koja radi analizu shvaća tekst. Cilj je treće razine analize, objašnjenja, predstaviti diskurs koji se istražuje kao dio društvenoga procesa, "kao društvenu praksu, pokazujući kako je određena društvenim strukturama i kakve reproduktivne učinke diskursi kumulativno mogu imati na te strukture, održavajući ih ili mijenjajući".³⁸

4. METODOLOGIJA

Korpus istraživanja čini 75 trap folk pjesama izvođača iz Srbije i Bosne i Hercegovine (uz iznimku Senidah koja je slovenska izvođačica ali pjesme iz ovoga korpusa pjeva na srpskom jeziku): Jala Brat, Buba Corelli, Senidah, Coby, Stefan Đurić Rasta, Nucci i Voyage. Navedeni izvođači pjesme odabrane za korpus u nekim slučajevima izvode u duetu sa sljedećim izvođačima: Hava, Dado Polumenta, Maya Berović, Raf Camora, THCF, Teodora, Mili, Connect, Stoja, Relja Popović, Cvija, Alen Sakić, DJ Link, Corona, J Fado, Tanja Savić, Breskvica, Severina, Milan Stanković, Elena i Devito. Izvođači i pjesme birani su prema dva kriterija: broju pratitelja na Instagramu i YouTubeu (minimalno 250.000) i broju pregleda na YouTubeu (minimalno 20 milijuna). Izbor pjesama dodatno je ograničen na pjesme objavljene od 2015. godine naovamo. Stihovi će biti analizirani

37 Vidi: *Isti, Language and power*, Longman Inc., 1996. str. 109-139.

38 *Isto*, str. 163.

koristeći kritičku analizu diskursa, točnije postupak koji je osmislio Fairclough a koji je opisan u prethodnom poglavlju. Navedeni postupak bit će kombiniran s teoretskom podlogom rodni studija izloženom u poglavlju *Poststrukturalistički pristup proučavanju odnosa između jezika i roda*. Samo će stihovi pjesama biti analizirani, glazba i video nisu dio analize.

Istraživanje će pokušati odgovoriti na sljedeća pitanja:

- Jesu li u stihovima trap folk pjesama prisutne stereotipne rodne uloge i na koji način utječu na konstrukciju rodnog identiteta?
- Je li vidljiv utjecaj patrijarhalne ideologije na konstrukciju rodnog identiteta u stihovima?

Hipoteza koja će se kroz istraživanje pokušati dokazati jest da iako se radi o modernom glazbenom žanru, popularnom među mladom publikom, patrijarhalna ideologija je prisutna u trap folk stihovima.

Rezultati analize stihova bit će predstavljeni prema sedam pitanja iz Faircloughovog postupka korištenog za analizu. Istraživanje će pokušati pružiti uvid u rodni diskurs i konstrukciju rodnog identiteta u trap folk stihovima. Spomenuti stihovi odraz su društva u kojem su nastali - rodni uloga, struktura moći, poželjnog i nepoželjnog ponašanja, te bi rezultati i zaključci ovoga rada mogli skrenuti pažnju javnosti na ideale koji se nude mladim generacijama kroz popularnu glazbu.

5. REZULTATI I DISKUSIJA

Prva tri pitanja iz Faircloughovog postupka odnose se na iskustvene, relacijske i izražajne vrijednosti riječi. Za žene u trap folk stihovima se koriste sljedeće riječi: *boginja, drolja, đavo, koketa, kuja, kurva, mala, rava* (skraćeno od *kurava*), *riba, zmija*. Za muškarce u trap folk stihovima se koriste sljedeće riječi: *Balkanci, banda, braća, ekipa, gazda, gorila, klan, kriminalci, lav, momci, ratnici, šmeker, tata, vukovi*.

Analizom navedenih riječi prema prvom pitanju iz Faircloughovog postupka koje se tiče *iskustvenih vrijednosti riječi*, vidljiva je dvostruka slika žene, žene su ili idealizirane ili demonizirane.

Kroz riječi *boginja, mala, riba i koketa* ženu se idealizira i prikazuje kroz njezin fizički izgled i privlačnost. *Boginja* naglašava savršen izgled žene i seksualnu poželjnost, *riba* se također odnosi fizički izgled i privlačnost, *koketa* naglašava zavodljivost žene dok riječ *mala* može označavati određenu prisnost ali i patroniziranje ženske osobe koju se na ovaj način oslovljava. *Kurva, rava i drolja* su pogrđni izrazi koji sugeriraju promiskuitet i/ili manjak moralnosti, *đavo* i *zmija* označavaju opasnost i prijetnju koju žena predstavlja za muškarca, dok riječ *kuj*a ima i dehumanizirajuću

komponentu, ženu se uspoređuje s agresivnim psom a izraz se često koristi kao uvreda za žene koje se smatraju drskima ili dominantnima. Žene su na ovaj način prikazane ili kao poželjne ili kao opasne i nemoralne.

Iskustvene vrijednosti riječi korištenih za muškarce odražavaju njihovu moć, snagu i dominaciju ali i važnost zajedništva i odanosti među muškarcima. *Balkanci, banda, ekipa, klan* muškarce u trap folk stihovima povezuju s bratstvom i snagom kolektiva ali su kroz upotrebu ovih riječi naglašene i nezakonite i/ili nasilne aktivnosti kojima se bave. Kroz riječi *gazda, kriminalci, ratnici, vukovi* muškarci su prikazani kao borbeni, agresivni i okrutni, što upućuje na to da oni kontroliraju svoju okolinu. Prirodna snaga i agresivnost muškaraca u trap folk stihovima naglašena je kroz izbor riječi kao što su *gorila, lav* i *vukovi* koje u isto vrijeme muškarcima daju ulogu predatora i zaštitnika. Upotrebom riječi *šmeker, tata, momci* naglašava se muška šarmantnost i sposobnost zavođenja žena, mudrost i znanje ali i važnost odanosti unutar njihove skupine.

Drugo pitanje se tiče *relacijskih vrijednosti riječi*, odnosno kako se upotrebom određenih riječi oblikuju odnosi između muškaraca i žena u trap folk stihovima. Riječi *drolja, kurva, rava, kuja, đavo* i *zmija* izražavaju nepoštovanje prema ženi te je postavljaju u ulogu prijetnje muškarcu, one koja muškarcem manipulira i one koju muškarci mogu iskorištavati u seksualnom smislu što sugerira neravnotežan odnos moći. *Boginja, koketa* i *riba* ženu uzdižu na osnovi njezina fizičkog izgleda kao glavnog atributa ali je ne prikazuju kao ravnopravnu u odnosu s muškarcem. Upotreba riječi *mala* često ima patronizirajući prizvuk čime se žena postavlja u inferiornu poziciju u odnosu na muškarca. Upotrebom ovakvih riječi muškarce u trap folk stihovima se stavlja u poziciju autoriteta, oni definiraju žensku vrijednost - ili kroz idealiziranje na osnovi fizičkog izgleda ili kroz degradiranje žene.

Kroz relacijske vrijednosti riječi korištenih za muškarce, oblikuju se odnosi moći, kontrole nad okolinom i zajedništva među muškarcima u trap folk stihovima. Riječi *Balkanci, ekipa, klan* i *banda* oblikuju odnos zajedništva i bratstva, muškarci svoje aktivnosti provode kao kolektiv i međusobno se podržavaju. *Gazda, kriminalci, ratnici* i *vukovi* oblikuju odnose dominacije i vodstva, muškarce se kroz njih postavlja u poziciju vođe. Kroz upotrebu riječi *gorila, lav* i *vukovi* naglašava se odnos snage i moći muškaraca u odnosu na njihovu okolinu, oni štite svoj teritorij. Riječi *šmeker, tata* i *momci* oblikuju pozitivne i prijateljske odnose u kojima uloga muškarca zaslužuje poštovanje ali i nosi određenu odgovornost.

Treće pitanje iz Faircloughovog postupka odnosi se na *izražajne vrijednosti riječi*, a navedene riječi korištene za žene i muškarce u trap folk stihovima u sebi nose određene konotacije koje pokreću osjećaje prema ženama i muškarcima ili prema njihovom ponašanju. *Boginja* i *riba* imaju pozi-

tivnu izražajnu vrijednost u smislu idealiziranja fizičkog izgleda žene ali u isto vrijeme ženu svode na objekt požude. *Koketa* u sebi osim pozitivne izražajne vrijednosti u smislu fizičke privlačnosti ima i seksualnu konotaciju te istovremeno sugerira i manipulaciju, u smislu da žena koristi svoj fizički izgled da bi manipulirala muškarcima. *Drolja*, *kurva* i *rava* imaju izrazito negativne izražajne vrijednosti te se kroz njih seksualna sloboda žene označava kao nemoralna i sramotna. *Kuja* također ima negativnu izražajnu vrijednost jer se često koristi u kontekstu označavanja žena kao neposlušnih ili problematičnih. *Đavo* i *zmija* imaju negativnu izražajnu vrijednost jer sugeriraju da je žena opasna, zla ili prepređena, osobine koje je čine prijetnjom za muškarca. Za riječ *mala* bi se moglo reći da ima neutralnu izražajnu vrijednost, ovisno o tome kako se upotrebljava, može biti izraz nježnosti ali i upućivati na infantilizaciju žene.

Balkanci, *banda*, *ekipa* i *klan* nose pozitivne izražajne vrijednosti zajedništva i solidarnosti ali imaju i negativne vrijednosti povezane s nasiljem i prijetnjama. Riječi kao što su *gazda*, *kriminalci*, *ratnici* i *vukovi* nose pozitivne izražajne vrijednosti koje upućuju na vodstvo i moć ali i negativne vrijednosti koje uključuju agresivnost i opasnost. *Gorila*, *lav* i *vukovi* u sebi imaju pozitivne izražajne vrijednosti kroz koje se muškarce prikazuje kao nepobjedive i vrijedne divljenja i poštovanja ali i negativne vrijednosti koje ih prikazuju kao predatore koji izazivaju strah. Riječi *šmeker*, *tata* i *momci* u sebi nose pozitivne izražajne vrijednosti prijateljstva, šarma i odgovornosti, istovremeno stvarajući dojam stabilnosti i brige.

Iz iskustvenih, relacijskih i izražajnih vrijednosti koje u sebi nose riječi korištene za žene u trap folk stihovima može se zaključiti da prikazi žena pripadaju dvama ekstremima - idealizaciji i degradaciji. U oba slučaja, muškarci su ti koji donose odluku, odnosno njihove želje, pravila i norme definiraju vrijednost žene. Ovisno o tome kako se određena žena ponaša, može postati predmet seksualne želje, biti percipirana kao nemoralna i promiskuitetna ili kao prijetnja muškarcu.

Na temelju iskustvenih, relacijskih i izražajnih vrijednosti riječi korištenih za muškarce u trap folk stihovima, muškarce se prikazuje kao vođe, zaštitnike ali i predatore. Bitan element muškog rodnog identiteta jest i kolektiv, zajednica muškaraca u kojoj vlada odanost i međusobno podržavanje. Izbor riječi naglašava čvrstinu, snagu i autoritet kao bitne karakteristike muškog rodnog identiteta u stihovima.

Četvrto pitanje iz Faircloughovog postupka se odnosi na upotrebu metafora. Metafora se iz perspektive kognitivne lingvistike definira kao "razumijevanje jedne konceptualne domene u smislu druge konceptualne

domene”.³⁹ Kroz metafore korištene u stihovima žene kao ciljane domena prikazuju se kroz izvorne domene:

- objekta

skupa, tražena si (Jala Brat, “La Martina”)

- simbola luksuza

jer ona je avion (Buba Corelli and Jala Brat, “Comfort”)

- hrane i pića

izdepilirana nektarina (Nucci, “Localo”)

- otrova

ti si otrov u mojim venama (Jala Brat and Buba Corelli ft. RAF Camora, “Nema bolje”)

- lijeka

moj si otrov, u isto vrijeme si moj ti lijek (Buba Corelli, “Balenciaga”)

- eksplozivne naprave

ona mi je bomba kao katakomba (Jala Brat and Buba Corelli ft. Rasta, “Benga po snijegu”)

- egzotične i divlje životinje

skriveni zmaj, pritajeni tigar (Coby, “Zver”)

- igre, nagrade i natjecanja

ti si neosvojiv tron (Maya Berović ft. Buba Corelli and Jala Brat, “To me radi”)

- mitskih pojmova dobra i zla

mala zlo je (Maya Berović ft. Jala Brat, “VIP”).

Navedene metafore upućuju i na tradicionalan i stereotipan prikaz žene kao objekta s kojim se muškarac može zabaviti, objekta koji može posjedovati,⁴⁰ trofeja koji može osvojiti i time podići svoj status u društvu, na činjenicu da žene, baš kao hrana i piće, služe za dobrobit muškarca, ali i da mogu biti opasne za muškarce, kao što su to divlje životinje i eksplozivne naprave.

Kroz metafore korištene u stihovima muškarci kao ciljane domena prikazuju se kroz izvorne domene:

39 Zoltán Kövecses, *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, 2002., str. 4.

40 Usp. M. Totten, *n. dj.*, str. 79.

- snažnih i opasnih životinja
vuk nikad sit (Maya Berović ft. Jala Brat, "VIP")
- povlaštenog sloja društva
dok padam sa prijestolja (Jala Brat and Hava, "Noć")
- oružja
ja sam kalibar koji kad puca oduva (Jala Brat, "99").

Izbor metafora upućuje na tradicionalne stereotipne prikaze muškaraca kao vođa i ratnika ali i implicira da se muški rodni identitet temelji na moći i dominaciji.⁴¹ Navedene metafore ističu i mušku superiornost u odnosu na društvo i žene te odražavaju patrijarhalne norme gdje se muškarac prikazuje kao dominantan i privilegiran.

Peto pitanje iz Faircloughovog postupka odnosi se na iskustvene vrijednosti gramatičkih obilježja teksta. Prikaz žene kao objekta prethodno prikazan u analizi izbora riječi i metafora, vidljiv je i na sintaktičkoj razini; žene su uglavnom objekt rečenice i najčešće je slučaj da se nešto radi ženi ili njezinu tijelu. Tip rečenice koji prevladava je SVO, s muškarcima kao subjektima i ženama i njihovim tijelima kao objektima. Prema Faircloughu, ovim se tipom rečenice izražava jedan od tri glavna tipa procesa, *radnja*, koja uključuje dva sudionika - aktera, odnosno vršitelja radnje, i cilj. Vršitelj radnje na neki način djeluje prema cilju.⁴² U svim je primjerima jasno tko je vršitelj radnje, te su rečenice aktivne:

- *kad je skinem iz Armani Emporija u krevetu je ispod mene inferiornija* (Rasta, "Euforija")
- *oko vrata je stežem, bre, tebra, k'o da sam choky* (Voyage and Nucci, "Balkan")
- *povučem je za kosu* (Nucci, "Bibi")

Nema primjera u kojima je vršitelj radnje skriven ili pasivnih rečenica, iz čega bi se moglo zaključiti da je cilj da se muški rodni identitet konstruira na način da se muškarce prikaže kao osvajače i one koji na neki način gospodare ženama i njihovim tijelima.

U stihovima su žene subjekt rečenice kad se govori o majčinstvu, seksualnom odnosu, zavođenju muškaraca, konzumaciji droga i patnji zbog određenog muškarca, prevladava isti tip rečenice (SVO), isti tip procesa te su rečenice aktivne:

- *snima se kako skida se, igra sporije* (Buba Corelli, "Balenciaga")

⁴¹ Usp. Isto.

⁴² N. Fairclough, *n. dj.*, str. 122.

- *mala vadi kondom King Kong size* (Rasta, “Mantra”)
- *samo majka suze lije* (Coby, “Moja Braća”).

Na ovaj se način implicira da su zavođenje muškarca, majčinstvo i patnja zbog navedenog muškarca poželjne i prihvatljive situacije u kojima žene trebaju preuzeti inicijativu i djelovati. Žene su također stavljene u ulogu subjekta u kontekstu prekomjerne konzumacije narkotika što se može smatrati odstupanjem od stereotipnog prikaza žene jer se ne radi o aktivnosti koja se tradicionalno smatra prihvatljivom ili ženstvenom.

Kontrola i djelovanje koji se povezuju s muškarcima u stihovima vidljivi su i na sintaktičkoj razini. Prevladava SVO tip rečenice te isti tip procesa i sudionika (radnja, akter i cilj) u kojem su muškarci subjekti različitih aktivnosti, od nezakonitih djela, kupovine luksuznih predmeta, zlouporabe narkotika do seksualnih odnosa sa ženama:

- *I povučem je za kosu, bibi, da mi baci tercu* (Nucci, “Bibi”)
- *dušmane akcijamo, na keca prangijamo* (Coby and Mili, “Južni ve-tar gas”)
- *al’ sam se narok’o* (Nucci, “Crno oko”).

U svim primjerima je jasno tko je vršitelj radnje te su rečenice aktivne jer je bitan dio konstrukcije muškog rodnog identiteta u stihovima upravo hvaljenje ilegalnim aktivnostima, korištenjem narkotika i seksualnim odnosima sa ženama.

Šesto pitanje iz Faircloughovog postupka se odnosi na relacijske vrijednosti gramatičkih obilježja teksta. Različita gramatička obilježja teksta mogu imati relacijske vrijednosti, a jedna od njih je upotreba imperativa. Upotreba imperativa je često prisutna u trap folk stihovima, gotovo uvijek je slučaj da muškarac naređuje ženi i vrlo često je to u kontekstu seksualnog odnosa:

- *noćas budi mi robinja i uvijaj bokovima* (Rasta and Buba Corelli, “Habibi”)
- *namaži gel pa skini XL, popij koktel pa pravac motel* (Nucci, “Vroom”)
- *a ti mi pleši, stani, tresi* (Voyage and J Fado, “Pleši”)
- *noćas radi što ti kažem* (Jala Brat and Dado Polumenta, “Dominantna”)

Upotrebom imperativa dodatno se učvršćuje dominantna pozicija muškarca, stvara se odnos u kojem je muškarac taj koji kontrolira situaciju i aktivnosti žene, posebice seksualne aktivnosti, dok se ženu na ovaj način stavlja u poziciju podređenosti i poslušnosti uputama i naredbama muškarca.

U stihovima postoje i primjeri gdje žene koriste imperativ i time se stavljaju u poziciju kontrole nad muškarcem ali i preuzimaju kontrolu nad svojim postupcima, muškarci nisu ti koji im određuju što i kako trebaju činiti:

- *ma sve u redu je, samo sipaj mi, svašta joj sleduje neka ne prilazi* (Maya Berović ft. Jala Brat, "VIP")
- *pali gas, neću malo niti pola, samo sve 100%* (Senidah and RAF Camora, "100%")
- *ej, moja dušice, kupi mi krpice da se tope za mnom ulice* (Coby and Teodora, "Rari")
- *niko ne zna ono što ti znaš, zato dođi da mi daš* (Nucci and Voyage, "Gadž").

Ovdje je bitno spomenuti da se u navedenim primjerima u duetu s izvođačima pojavljuju izvođačice dok su u prethodnim primjerima pretežito stihovi muških izvođača. Ovo utječe na rodni diskurs jer izvođačice na drugačiji način konstruiraju svoj rod te odstupaju od načina na koji to čine muški izvođači dok istovremeno, na neki način, konstruiraju ženski rodni identitet po uzoru na konstrukciju muškog rodnog identiteta u stihovima, kao što je, na primjer, upotreba imperativa ili objektivizacija muškaraca. I američki trap i trap folk su još uvijek žanrovi s dominantnim brojem muških izvođača što izravno utječe na konstrukciju muškog i ženskog rodnog identiteta u stihovima. Muški izvođači su još uvijek, ako je suditi prema brojkama, najpopularniji, što je izravno utjecalo i na izbor izvođača i pjesama u ovom korpusu a i na konstrukciju rodnog identiteta u stihovima.

Sedmo pitanje iz Faircloughovog postupka odnosi se na izražajne vrijednosti gramatičkih obilježja teksta. U trap folk stihovima kroz upotrebu imperativa muškarci izražavaju jasno i odrješito svoje namjere sa ženama, odnosno ženama nude različite stvari: skupa putovanja, vožnju u skupocjenim automobilima, uživanje u novcu i luksuzu i seksualni odnos. Na ovaj način se stvara dominantan i odlučan stav muškaraca prema tome kako bi se žene trebale ponašati dok su žene stavljene u pasivnu poziciju.

- *daću novi stan, nova kola, novi Roli, samo noćas dođi, kukove polo-mi, crna ženo* (Nucci, "Crno oko")
- *iako izgledaš kò boginja u zlatnim okovima, noćas budi mi robinja i uvijaj bokovima* (Rasta and Buba Corelli, "Habibi")
- *dok pokazujem ti, ajde priđi i ne stidi se, jaka mašina dodaj gas, sa mnom obiđi sve* (Rasta, "AMGVSQ7 Audi")
- *noćas budi tu, sutra nemam vremena* (Jala Brat, Devito and Buba Corelli, "Rože").

Gotovo sve namjere izražene u stihovima odnose se na seksualni odnos, a ostatak se odnosi na poboljšanje kvalitete života određene žene, najčešće u financijskom smislu.

Iznimka su primjeri u kojima žene koriste imperativ na sličan način, a koji se pretežito pojavljuju u pjesmama koje uključuju ženske izvođačice, samostalno ili u duetu s muškim izvođačima. Na ovaj način žene u trap folk stihovima jasno izražavaju svoje namjere s muškarcima te iz pasivne uloge prelaze u aktivnu, preuzimaju kontrolu nad situacijom i muškarcem:

- *hoću da živim, živim samo te snove, dok se gotivimo, neću da stanem, srce, budi sve moje* (Senidah and RAF Camora, "100%")
- *niko ne zna ono što ti znaš, zato dođi da mi daš* (Nucci and Voyage, "Gad")
- *izdominiraj, uveri me da si baš ti taj koji budi onaj osećaj* (Coby and Teodora, "Rari").

Njihove namjere se također u većini primjera odnose na seksualni odnos.

Iako je možda teško povezati moderno društvo koje opisuju trap folk stihovi s tradicionalnim normama i vrijednostima ili patrijarhalnim društvom, analiza konstrukcije rodnog identiteta u stihovima je pokazala drugačije. Glavne postavke patrijarhalnog viđenja muževnosti još uvijek su prisutne: snaga, sposobnost borbe i prikazivanja sebe kao opasnog ako je to potrebno, vještina zavođenja i osvajanja žena, izgradnja zajednice i podupiranje drugih muškaraca prikazane su kao poželjne karakteristike. Muškarci su u ulozi subjekta i oni kontroliraju situaciju, dominiraju i nad svojom okolinom i nad ženama.

U konstrukciji ženskog rodnog identiteta, u većini su slučajeva glavne postavke patrijarhalnog viđenja ženstvenosti prisutne, žene su prikazane kao objekti čija vrijednost i poželjnost ovisi isključivo o fizičkom izgledu, to jest, o tome kako određeni muškarac vrednuje njihov izgled ali su istovremeno i demonizirane, predstavljene kao moguća prijetnja muškarcu. Na neki način žene u stihovima služe i kao luksuzni ukrasi koji, između ostalog, ukazuju na muški status u društvu. Žene se smatraju ženstvenima ako su lijepe vanjštine i sposobne zavesti muškarca svojom ljepotom a poželjnom karakteristikom se implicitno smatra njihova submisivnost i poslušnost, u suprotnom ih se degradira i smatra prijetnjom.

U stihovima je prisutno i nekoliko iznimki koje odstupaju od patrijarhalnih normi ženstvenosti. U suprotnosti s tradicionalnim ulogama muškaraca koji osvajaju i skrbe o ženama, u trap folk stihovima su prisutne dominantne žene u ulozi subjekta koje same donose odluke o vlastitom životu, preuzimaju inicijativu u kontekstu seksualnog odnosa i zavode i osvajaju muškarce. Ove žene izražavaju svoju dominaciju i kroz upotrebu

imperativa i jasne naredbe i prijedloge muškarcima u kontekstu seksualnog odnosa, što je usko vezano za način na koji je prikazana njihova seksualnost. Ženska seksualnost u trap folk stihovima se ujedno može smatrati i glavnom i najočitijom iznimkom u odnosu na patrijarhalne norme ženstvenosti. Iako se kroz upotrebu određenih pogrdnih riječi za žene njihova seksualnost prikazuje kao nemoralna, u primjerima žena koje pokazuju inicijativu muškarci ih smatraju poželjnim.

Uzevši u obzir rezultate analize ovdje spomenute, nameće se pitanje što je to točno u svijetu opisanom u trap folk stihovima toliko privlačno i zanimljivo mladoj populaciji. Uz lingvistički aspekt, istraživanja kulturološkog, sociološkog, antropolozškog i psihološkog aspekta fenomena trap folka bi svakako mogla ponuditi kvalitetne i detaljne odgovore.

ZAKLJUČAK

Hipoteza postavljena na početku istraživanja dokazana je kao istinita, patrijarhalna ideologija prisutna je u trap folk stihovima, iako se radi o modernom žanru, popularnom među mladom populacijom. Tradicionalne rodne uloge i dalje su prisutne, iako u određenoj mjeri modernizirane i prilagođene svijetu koji opisuju trap folk stihovi. Iz analize stihova dobiva se uvid u rodne uloge, odnose moći među spolovima, stereotipne prikaze muškaraca i žena te ponašanje koje se smatra poželjnim, sve zajedno zamaskirano u obliku bezazlene zabave i zaraznoga ritma. Rodni diskurs analiziran u stihovima upućuje na moguće promjene u društvu i stanje društva. Iako ne mora nužno značiti da su slike opijata, narkotika, promiskuiteta i kriminala točna preslika trenutačnoga stanja u društvu, ostaje činjenica da je ova vrsta glazbe popularna među mladom populacijom te da navedeni izvođači uživaju status idola. Bilo bi zanimljivo sa sociološke i kulturološke strane istražiti što točno mlade ljude privlači ovakvoj vrsti glazbe i tekstova. Iz toga razloga ovo bi istraživanje moglo biti zanimljivo sociolingvistima, stručnjacima u polju rodni studija i analize diskursa kao i onima koji se bave kulturalnim studijima i sociologijom. Bilo bi zanimljivo i korisno dobiti detaljniji uvid u fenomen trap folka i njegovu popularnost među mladom populacijom iz različitih perspektiva. Također, korisno bi bilo uraditi istraživanje kvantitativnog tipa na nešto većem korpusu te uključiti i neke druge glazbene žanrove kako bi se dobio širi uvid u način na koji je rodni identitet predstavljen i konstruiran u popularnoj glazbi.

TONI BARAC

Muzej moderne umjetnosti

toni.barac@ff.sum.ba

UDK: 7.031.4 (497.6)

DOI: 10.47960/3029-3103.2025.11.191

Stručni rad

SKULPTURE SOFIJE NALETILIĆ PENAVUŠE KROZ PRIZMU HRVATSKOG IDENTITETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Promatrajući različite pojave, stilove i fenomene u povijesti umjetnosti ono što nazivamo naivnom umjetnošću gotovo da postoji tek cijelo jedno stoljeće te se još uvijek u potpunosti nije dao odgovor na pitanje što je to zapravo naivna umjetnost. Ono što nam je poznato jest da je naivna umjetnost fenomen koji se pojavljuje i ozbiljno vrednuje od druge polovice 19. stoljeća te praktički do danas paralelno traje uz glavne umjetničke struje. Taj fenomen zapravo karakteriziraju izrazita osobnost, posebna izražajnost, različitost, konstantna vlastitost, nepromjenjivost stila i u konačnici umjetničku neškolovanost autora.

Kada govorimo o hrvatskoj naivnoj umjetnosti, njezine začetke naziremo u pučkom slikarstvu 19. stoljeća gdje imamo zapravo tek njezino prepoznavanje od strane intelektualnih krugova. Svoj puni razvoj i afirmaciju naivna umjetnost ostvarila je kroz prvu polovicu 20. stoljeća. Govoreći o istom razdoblju u Bosni i Hercegovini (dalje: BiH) naivna umjetnost gotovo da nije ni postojala. Djelovala je tek nekolicina, relativno afirmiranih umjetnika. Osamdesetih godina 20. stoljeća nove pojave u naivi bile su rijetkost i u Hrvatskoj, ali i BiH. No, izuzetak je napravila jedna, tada već gospođa u starijoj životnoj dobi, koja je odlučivši pomoći unuku zapravo otkrila svoj kiparski talent i za kratko vrijeme pronijela svoje ime u umjetničkim krugovima BiH ali i znatno šire. Tako se kroz rad u kontekstu naivne umjetnosti u BiH i Hrvatskoj analizira umjetničko stvaralaštvo Sofije Naletilić ili u narodu poznatije kao Babe Penavuše. Radeći isključivo u drvu, izrezbarila i obojila je razne skulpture s motivima životinja, sakralnih scena ili osoba te povijesne tematike kroz koje je nerijetko davala svojevrsan politički komentar na tadašnje društveno-političko stanje u socijalističkoj Jugoslaviji koje nije blagonaklono gledalo prema isticanju nacionalne pripadnosti i identiteta, osobito prema hrvatskom identitetu i narodu u BiH.

Ključne riječi: identitet; naivna umjetnost; Baba Penavuša; skulptura; Široki Brijeg.

THE SCULPTURES OF SOFIA NALETILIĆ PENAVUŠA THROUGH THE PRISM OF CROATIAN IDENTITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Observing different phenomena or styles in the history of art, we also come across the phenomenon of naive art, which has only existed for a whole century, and a precise and general term for what actually naive art has not yet been fully defined. What we know is that naive art is a phenomenon that appears and is seriously valued since the second half of the 19th century and practically continues to this day in parallel with the main artistic currents. This phenomenon arising from folk art is characterized by a distinct personality, special expressiveness, diversity, constant individuality, immutability of style and, ultimately, the lack of education of the author.

When we talk about Croatian naive art, we see its beginnings in the civic painting of the 19th century, where we actually only have recognition of it by intellectual circles. Naive art achieved its full development and affirmation in the first half of the 20th century. Speaking of the same period in Bosnia and Herzegovina, naive art almost did not exist. Only a few, relatively established artists worked. In the 1980s, new phenomena in naivety were rare not only in Croatia, but also in Bosnia and Herzegovina. However, an exception was made by one, at the time already an elderly lady who, deciding to help her grandson, actually discovered her sculpting talent and in a short period of time spread her name in the art circles of Bosnia and Herzegovina, but also much wider. Thus, through work in the context of naive art in BiH and Croatia, the artistic creation of Sofija Naletilić, or popularly known as Baba Penavuša, is analyzed. Working exclusively in wood, she carved various sculptures with motifs of animals, sacred scenes or people, as well as historical themes, through which she often gave a kind of political commentary on the social and political situation in socialist Yugoslavia at the time, which did not look favorably on the emphasis on national belonging and identity, especially on Croatian identity and people in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: identity; naive art; Sofija Naletilić; Baba Penavuša; sculpture.

UVOD - POJAM I KONTEKST NAIVNE UMJETNOSTI

Iako se naivna umjetnost prepoznaje i vrednuje tek nešto više od stoljeća, teoretičari i povjesničari umjetnosti još uvijek nisu u potpunosti odgovorili na pitanje što je to naivna umjetnost? Pitanje naivne umjetnosti obrađeno je kroz nekoliko cjelokupnih ili samostalnih (prema umjetnicima) monografija. Kronološki analizirano ono što nazivamo naivnom umjet-

nošću možemo promatrati od otkrića djela *Carinik* francuskog slikara Henrija Rousseau¹ u Parizu.²

Naivnom umjetnošću bavili su se i brojni teoretičari, pokušavajući dati odgovor na pitanje što je to zapravo naivna umjetnost? Tako primjerice Thomas Grochowiak traga za samom definicijom pojma naivnog koja se temelji na brojnosti stilova i tendencija tijekom 19. i 20. stoljeća. Glavno pitanje kojim se Grochowiak bavio bilo je: "Je li naivna umjetnost postala stilskim pojmom, poput impresionizma, poentilizma, futurizma i kubizma?" Grochowiak također ističe kako unatoč brojnim publikacijama, međunarodnim simpozijima i raspravama postoji veliko nesuglasje po pitanju naivne umjetnosti. Naivnom umjetnošću bavio se i Oto Bihalji-Merin koji je tvrdio kako naivna umjetnost ne predstavlja nikakav smjer unutar moderne umjetnosti nego da ga treba prihvatiti kao individualnu i jedinstvenu pojavu.³

Naivna umjetnost nije stil, niti umjetnički pravac. U raznolikosti uvjeta u kojima ona nastaje, ona je zapravo uvijek bila i jest izvan ili neutralno pokraj aktualnih likovnih trendova. Stoga su nazivi naivna ili primitivna umjetnost prije svega sociološko-kulturološke i emocionalno-duhovne kategorije, koje pokušavaju olakšati razjašnjenje fenomena. To su zapravo tek tehničke kategorije, tj. pomoćno sredstvo povjesničarima umjetnosti, teoretičarima i kritičarima, koje se kao znanstvene termine u njihovu pojednostavljenom i doslovno shvaćenom značenju teško može obraniti. Još 90-ih godina 20. stoljeća postojali su naponi da se sama terminologija promjeni. Tih je godina u Morgesu (Švicarska) u organizaciji Galeria Pro Arte provedena anketa o promjeni naziva iz "naivni" u "moderni slikari primitivci". Anketa je završila pozitivno za novopredloženi naziv koji kao ni termin "naivan" ne daje zapravo nikakvo bolje rješenje ili inovaciju. Tako se zapravo do danas još uvijek vode polemike oko samoga termina, ali i mnogobrojnih drugih pitanja vezanih za naivnu umjetnost.⁴

Ipak, daljnje rasprave i analiziranje naivne umjetnosti kao fenomena ili umjetničkoga stila ostavit ćemo za neku drugu priliku. Kroz daljnji tekst dat ćemo kratki uvid u razvoj hrvatske te posebno bosanskohercegovačke

1 Francuski samouk slikar. Smatra se začetnikom naivnoga slikarstva. Više o umjetniku vidi: „Rousseau, Henri“, *Henri Rousseau*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53499>, (25. VII. 2023.).

2 Boris Kelmen - Nada Vrkljan-Križić, „Uvod u povijest“, Nada Vrkljan-Križić, Vlasta Gracin-Čuić, Branimir Donat (ur.), *Naivna umjetnost*, Muzej suvremene umjetnosti, 1991., str. 87.

3 Nada Vrkljan-Križić, „Naivna likovna umjetnost - autentični stvaralački čin umjetnosti dvadesetog stoljeća“, Nada Vrkljan-Križić, Vlasta Gracin-Čuić, Branimir Donat (ur.), *Naivna umjetnost*, Muzej suvremene umjetnosti, 1991., str. 13.

4 *Isto*.

naivne umjetnosti gdje ćemo naglasak staviti na lik i djelo Sofije Naletilić - Babe Penavuše i njezine skulpture gdje se posebno očitava nacionalni identitet s artikuliranom ikonografijom, odabranim elementima hrvatske nacionalne i vjerske kulturne baštine, tematikom koja je interpretirala mitove, trenutke, ličnosti iz nacionalne povijesti, ali i brojne životinje koje je izrezbarila.⁵

Kao što je već spomenuto, naivna umjetnost je fenomen koji se pojavljuje i ozbiljno vrednuje od druge polovice 19. stoljeća te praktički do danas paralelno traje uz glavne umjetničke struje. Taj fenomen zapravo karakteriziraju izrazita osobnost, posebna izražajnost, različitost, konstantna vlastitost, nepromjenjivost stila i u konačnici iskrena umjetnička neškolarana autora. Naivni umjetnici uglavnom su obični i skromni ljudi poput seljaka, obrtnika, trgovaca te najčešće započinju stvarati vrlo kasno gdje su razlozi najčešće siromaštvo ili osamljenost. Tehniku naravno ne poznaju, jer slikarsko formalno obrazovanje nemaju te ju zapravo savladavaju u hodu. Također njihova spoznaja o kulturnim ili umjetničkim događanjima je minimalna. Naivni umjetnici kroza stvaralaštvo nastoje izraziti svoje viđenje svijeta te otvoriti vrata vlastitoj imaginaciji. Oni svojom iskrenošću i neopterećenošću bez kalkulacija donose radost umjetnosti.⁶

Kada govorimo o hrvatskoj naivnoj umjetnosti, njezine začetke naziremo u pučkom slikarstvu 19. stoljeća gdje imamo zapravo tek njezino prepoznavanje od strane intelektualnih krugova. Početke hrvatske naivne umjetnosti određuje vrijeme u kojem se javlja (dvadesete godine 20. stoljeća) i krug koji je potiče, ljevičarski, socijalno i nacionalno orijentiran, a koji zagovara načelo umjetnosti "našeg izraza", kao izraza samobitnosti bez "dodvoravanja" drugim umjetničkim centrima i umjetnicima.⁷ Naiva se u Hrvatskoj javlja kao rezultat nekoliko premisa koje su prema Petru Prelogu usko vezane uz posljedice vrlo turbulentnih političkih okolnosti između dvaju svjetskih ratova.⁸ Prvo novorealističkih tendencija, strujanja što se manifestiraju na širem europskom planu, osobito dvadesetih godina 20. stoljeća (novi realizam, Neue Sachlichkeit, magični realizam, grupa Zemlja⁹ itd.). Drugo, svjesno primitivističkih tendencija suvreme-

5 Vlasta Gracin, *Sofija Naletilić Penavuša*, Gral Široki Brijeg - Art Studio Azinović, 2001., str. 7; Petar Prelog, „Hrvatska umjetnost i nacionalni identitet od kraja 19. stoljeća do Drugoga svjetskoga rata“, *Kroatologija*, 1(1), 2010., str. 255.

6 V. Gracin, *n. dj.*, str. 7.

7 *Isto.*

8 Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja (1929.-1935.) i umjetničko umrežavanje“, *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 2, 2016., str. 28.

9 Udruženje umjetnika Zemlja, skupina hrvatskih slikara, kipara i arhitekata angažiranoga lijevoga političkog i socijalnog usmjerenja, koja je djelovala 1929.-1935. Važniji članovi bili su: Drago Ibler (predsjednik), Krsto Hegeđušić (tajnik), Đuro Tiljak,

nih umjetnika, što se počinje iskazivati od trenutka kad se interes premješta s estetski lijepog (u klasičnom smislu pojma), prema novim vrstama ljepota. I treće, prethodna iskustva naivaca (djelomice poznavanje onoga što je u Europi aktualno od početka 20. stoljeća). Sinteza novoga realizma i svjesno primitivističkih komponenti u Hrvatskoj očituje se u specifikumu kritičkoga realizma, tzv. socijalnoj umjetnosti što dolazi do izražaja u djelima Krste Hegedušića i članova grupe Zemlja, a rezultat je novoga shvaćanja karaktera umjetnosti i njezine društvene uloge. Stvaralačka se pozornost naime počinje sve više usmjeravati na kritičko prikazivanje društvene stvarnosti, čime socijalno-politički momenti sve više dolaze do izražaja.¹⁰

Kada govorimo o hrvatskoj naivnoj umjetnosti, valja istaknuti i njezinu specifičnost, a riječ je o sveopćem političko-socijalnom angažmanu kulture i intelektualne avangarde koji joj je otvorio i utro put. Nakon 1945. godine naivni umjetnici vezani su uz Ivana Generalića i Hlebine, njegovo rodno mjesto koje postaje centrom naivne umjetnosti gdje su se oko njega okupljali uistinu nadareni slikari kojima je upravo on mentor. Postojale su i večernje radničke likovne škole u Zagrebu (npr. Radničko sveučilište Moše Pijade, likovna sekcija Radničkoga kulturno-umjetničkoga društva

Vilim Svečnjak, Marijan Detoni, Edo Kovačević, Branka Hegedušić-Frangeš, Stjepan Planić, Omer Mujadžić, Ivan Tabaković, Antun Augustinčić, Oton Postružnik. Grupa je formirana u uvjetima diktature i svjetske ekonomske krize, a na djelovanje su skupine presudno utjecale socijalističke ideje te je ona društvenim djelovanjem i interesom za najsiromašnije i neobrazovane dijelove društva bila dio globalnoga fenomena socijalne umjetnosti. Potaknuti društvenom situacijom, napose siromaštvom i neadekvatno provedenom agrarnom reformom (zbog čega i uzimaju ime Zemlja), posežu za temama iz seljačkoga i radničkoga života, često za afirmacijom teškoga rada te općenito kritikom društva. Pri tome uz prikaze surove strane života (siromaha, zatvorenika i invalida, nasilja represivnog aparata), umjesto idealiziranih i romantiziranih krajolika, uvode neprivlačne vizure potleušica gradskih predgrađa i njihovih zapuštenih dvorišta, nauštrb dopadljivih slika mrtvih priroda i cvijeća donose prikaze siromašnih obroka, a u skladu s idejama o rodnoj ravnopravnosti iz temelja mijenjaju način prikazivanja ženskoga lika, gotovo potpuno istiskujući temu ženskog akta te uvodeći kao novi subjekt ženu sa sela pri radu. Nadahnuti djelima Pietera Bruegela i Georgea Grosza, napuštaju konvencionalno shvaćanje ljepote i akademsku koncepciju slike, a umjesto individualizirane karakterizacije likova, teže tipskomu prikazu. Zajedničkim stilskim obilježjima (pojednostavnjenje forme, plošnost, izražena linija, lokalna boja i deformacije u službi karakterizacije likova i predmeta) nastojali su svoja djela učiniti lako razumljivima i tako proširiti krug publike, a osim slika u ulju, velikim su dijelom radili crteže i grafike, kao jeftinije i većemu broju ljudi pristupačnije tehnike. Više o grupi vidi: „Udruženje umjetnika Zemlja“, *Grupa Zemlja*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67111>, (26. VII. 2023.).

10 B. Kelmen - N. Vrkljan-Križić, *n. dj.*, str. 87.

željezničara “Vinko Jeđut”) koje su polazili naivni umjetnici poput Ivana Rabuzina i Matije Skurjeni itd. Druga polovica 20. stoljeća dovela je i do toga da naiva postane masovnim i lako dostupnim proizvodom (logikom tržišta i vrtoglavoga rasta cijena) uz pratnju nesavjesne i neutemeljene kritike. Nestaje ona umjetnička iskrenost, nestaje osjetljivost i blagonaklonost publike. Istovremeno, kaotičan i užurban svijet prestaje vjerovati u iskrenost idilične i bajkovite slike naivne umjetnosti te raste interes za drugi paralelni pravac u modernoj umjetnosti - marginalnu umjetnost (umjetnost *outsidera*) i umjetnost samoukih. Govoreći o istom razdoblju u BiH naivna umjetnost gotovo da nije ni postojala. Djelovala je tek nekolicina, relativno afirmiranih izvornih umjetnika kao što su Ismet Ajanaović, Pero Mandić i Srećko Mikac. Osamdesetih godina 20. stoljeća nove pojave u naivi bile su rijetkost i u Hrvatskoj, ali i BiH. No, izuzetak je napravila jedna, tada već žena u starijoj životnoj dobi, koja je odlučivši pomoći unuku zapravo otkrila svoj kiparski talent i za kratko vrijeme pronijela svoje ime u umjetničkim krugovima BiH ali i znatno šire. Tako ćemo u daljnjem tekstu u kontekstu naivne umjetnosti u BiH posvetiti nekoliko riječi Sofiji Naletilić ili u narodu poznatijoj kao Baba Penavuša.¹¹

SOFIJA NALETILIĆ - BABA PENAVUŠA - DLIJETOM I KISTOM

Sofija Naletilić rođena je 6. siječnja 1913. u Mokrom (naselje nedaleko od Širokog Brijega), a život je provela u Oklajama također pokraj Širokog Brijega. Djevojačko prezime bilo joj je Penavić te je prema njemu i dobila svoj poznati nadimak - Baba Penavuša. Bez ikakve formalne naobrazbe, sama se opismenila u desetoj godini. U patrijarhalnoj sredini, u prvoj polovici 20. stoljeća, život joj je praktički bio određen samim rođenjem i činjenicom da je bila žena, ali i teškom društveno-političkom situacijom uoči i nakon Prvoga svjetskog rata u BiH.¹²

¹¹ V. Gracin, *n. dj.*, str. 8-11.

¹² Kada je Sofija Naletilić imala samo četiri godine fra Didak Buntić organizirao je odlazak više od tisuću djece iz osiromašene Hercegovine u Slavoniju. Razdvajao je djecu od roditelja kako ne bi poumirala od gladi. Bilo je to vrijeme dvostruke katastrofe - suše i rata. Kraj Prvoga svjetskog rata dovodi u Hercegovinu novi društveno-politički poredak, a novonastala država 1918. godine nastala Versailleskim ugovorom, bila je za Sofijin kraj nazadak (u kulturnom i političkom smislu) u odnosu na Austro-Ugarsku Monarhiju te je bijeda i siromaštvo postalo znatno veće. Ljudi su preživljavali u strahu, danima su se skrivali i po brdima ne bi li sjevernije mijenjali duhan za brašno. Za kilogram brašna muškarci i žene, očevi i majke bili su hodajuće mete, lopovi i urotnici. Čitav taj kraj bio je izvan zakona na rubu života. Doista je teško protumačiti nekome tko je u tom razdoblju živio normalan

Drugi svjetski rat uvelike će promijeniti život Sofije Naletilić te će joj donijeti novu životnu borbu. Naime, 1942. godine njezina muža ubijaju partizani te postaje udovica sa šestero djece. Od te tragedije nikada više nije skinula crninu koja će postati i njezinim zaštitnim znakom kao i cigareta koju je pušila od rane mladosti. U vremenu nakon rata, u socijalističkom jugoslavenskom sustavu, Baba Penavuša sama podiže svoju djecu i unuke te joj oni s vremenom postaju snažan životni oslonac. Živjela je u Oklajama pokraj Širokog Brijega sa skladnom obitelji držeći se svjetonazora - živjeti u skladu s Božjim i ljudskim zakonima, spremna oprostiti bez želje da sudi ili osuđuje. Često je znala govoriti "Svak ima svoje ruke, svoju pamet, svoj život". Sve te stavke ukazuju nam na mirnu starost, ne naslućujući ništa na umjetničko stvaranje koje će obilježiti posljednje godine njezina života. Godine 1977. iznenada umire njezin sin Vitomir. Bol zbog nenadoknadiva gubitka bila je prevelika. Već tada je crninu nosila gotovo 35 godina te kada se činilo da ne će pronaći novu snagu i podnijeti usud, jedno dijete joj daje inspiraciju za novi početak. Njezin unuk Dragan dobiva za domaću zadaću da napravi kokoš te mu Baba odlučuje pomoći. Uzela je trešnjevo drvo i turpiju te istesala kokoš.¹³

O svojim umjetničkim počecima Baba Penavuša je govorila:

Nakon smrti moga Vite (1977.) je to bilo, nije mi bilo više do života, uvatilo me srce, doktori su mi davali još svega devet dana života, a ja Boga molim da tako i bude. Kad dođe ti jednog dana moj unuk iz škole i da treba načiniti neki domaći rad, ručni rad, pa kako mu to nije baš išlo od ruke, jama ja i učinila mu kokoš. Dobi on za taj rad peticu, a ja od tad ne prestajem raditi. Najprvo sam skrivala, sramota me da ti kažem bilo. Di baba, šezdeset i pet godina mi je tada bilo, da se bavim dičijim poslima! Ali, šta ćeš, kad otkrili to neki, a vidim da su pametna i neobražena to čeljad, pa sam onda morala popustiti, kad očete velim im ja, nosite, izlažite, mene samo pustite da diljam.¹⁴

Nakon brojnih životnih nedaća, prihvaćanjem samoće i saznanjem da je snaga oduvijek samo u njoj samoj, spoznaje da sve što zamisli može i učiniti. "Što zamislim, to napravim" često je znala reći Baba Penavuša. Spoznavši i odmaknuvši se od tuge, zagledala se duboko u sebe i pronašla svoj svijet, neograničeno bogatstvo i način da ga izrazi. Baba Penavuša otkrila je svoj poziv i više nije prestala raditi u svojem prostranom ateljeu (osim

europski život, što je značilo roditi se i živjeti u Hercegovini, stoljećima pod tuđinskom vlašću, koja progona ljude upravo zato što se bore za svoju zemlju ne odričući se svoje vjere ni nacije. Takve životne okolnosti formirale su i Sofiju Naletilić kao karakterno čvrstu i jaku ženu. *Isto*, str. 11-12, 14.

13 *Isto*, str. 14.

14 Stjepan Šešelj, *S Neretve i Save - ogledi i zapisi o likovnosti*, Hrvatsko slovo, 2016., str. 87.

nedjeljom i blagdanima). Prema kazivanjima njezine obitelji, ponekad ne bi mogla dočekati jutro te bi sjedila na krevetu čekajući svanuće kako bi započela raditi ono što je noću zamislila.¹⁵

Ta ptica - kokoš (Vidi: *Prilog 1.*) za Babu Penavušu bila je preporod i ona se počela "zabavljati drvljačima" (tako je nazivala svoje skulpture). Otkrila je novi život, svoj unutarnji svijet kojeg do tad, kao da nije imala snage da ga iskaže, tj. nije bila ni svjesna da postoji u njoj. Stvaralaštvo je bila njezina potreba, način da se utješi, da ublaži bol. Duboko pobožna, živeći u sredini (Široki Brijeg) o kojoj su se u duhovnom i kulturološkom smislu, istinski brinuli tek franjevci¹⁶ održavajući snagu hrvatskoga puka, privodeći ga pismenosti i učeći ga jednostavnoj, plemenitoj i iskreno radosnoj čovječnosti, Baba Penavuša pronašla je put da iskaže svoju duhovnost i svoju čudesnu Bogom danu nadarenost. Za nju tek utjeha od životnih boli, za nas kulturna baština koja će oplemenjivati brojne buduće naraštaje. Sveci, gospe, proroci, fratri itd. Narodni i nacionalni junaci koje je u svojoj slobodi jedino Baba Penavuša mogla raditi gotovo na prkosan način. Valja, naime, napomenuti da se zbog isticanja nacionalnih simbola i znamenitih povijesnih ličnosti zbog očitovanja nacionalnog identiteta u vremenima jugoslavenskoga komunističkog sustava odlazilo u zatvor, a ona je tesala kralja Tomislava (vidi: *Prilog 2.*, *Prilog 3.*), bana Josipa Jelačića (vidi: *Prilog 4.*) ističući im bojom i veličinom ambleme i grbove - elemente koji na skulpturama ovakve naravi, ako su i bile postavljene u razdoblju komunističke Jugoslavije (npr. skulptura kralja Tomislava u Zagrebu, postavljena 1947. godine) nisu sadržavali hrvatske grbove i ambleme. U svojoj garaži, tj. improviziranom atelieru, bila je potpuno slobodna. Ništa nije željela skrivati. Ne ugledajući se ni na koga, povazan se pripuštala stvaranju. Domalo se njezin podrum počeo puniti kipićima životinja i ljudi, a umnažao se i broj radoznalih posjetitelja (koji su joj nerijetko donosili i materijal (suho drvo) za rad). Sve učestalije su je počeli posjećivati poznati umjetnici kao i ljudi "od pera" te nije bilo dvojbe

15 V. Gracin, *n. dj.*, str. 15.

16 Kulturni i obrazovni razvoj Širokog Brijega počinje dolaskom franjevaca 1846. godine. Umjetničko blago hercegovačkoga kraja opustošeno je u vrijeme osmanlijske vlasti, a partizani su 1945. godine uništili vrijedne umjetnine iz Muzeja Klasične franjevačke gimnazije. No, širokobriješki fratri ipak su uspjeli sačuvati značajan broj vrijednih umjetnina koje se nalaze u Franjevačkoj riznici širokobriješkog samostana. O obrazovanju i kulturi u Širokom Brijegu te uske poveznice s franjevcima vidi: „Gimnazija fra Dominik Mandić“, <https://www.gimnazija-sb.com/o-skoli/>, (14. IV. 2025.); „Neotkriveno blago u Hercegovini“, <https://kamenjar.com/neotkriveno-bлаго-u-hercegovini-umjetnine-vrijedne-desetke-milijuna-eura/>, (14. IV. 2025.).

u vrijednost i smisao onoga čemu se srcem i dušom predala.¹⁷ Zanimljivo je, kako je i sama Baba govorila, da nikad ranije nije vidjela ili upoznala nekog umjetnika. Njezin jedini susret s umjetnosti bio je posjet crkvi.¹⁸

Ono po čemu je Baba Penavuša najviše svoja i najkreativnija jesu životinje. Sve je životinje istesala, obojila i pohranila u svoju garažu - atelier (kao što su to srednjovjekovni pisci činili u bestijariju).¹⁹ U svojem opusu od nekoliko tisuća kipova, upravo životinje čine najveći dio. Nameće se pitanje zašto baš ptice i kornjače? Od kud toliko zvijeri u životu jedne starice? Jedan od odgovora zasigurno se krije u njezinoj pobožnosti i suživotu s franjevcima. Sjetimo se, sveti Franjo ostao je zapamćen po ljubavi prema divljim životinjama i sićušnim bićima te po sposobnosti da se sporazumijeva s njima. Tu je scenu, kako sveti Franjo propovijeda pticama Baba Penavuša istesala na desetke puta.²⁰

Dok je "dijala", uvijek je molila. Molitvom je priželjkivala da njezina zamisao ne ode u raskorak s prirodnim (Božjim) oblikom usječena drva. Da ne bude zabune, Vlasta Gracin jasno obrazlaže kako Baba Penavuša nije "krotitelj drva", tj. nijedna skulptura nije samo kornjača, sova ili ptica. To su zapravo izlomljeni oblici u kojima likovi čuvaju tragove Božje volje. Uzimajući primjer sova Babe Penavuše koje ona odijeva kao ljude ili ih oslikava s obje strane, ne predstavlja tek životinje nego metafore (na konkretnom primjeru dvoličnost). Ona joj posreduje da zapravo izreče svoj svjetonazor, svoje istine i svoje suosjećanje s ljudima. S druge strane rajske i raskošno obojene ptice nisu samo vizije njezina blagostanja i bogatstva, nego i njezin komentar. Iako je Bakine ptice krasilo mnoštvo boja i šara, u kasnijoj fazi stvaralaštva tu raskoš, tj. dekorativnosti i polikromiju, reducira (vidi: *Prilog 5.*) te skulpture gube svoje raskošno i gusto šareno perje.²¹

Za njezine skulpture ne treba tražiti objašnjenja o oblicima, bojama, odnosima boja dalje od nje same. Dok je oblik molitva, boja je izraz Babine spontanosti, veselja ili žalosti. Vrlo jednostavno skulptura joj je simbol tj. znak kojim nam se obraća. Boja je najčešće radost za kojom je morala

17 Isto; Fra Vendelin Karačić, *Penavuša: retrospektivna izložba u povodu 10. obljetnice smrti, 160. obljetnice dolaska iz Kreševa na Čerigaj i graditelja samostana na Širokom Brijegu* (izložbeni katalog), 26. V.-16. VI. 2004., Franjevačka galerija, Široki Brijeg, (nenumerirano).

18 S. Šešelj, *n. dj.*, str. 87.

19 Bestijarij je poseban oblik ilustriranog didaktičkog spjeva o životinjama. U njih su uvrštene slike i skice životinja, stvarnih i izmišljenih. Također donosi i tumačenja ponašanja i osobina životinja uglavnom u duhu kršćanskog nauka, a najzastupljeniji su u srednjem vijeku. Više o bestijariju vidi: „Bestijarij“, Bestijarij, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7287>, (26. VII. 2023.).

20 V. Gracin, *n. dj.*, str. 15.

21 Isto, str. 16.

čeznuti, ali i vedrina koju je nosila u sebi osjećajući blaženstvo svog podneblja u kontrastu kamena i svih sunčevih boja. U početku svoga diljanja (oko 1977. godine) Baba Penavuša tesala je samo drvo bez interveniranja bojom, a njezine teme bile su uglavnom religiozne Bogorodice, proroci, postaje Križnoga puta itd. Najposlije, to je i bio Babin svijet jer je crkva bila jedino mjesto - hram ali i muzej u kojemu je mogla vidjeti sliku ili kip (izuzev na nekom televizijskom prijenosu ili novinskom članku). Te su se slike stopile u njezinoj podsvijesti i već prve skulpture svetaca (*Isuse kucni u srce moje* vidi: *Prilog 6.*), *Bogorodica* ili *Sveta obitelj*) kompaktnog su oblika, potpuno uravnotežene, čvrste kompozicije, glatkih, pažljivo obrađenih zatvorenih ploha. Ako se igdje u njezinu stvaralaštvu može govoriti o uzoru ili utjecaju sa strane, onda je to u načinu obrade religioznih tema. Nerijetko je Baba Penavuša sakralnim skulpturama davala i lokalni karakter (*Širokobriješka Gospa* (vidi: *Prilog 15.*)).²²

Životinje koje teše tih prvih godina manjih su dimenzija. Tu se još osjeća nesigurnost i traganje za izrazom. Svaka je skulptura (životinja) zakovana čavlom za postament od drva ili šperploče. Oblik skulptura gotovo je igra prirode, a autoričini zahvati su minimalni iako značajniji nego li u kasnijim skulpturama, kad joj upravo drvo zadaje oblik. Baba Penavuša nastoji ukrotiti drvo i uglačati površinu. U kasnijim radovima, prvotno s pticama (*Zelena ptičica*) i životinjama - bilo lokalne ili egzotične (*Majmun, Lane...*) počinje upotrebljavati boju. Možemo slobodno reći kako otkrićem boje ona na simboličan način "skida svoju crninu koju godinama nosi". Otkriće boje za nju predstavlja i svojevrsnu erupciju radosti. Bojom dobiva hrabrost da do kraja razvije svoju vještinu i da se okuša u većim i različitim formatima. Skulpture je bojila tako da bi je najprije prebojila temperom, pa zatim lakom.²³

Sofija Naletilić putuje svijetom ne mičući se iz svog ateliera. Njezine su skulpture doslovce "raznijeli po svim kontinentima". Zagrebačka publika je prvi put upoznala 1982. godine u privatnoj galeriji Schira, koju je osnovao Matija Schira.²⁴ Tu joj je izložbu organizirao čovjek koji je zapravo i otkrio skulpture Babe Penavuše, eminentni likovni kritičar i književnik Dubravko Horvatić, u suradnji s Igorom Zidićem koji je u tom trenutku vodio spomenutu Galeriju Schira.²⁵ On ju je izvukao iz anonimnosti malenog hercegovačkog sela i predstavio hrvatskoj likovnoj kritici i kulturnoj javnosti kao veliku i originalnu umjetnicu. U tekstu pod naslovom *Pe-*

22 *Isto.*

23 *Isto*, str. 17.

24 Galeriju i uramljivaonicu slika "Schira" osnovao je otac Matije Schire, koji se također zvao Matija; više o galeriji Schira vidi: „Iz povijesti galerija Šira“, *Galerija Schira*, <https://www.shira.alu.hr/o-galeriji/>, (23. III. 2025.).

25 *Isto*; Milan Bešlić, *Eseji*, Ogranak Matice hrvatske u Varaždinu, 2024., str. 28-29.

navušini opčinjavajući kipovi, napisao je: "S proljeća 1981. godine zatekao sam se u domu Naletilićevih u Oklajama, u pratnji fra Ante Marića. Bio sam doista očaran i kiparstvom koje sam vidio i Penavušinom osobom". Djela Babe Penavuše Horvatić je kulturnoj javnosti prvotno predstavio svojim tekstovima objavljenim u Kani 1981. godine pod naslovom *Kiparića iz Oklaja*, a potom na njezine dvije samostalne izložbe. Prvu izložbu organizirao je u suradnji s Igorom Zidićem, koji je tada bio na čelu Galerija Schira te je polučila izvrsne rezultate što su posvjedočili i brojni posjetitelji na otvorenju izložbe kojom je predstavljena "izvorna hrvatska kiparica uvečer 6. srpnja 1982. godine", kako je to zabilježio Dubravko Horvatić. Drugu izložbu Babe Penavuše priredio je u suradnji s Edom Murtićem u Galeriji Forum tijekom ljeta 1985. godine i pobudila je neviđeno zanimanje likovne kritike i hrvatske kulturne javnosti, te konačno, njezino kiparstvo visoko pozicionirala u suvremenoj hrvatskoj umjetnosti.²⁶

Iako je izložbena aktivnost krenula uzlaznom putanjom, Baba Penavuša nije voljela napuštati svoj atelier te nikad nije bila na nekoj svojoj izložbi. Horvatiću je često znala reći "Ja ću diljati, ti izlaži!"²⁷ Iako nikada nije bila na svojoj izložbi ili putovala pak negdje drugdje, njezine skulpture bili su njezini ambasadori, a na pitanje zašto ne putuje odgovarala bi:

Što ću putovati? Dok radim, vazda nekamo putujem, mislim, razgovaram sa svima. Dok radim te ptice iz Afrike, ili neke druge životinje iz Australije ili Zelande, ja sam vam isto nekako tamo. I kad tako gledate nema vam kraja na svitu di ja nisam bila - od Europe do Amerike i Azije i svugdi, baš ko pravi naš čovik. Nema mista na svitu di našeg čovika nema, jel tako? To vi bolje znate od mene.²⁸

I zaista, njezine ptice jesu ptice svih podneblja. Onakve kakve nigdje nisu viđene, a opet zahvaljujući snazi njezine maštovitosti i imaginacije one uvjerljivo postoje. Zanimljive su i skulpture majmuna (*Obitelj majmuna*) gdje oni puše cigarete, vesele se i ludiraju, bave se majmunskim poslima itd. Kroz njih autorica izražava svoju radost i "smijeh djeteta u sebi". Radost koju kroz život nije mogla izraziti, ali do koje je došla kroz svekolika iskušenja, kroz duhovnu i fizičku patnju. Ipak, u radovima se jasno očitava kako zadržava kompaktnu i čvrstu formu (*Slon, Jazavac*). Upravo tim čvrstim i zatvorenim skulpturama.

Najmaštovitije i najvedrije boji ptice, kokoši i pijetlove. Najčešće ih je radila od drva s korištenjem (nije voljela odsijecati veće komade drva) koje ostavlja krilima ili repovima tj. forma proizlazi iz oblika drveta. Kao odgovor zašto baš najčešće radi ptice, pijetlove i sove, možemo potražiti kroz

26 M. Bešlić, *n. dj.*, str. 28-29.

27 S. Šešelj, *n. dj.*, str. 87.

28 V. Gracin, *n. dj.*, str. 17.

mnogobrojne legende, praznovjerje, usmenu predaju, Bibliju i mnogobrojne druge simbole koji su bili zapravo oni znakovi koji su se u narodu uvijek osluškivali. Upravo je kroz motive ptica, kokoši i pijetlova Baba Penavuša mogla prenijeti najviše tzv. narodnih, ali i svojih poruka i misli.²⁹

Od nekoliko tisuća skulptura koliko ih je izradila najviše je kornjača (vidi: *Prilog 7.*), bilo da je riječ o samostalnim, u skupinama ili u simbiozi s drugim životinjama. Prve kornjače koje je izradila jasno iščitavaju smisao za detalj te ona na njima nastoji preslikati prirodu. Tijelo i noge kornjače vire ispod kućice te se doimlju pokretnima i stvarnima. Kornjače je izrađivala kontinuirano cijeli svoj umjetnički vijek te je s vremenom usvojila svojevrsni model izrade kornjače (tijelo žuto, žuto obojena stilizirana baza, crn oklop, zatvorena kuća ispunjena znakovima s bijelo/žutim/crvenim krugovima i žuta zmijolika glava). Upravo kornjače Babe Penavuše u sebi nose također brojne simbolike koje se mogu povezati i s njezinim životom jer kornjača poput nje "svoju kuću nikad ne napušta, uvlači se u svoj oklop kao ona u svoj atelier".³⁰

Baba Penavuša nerijetko radila je i gotovo pa suvremene konstrukcije. To se uglavnom događalo kada bi noću zamislila kornjaču, a doneseno drvo je bilo veće ili nekog čudnog oblika pa je morala izmijeniti svoju početnu misao. Tako nastaju skulpture tj. parovi kornjača koje nose ptice - Skupina ptica na žabi³¹ (vidi: *Prilog 8.*) itd. te tako slika koju prenosi na svojim skulpturama zapravo postaje još šarenija, a misao još snažnija. Kroz pojedine radove davala je i svoj komentar na aktualnu političku situaciju. Možda je to najbolje vidljivo na primjeru skulpture *Bratstvo i jedinstvo* (vidi: *Prilog 9.*, *Prilog 10.* i *Prilog 11.*). Iako na izgled bezazlena i radosna skulptura, kako je to poentirala Vlasta Gracin, ona predstavlja stablo na čijim su granama lijepe ali grabežljive ptice aludirajući na to kako je to proklamirano "bratstvo i jedinstvo" zapravo funkcioniralo (vrebajući jedni na druge, tj. prevlast jednog naroda nad drugim, nerijetko je takav odnos prikazivala i skulpturama poput *Grabljivica i plijen* (vidi: *Prilog 12.*)). Svijest o nacionalnom identitetu kod Babe Penavuše bila je izrazito snažna, možemo slobodno reći i prkosna. Tako je nerijetko tesala i ono zabranjeno od strane jugoslavenskoga političkog sustava, a osim novije povijesti i aktualnoga političkog stanja, Baba Penavuša se svojim skulpturama nerijetko prisjeća i ranije povijesti njezina, hrvatskog naroda vezano uz prodore i osvajanja Osmanlija. Izrađuje tako skulpturu uskočkog kapetana i narodnog junaka pod nazivom *Ivo Senjanin* (vidi: *Prilog 13.*) te skulpturu *Danak*

29 Isto, str. 18.

30 Isto.

31 Kako ne bi došlo do zabune, žaba zapravo predstavlja kornjaču - običnu čančaru. Stanovnici Hercegovine i unutrašnjosti Dalmacije često u svakodnevnom govoru kornjaču nazivaju žabom.

u krvi (vidi: *Prilog 14.*) prisjećajući se tako mnogobrojne kršćanske djece koju su Turci oduzimali od roditelja i koja su postajala janjičari.³²

Baba Penavuša izrađivala je i sakralne skulpture. Njezin su izbor najčešće bili prvi sveci i prvi proroci. Isus Krist je također bio vrlo česta tema kojom se bavila. Raspela koja je istesala sva su u jednostavnosti sklada tamnih oblika križa i bjeline tijela smirenog i razapetog Krista, ili je sam korpus ujedno i križ. Radi i Bogorodice, one naime imaju lica kao s romaničkih portala, i u njima je ona u dosluhu s arhetipskim, s vječitim pučkim izrazom. Zaogrće ih u bjelinu oblaka i plavetnilo neba, a podnožje je nebo koje krase anđeli poput zvijezda i mjeseca (*Širokobriješka Gospa* (vidi: *Prilog 15.*)) ili ih zaogrće u crninu poput brojnih hercegovačkih udovica (*Žalosna Gospa* (vidi: *Prilog 16.*)). Često je izrađivala i skulpture franjevac, ističući tako njihove zasluge za očuvanje identiteta hrvatskog naroda u BiH, ali ističe i njihovo mučeništvo koje su pretrpjeli tijekom Drugoga svjetskog rata. Posebno valja istaknuti skulpturu *Fratri mučenici s lovor vijencem* (vidi: *Prilog 17.*). I ne uzima Baba motiv lovora kao simbol slučajno - lovor je simbol pobjede, slave te i na ovakvim primjerima ona daje snažnu poruku.³³

Zanimljivo je kako nikad nije učinila nijedan portret neke javne osobe ili običnoga građanina. Istesala je tek pokoji lik Hercegovca ili Hercegovke (vidi: *Prilog 18.*) ili Dalmatinke. U nošnji pazeći na vez i šaru, s teretom u ruci (muškarca) ili skrivenu i pogurenu ženu. Tim se jasno očitava snažna volja i prkos Babe Penavuše, koja je svoju umjetnost radila iz potpune ljubavi, a ne komercijalnih potreba.³⁴

Promatrajući cijelo umjetničko stvaralaštvo Babe Penavuše ne možemo u njemu uočiti veće i značajnije promjene. Jedina prijelomna točka mogla bi biti početak korištenja boje (vrlo brzo po započinjanju umjetničkog rada - 1977. godine). Ona je s godinama radila sve više i sve slobodnije, gradeći složenije kompozicije gdje npr. kornjača nosi cijelo stablo s pticama ali i temama gdje primjerice pokazuje majmune koji puše cigaretu. Ono što joj jedino određuje zadatak, tj. samu izvedbu, jest veličina i čvrstoća drva. Najčešće je radila u orahovu drvu, smatrajući ga najboljim za ono što je stvarala. Nije se služila profesionalnim alatima za izradu skulptura, koristila je tek stotinjak godina star čekić koji je naslijedila od svojega djeda. Tek krajem osamdesetih godina 20. stoljeća kreće se koristiti motornom pilom kojom se čak i ranjava. Preživjela je u tom periodu i dva infarkta, no to ju nije pokolebalo da nastavi s radom. Kako je bivala sve poznatija, dobivala je sve više materijala u raznim dimenzijama (pojedini komadi drva bili su veliki čak do dva metra). Također voljela je znati i s kojih mjesta dolaze određeni

32 *Isto*, str. 18.

33 *Isto*, str. 19.

34 *Isto*, str. 20.

komadi drva te bi onda izbor teme pokušala prilagoditi tom lokalitetu te stvoriti određenu poveznicu u izboru, npr. od debla s Bilih gdje su franjevci za vrijeme Turaka potajice slavili mise, izrađuje skulpturu fratra.³⁵

U djelima s početka devedesetih već se može razabrati slutnja rata *Ptice čudovište* ili *Ne idi dalje* (vidi: *Prilog 19.*) kojom kao da je nagovijestila natpise koji će postati svakodnevnica s barikadama i minskim poljima. I u tom periodu radi svece, Krista i to su uistinu votivne skulpture. Primjer takve skulpture jest *Isuse kucni u srce moje* koju je dovršila neposredno pred odlazak u izbjeglištvo 1992. godine. Tih godina ne imajući uvjete za rad, a i zbog ratnih tragedija Baba Penavuša nije imala nadahnuće za svoj rad. Po povratku iz izbjeglištva, u koje odlazi 1992. godine, napravila je samo nekoliko skulptura te započinje s radom na svojoj posljednjoj skulpturi - *Poskok* (vidi: *Prilog 20.*), koju nikada nije dovršila. On je tek kvrgavi, osušeni dio korijena koji se uzdiže u skok: obojila ga je hladnom fluorescentnom srebrnom bojom bez šara, bez oznaka. Baba Penavuša umire 22. lipnja 1994., samo dva mjeseca prije međunarodnoga priznanja, Grand Prix³⁶ na bratslavskom Triennalu naivne umjetnosti.³⁷

ZAKLJUČAK

Kao zaključnu misao o ovoj velikoj bosanskohercegovačkoj naivnoj kiparici možemo istaknuti kako je s razlogom Baba Penavuša petnaestak godina bila predmetom pozornosti³⁸ domaće kulturne javnosti. Pojavila se u "samoniklosti" i posve izdvojeno, uvjerljivo i snažno, gdje su joj se prvotno 1985. godine otvorila vrata Galerija Schira i Forum u Zagrebu, a uskoro i mnoga druga. No, po onome što je unijela u kiparstvo zaslužila je da joj se posveti i više pažnje. Vrijednost njezina opusa perom su potvrdili i brojni likovni kritičari, ponajviše književnik Dubravko Horvatić koji ju je i otkrio. Neki su od njih, dakako, kao i mnogi umjetnici i ljubitelji umjetnosti, često posjećivali Penavušin atelijer poput fotografa Luke Mjeda, likovnoga kritičara Antuna Karamana itd. Pritom ona nije mogla podnijeti da bi se ti poklonici umjetnosti od nje vraćali praznih ruku. Tako je podosta njezinih radova dospjelo u prave ruke i privatne

35 Isto.

36 Priznanjem *Grand Prix* na međunarodnoj izložbi naivne umjetnosti „Insita 94“ u Bratislavi nagrađuje se samo jedan sudionik. Te 1994. godine na izložbi je sudjelovalo 235 umjetnika iz 21 zemlje. Nagrada je uključivala pravo na monografsku izložbu na sljedećoj Insiti 1997. godine, što je i ostvareno u Slovačkoj nacionalnoj galeriji u Bratislavi. Vidi: Fra V. Karačić, *n. dj.* (nenumirirano).

37 V. Gracin, *n. dj.*, str. 21.

38 Tjednik *Start* 1985. godine je Sofiju Naletilić proglasio osobom godine uz košarkaša Dražena Petrovića i redatelja Emira Kustoricu. Vidi: Tihomir Mršić, „Godišnjica smrti kiparice Sofije Naletilić“, *Sofija Naletilić - Baba Penavuša*, 22. VI. 2022., <https://kcm-club.com/godisnjica-smrti-kiparice-sofije-naletilic/>, (27. VII. 2023.).

zbirke, dok je najveći dio umjetničkih dijela danas u vlasništvu njezine obitelji. Baba Penavuša nikada nije razmišljala o recepciji svojega stvaralaštva, a to Vlasta Gracin u svojoj monografiji potkrepljuje Penavušinim izjavama u kojim se nerijetko čudila, pa nekada i narugala tolikim zanimanjem za ono što ona radi. Ipak valja istaknuti kako je kratkotrajno, ali iznimno plodonosno stvaralaštvo Sofije Naletilić Penavuše reprezentacija same fantazije. Ono je metaforično, simbolično i posredničko. Svojom skulpturom Baba Penavuša spoznaje moć da se oslobodi vlastitog, nacionalnog, socijalnog, ali društvenih okvira. Često je u narodu nazivana čarobnica dlijeta i kista.³⁹

Govoreći o stvaralaštvu Babe Penavuše valja istaknuti kako se u njezinu bogatom opusu ponajviše pojavljuju životinje, a upravo je po tim skulpturama i prepoznatljiva. Nakon kipara Branislava Deškovića⁴⁰ Baba Penavuša je zasigurno jedan od najznačajnijih animalista hrvatske umjetnosti kiparstva. U širem kontekstu, osvrćući se na naivnu likovnu scenu u Hrvatskoj, Baba Penavuša nije bila usamljena pojava. Tako prije svega valja spomenuti i žene koje su obilježile hrvatsku naivu, a to su: slikarice Ana Matina, Mara Puškarić Petars i Katarina Henc, kiparice: Dragica Belković Bara Mustafa, Katica Parađ Vojković, Ljubica Matulec i Kata Vizvari. Također, govoreći o kiparstvu hrvatske naive neizostavno je spomenuti Josipa Markuza, Josipa Horvata, Lavoslava Trotija, Stjepana Bastaleca, Mate Generalića, Petra Smajića, itd. Ipak valja istaknuti kako ima i kronološki starijih radova od prethodno navedenih kipara, ali su autori nepoznati.⁴¹

Zbog svega navedenoga, kao zalag za budućnost, naša zajednica treba postati svjesna važnosti djela Sofije Naletilić Penavuše, izučavati njezin lik i djelo na satima likovne kulture, na likovnim studijima i studijima povijesti umjetnosti te izgraditi muzejsku instituciju za čuvanje njezinih dijela, kako bi uz pomoć njezine umjetnosti, tj. skulptura u koje je utkala lokalne tradicije i svoje osobne religijske doživljaje, budući naraštaji mogli izučavati hrvatski i hercegovački likovni identitet u okviru bosanskohercegovačke i hrvatske povijesti umjetnosti.⁴²

39 Fra V. Karačić, *n. dj.*, (nenumirano); V. Gracin, *Sofija Naletilić Penavuša*, str. 21-22.

40 Hrvatski akademski kipar, jedan od najizraženijih animalista u hrvatskoj skulpturi. Više o umjetniku vidi: Duško Kečkemet, „DEŠKOVIĆ, Branislav“ (Hrvatski bibliografski leksikon), *Branislav Dešković*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/deskovic-branislav>, (11. VIII. 2024.).

41 Fra V. Karačić, *n. dj.*, (nenumirano); Helena Kušenić, „Žene u naivnoj umjetnosti“, *Žene - naivna umjetnost*, 27. II. 2018., <https://voxfeminae.net/kultura/zene-u-naivnoj-umjetnosti/>, (26. VII. 2023.); Vladimir Maleković, *Croatian naive art*, Grafički zavod Hrvatske, 1974., str. 237, 239-240, 272.

42 Tomislav Čavar, *Utkano u iskonu* (izložbeni katalog), 25. IV. - 9. V. 2024., Galerija kraljice Katarine Kosače, (nenumirano).

Prilozi⁴³

PRILOG 1. - *Kokoš*, 1986. god., obojeno drvo / lak, vis. 25,2 cm, str. 111.

43 IZVOR PRILOGA: Vlasta Gracin, Sofija Naletilić Penavuša, Gral Široki Brijeg – Art Studio Azinović, Široki Brijeg – Zagreb, 2001. (za svaki prilog zasebno je navedena stranica preuzimanja uz katalogske podatke (ime djela, godina nastanka, tehnika, dimenzije djela).

PRILOG 2. - *Kralj Tomislav*, 1982. god., obojeno drvo /lak, vis. 51,5 cm, str. 165.

PRILOG 3. - *Kralj Tomislav*, oko 1984. god., obojeno drvo /lak, vis. 83,5 cm, str. 164.

PRILOG 4 - *Ban Jelačić*, oko 1990. god., obojeno drvo / lak, vis. 110,5 cm, str. 174.

PRILOG 5. - *Ratna ptica*, 1989. god., obojeno drvo / lak, vis. 52,1 cm, str. 63.

PRILOG 6. - *Isuse kucni u srce moje*, 1978. god., drvo / lak, vis. 28,5 cm, str 179.

PRILOG 7. - *Kornjača*, oko 1988. god., obojeno drvo / lak, vis. 28 cm, str. 43.

PRILOG 8. - *Skupina ptica na žabi*, 1989. god., obojeno drvo / lak, vis. 94 cm, str. 89.

PRILOG 9. - *Bratstvo i jedinstvo*, 1979. god., obojeno drvo / lak, vis. 127,5 cm, str. 91.

PRILOG 10. - *Bratstvo i jedinstvo*, 1982. god., obojeno drvo / lak, vis. 22,7 cm, str. 126.

PRILOG 11. - *Bratstvo i jedinstvo*, 1984. god., obojeno drvo / lak, vis. 25 cm, str. 136.

PRILOG 12. - *Grabljivica i plijen*, 1981. god., obojeno drvo / lak, vis. 48 cm, str. 47.

PRILOG 13. - Ivo Senjanin, 1982. god., obojeno drvo /lak, vis. 75,5 cm, str. 162.

PRILOG 14. - *Danak u krvi*, 1981. god., obojeno drvo / lak, vis. 28,6 cm, str. 142.

PRILOG 15. - Širokobriješka Gospa, 1986. god., obojeno drvo /lak, vis. 70 cm, str. 177.

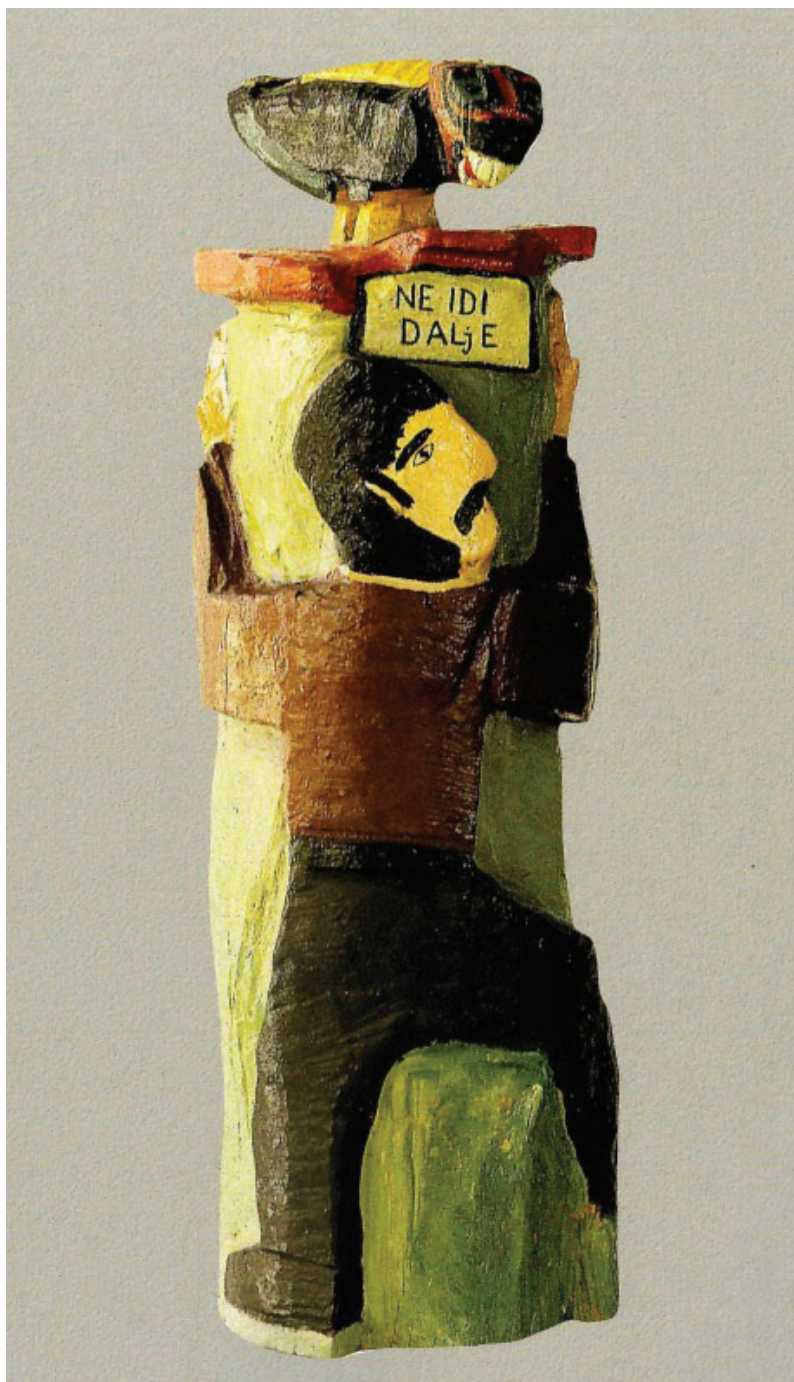
PRILOG 16. - *Žalosna Gospa*, 1990. god., obojeno drvo / lak, vis. 50, 2 cm, str. 176.

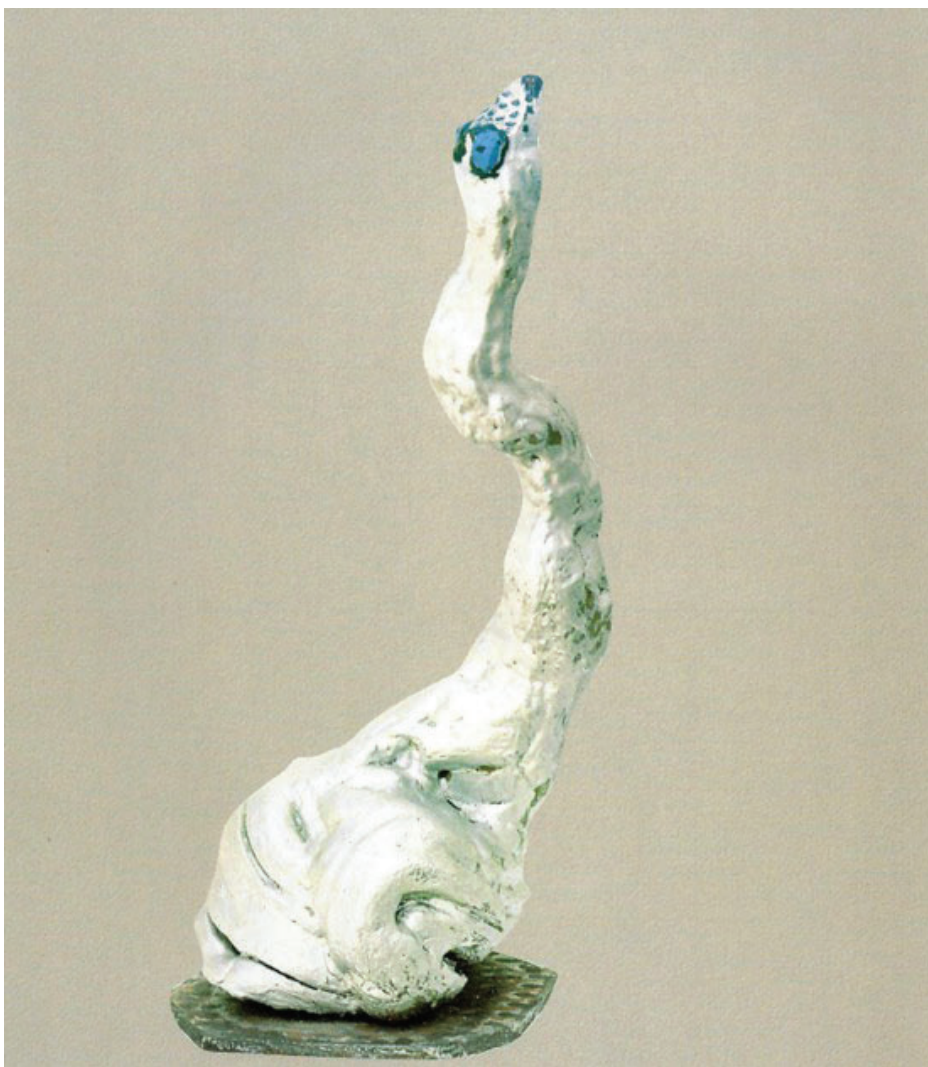
PRILOG 17. - *Fratricida s vijencem*, 1987. god., obojeno drvo / lak,
vis. 142 cm, str. 173.

PRILOG 18. - *Hercegovka preda*, 1980. god., obojeno drvo / lak, vis. 47 cm, str. 171.

PRILOG 19. - *Ne idi dalje*, 1990. god., obojeno drvo / lak, vis. 77,4 cm, str. 196.

PRILOG 20. - *Poskok*, 1993. god., obojeno drvo / lak, vis. 54,3 cm, str. 199.

Upute autorima

Identiteti – Kulture – Jezici, godišnjak Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru znanstvena je publikacija koju izdaje Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, a suizdavač je Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Osijek. Godišnjak objavljuje radove s godišnje istoimene međunarodne znanstvene konferencije koja se održava na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Mostaru.

Prilikom oblikovanja radova autorima posebno skrećemo pažnju na to da uklone informacije koje mogu otkriti njihov identitet, bilo da se radi o informacijama unutar teksta ili nazivu datoteke.

Svi pristigli radovi prolaze dvije dvostruko slijepe recenzije (engl. *double-blind review*), tako da se autoru ne otkriva identitet recenzenata kao ni recenzentima identitet autora. Nakon završena recenzentskog postupka radovi se kategoriziraju kao:

- izvorni znanstveni rad (*original scientific paper*) – predstavlja izvorne i neobjavljene rezultate provedenih znanstvenih istraživanja
- prethodno priopćenje (*preliminary communication*) – donosi nove i neobjavljene rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog svoje važnosti trebaju biti objavljeni
- pregledni rad (*review article*) – donosi sažet, izvoran i kritičan pregled određene problematike pri čemu je u radu vidljiv i autorov originalan doprinos
- stručni rad (*professional article*) – donosi korisna znanja i iskustva koja su važna za određenu struku, ali nemaju odlike znanstvenih istraživanja.

Ako se ocjene recenzenata razlikuju, može se tražiti i treća recenzija. Konačnu odluku o kategorizaciji rada donose urednik i Uredništvo godišnjaka.

Objavljeni radovi ne honoriraju se, a autori dobivaju jedan besplatan primjerak. Uz radove autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, naziv i adresu institucije zaposlenja te e-adresu.

Autori ne plaćaju nikakvu naknadu za objavljivanje radova u godišnjaku *Identiteti – Kulture – Jezici*.

Čitatelji ne plaćaju naknadu za pristup godišnjaku.

Godišnjak *Identiteti – Kulture – Jezici* arhivira se u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine.

Opće upute za oblikovanje radova

Svi radovi koji se predaju u godišnjak trebaju biti pisani na računalu u programu *Microsoft Word*. Preporuča se upotreba fonta *Times New Roman* (ili *Times New Roman CE*). Veličina fonta u tekstu treba biti 12, a prored 1,5. U pozivnim bilješkama veličina fonta treba biti 10, a prored jednos-truk (1,0). Prilozi, ako ih tekst ima, trebaju biti numerirani i dostavljeni u posebnu dokumentu. U tekstu treba jasno naznačiti gdje dolaze prilozi. Radovi se dostavljaju na e-adresu godišnjaka: ikj@ff.sum.ba. Sažetak rada i ključne riječi trebaju biti na hrvatskome jeziku te prevedeni na jedan od svjetskih jezika.

Radovi trebaju biti opsega 10 do 20 kartica i trebaju slijediti ustaljen re-dosljed: naslov, sažetak s ključnim riječima (odvojenima točkom sa za-rezom), uvod, razrada teme te zaključak. Uredništvo pridržava pravo rukopis redakcijski prilagoditi propozicijama časopisa i standardima hr-vatskoga standardnog jezika. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih bil-ježaka.

Primjeri

Za knjige

Josip Županov, *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, 1995., str. 12-15.

Ako knjiga ima više autora, do tri se pišu svi; a ako ih je više od tri, piše se samo prvi i kratica i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

Max Horkheimer – Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, 1989.

Alojz Benac i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vre-mena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočjem.

Ugo Vlaisavljević, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologi-je*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sa-rajevu, 2003., str. 104.

Ako je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgo-varajućom kraticom iza imena i prezimena.

Jadranka Čačić Kumpes (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Naklada Jeksenski i Turk, 1999.

Ako je riječ o ponovljenome izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te informacije donose se odmah iza naslova knjige.

Robert E. Goodin – Philip Pettit (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Wiley-Blackwell, 2007.

Za članke

Poglavlje/članak u knjizi

John McGarry – Brendan O’Leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John McGarry – Brendan O’Leary (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, Routledge, 1993., str. 21.

Članak u časopisu

Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Hrvatsko društvo pisaca, 7(7), 2002., str. 184.

Članak u zborniku radova

Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rječnike

Uredničke

Bratoljub Klaić, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zora, 1983., str. 565.

Bez urednika

„Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Proleksis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r. = recto – prednji, v. = verso – stražnji).

Za propise i zakone

„Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Za internetske izvore

Ako postoji autor

Kate Connolly, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism“, *The Guardian*, 17. X. 2010., <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (15. VII. 2014.).

Bez autora

„Barroso: it is not the Commission's role to express an opinion on Catalonia“, *Catalan News Agency*, 8. I. 2014., <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (15. VII. 2014.).

Za novine

Neven Budak, „Standardna povijest ostavila nam je navodnu Tomislavovu krunidbu 925.“, *Večernji list*, br. 21368, 19. III. 2024., str. 11.

Daljnje upute

Popis literature ne navodi se.

Potrebno je jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu za citate do četiri retka ili izdvajanje citata iz ostatka teksta ako je citat dulji od četiri retka: veličina fonta 10, prored 1 te uvučenost teksta s obje strane za jedan tabulator), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote).

Kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se u skraćenu obliku.

Ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27.

Ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istome izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.

Ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *N. mj.*

Ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istoga autora, umjesto imena autora navodi se oznaka *Isti*.

Kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. Dolphine, *n. dj.*, str. 27.

Instructions for Authors

Identity – Cultures – Languages, yearbook of the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar, is a scientific publication issued by the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar, in collaboration with the Institute of Social Sciences Ivo Pilar - Regional Center Osijek. The yearbook publishes papers from the annual international scientific conference of the same name, held at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar.

When formatting their papers, authors are specifically instructed to remove any information that could reveal their identity, whether it be information within the text or the file name.

All submitted papers undergo two double-blind peer-reviews, meaning that the identity of the reviewers is not revealed to the author, nor is the identity of the author revealed to the reviewers. After the completion of the peer-review process, papers are categorized as:

- Original Scientific Paper: Presents original and unpublished results of conducted scientific research.
- Preliminary Communication: Presents new and unpublished results of ongoing research, which, due to their importance, need to be published.
- Review Paper: Provides a concise, original, and critical overview of a specific issue, with the author's original contribution visible in the work.
- Professional Paper: Provides useful knowledge and experiences relevant to a specific profession but does not have the characteristics of scientific research.

If the reviewers' evaluations differ, a third review may be requested. The final decision on the categorization of the paper is made by the editor and the Editorial Board of the yearbook.

There is no reimbursement for published papers, and authors receive one complimentary copy of the printed version of the *Identity - Cultures - Languages* yearbook. Along with their papers, authors should also provide the following information: full name, academic title, name and address of the employing institution, and email address.

Authors do not pay any fees for publishing their papers in the yearbook *Identities – Cultures – Languages*.

Readers do not pay any fees in order to access the yearbook.

The yearbook *Identities – Cultures – Languages* is archived in the National and University Library of Bosnia and Herzegovina.

General instructions for formatting the papers

All papers submitted to the yearbook should be typed on a computer using *Microsoft Word*. It is recommended to use the *Times New Roman* font (or *Times New Roman CE*). The font size in the text should be 12, spacing 1,5. In the footnotes, the font size should be 10, with single spacing (1,0). Appendices, if included in the text, should be numbered and submitted in a separate document. Clearly indicate in the text where the appendices belong. Papers should be submitted to the email address: ikj@ff.sum.ba. The abstract and keywords should be in Croatian and translated into one of the world languages.

Papers should be 10 to 20 pages long and follow the established sequence: title, abstract with keywords (separated by semicolons), introduction, body, and conclusion. Editors reserve the right to adjust the manuscript according to the journal's regulations and standards of the Croatian standard language. It is necessary to write impersonally (in the third person singular) and avoid self-referential citations. The Oxford citation system is to be used when citing sources and literature.

Examples

For books

Josip Županov, *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, 1995, p. 12-15.

If a book has multiple authors, all up to three authors are listed; if there are more than three, only the first author is listed followed by et al. Author names are separated by dashes. This applies to other types of sources as well.

Max Horkheimer – Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, 1989.

Alojz Benac et al, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, 1966.

If a book has a title and subtitle, the subtitle is separated by a colon.

Ugo Vlaisavljević, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2003., p. 104.

If it is an edited or a compiled book, it should be indicated by the corresponding acronym after the name and surname.

Jadranka Čačić Kumpes (Ed.), *Kultura, etničnost, identitet*, Naklada Jeksenski i Turk, 1999.

If it is a revised edition or if the book is multi-volume, this information is provided immediately after the book title.

Robert E. Goodin – Philip Pettit (Eds.), *A companion to contemporary political philosophy*, Second edition, Vol 1 and 2, Wiley-Blackwell, 2007.

For articles

Chapter/article in a book

John McGarry – Brendan O’Leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John McGarry – Brendan O’Leary (Ed.), *The Politics of Ethnic Regulation*, Routledge, 1993, p. 21.

Article in a journal

Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Hrvatsko društvo pisaca, 7(7), 2002, p. 184.

Article in a conference proceedings

Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivica Lučić (Ed.), Hrvatski institut za povijest, 2011, p. 89.

For encyclopedias, lexicons, dictionaries

With an editor

Bratoljub Klaić, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zora, 1983, p. 565.

Without an editor

„Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, Book VI, Proleksi – Večernji list, 2005.

For archival materials

Arhiv Bosne i Hercegovine (hereinafter ABiH), Komisija za vjerska pitanja (hereinafter KVP), b. 21, vol. III, f. 11rv, (b. = box, vol. = volume, f. = foglio, r. = recto - front, v. = verso - back).

For regulations and laws

„Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013, 43, art. 12.

For internet sources

If there is an author

Kate Connolly, “Angela Merkel declares death of German multiculturalism”, *The Guardian*, October 17, 2010, <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (July 15, 2014).

Without an author

“Barroso: it is not the Commission’s role to express an opinion on Catalonia”, *Catalan News Agency*, January 8, 2014, <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (July 15, 2014).

For newspapers

Neven Budak, “Standardna povijest ostavila nam je navodnu Tomislavovu krunidbu 925”, *Večernji list*, No. 21368, March 19, 2024, p. 11.

Further instructions

Bibliography is not listed.

It is necessary to clearly distinguish between quoting (quotation marks in the text for quotes up to four lines or separate quotes from the rest of the text if the quote is longer than four lines: font size 10, line spacing 1, and indentation of the text on both sides by one tab), paraphrasing (abbreviation Cf. at the beginning of the footnote) and comparative notes (mark See at the beginning of the footnote).

When the same source is cited a second and each subsequent time, it is cited in abbreviated form.

If the same source is cited in multiple footnotes in a row, but different pages, it is written *Ibid.*, p. 27.

If the same page in the same source is cited in multiple footnotes in a row, only *Ibid.* is indicated.

If the same website is cited in multiple footnotes in a row, the abbreviation *Loc. cit.* is used.

If different works of the same author are cited in multiple footnotes in a row, the mark *Idem* is used.

When a source is mentioned a second and each subsequent time, but not in a row, it is written, for example, R. Dolphine, *op. cit.*, p. 27.